

R.M.C. LIBRARY	
Acc. No.	26439
Class. No.	18141
Date:	RA?
St. Card	✓
Class.	✓
Cat.	✓
Bk. Card	✓
Checked	✓

साङ्ख्यदर्शनम्

महर्षि-श्रीकपिल-प्रणीतम्

विज्ञानभिद्यु-विरचित-भाष्यसहितम् ।

पण्डितकुलपतिना

वि, ए उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

संस्कृतं प्रकाशितम् ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगरे

सरस्वतीयन्त्रे

मुद्रितम् ।

इ १८८३

प्रकाशक श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

२ नं रमानाथमजूमदारर स्ट्रीट् कलिकाता ।

प्रिन्टर श्रीकृष्णमोहनमुन्थोपाध्याय

६६ नं आम्हाष्ट स्ट्रीट् कलिकाता ।

Checked	
Bk. Card	
Cal.	
Class	
St. Card	
Date:	
Class No.	
Acc. No.	
M.M.C. LIBRARY	

पण्डितकुलपतिः
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य बि, ए,

एतानि सुद्धितसंस्कृतपुस्तकानि ।

१. चाणूकीय व्याकरणम्	२	३५ भामिनीविलास संक्षिप्तटीकासहितः।०
२. षट्कम् पाणिनीयम्	॥०	३६ चम्पूरामायणम् सटीक १
३. सभादित्यम् सटीक	२	३७ (चम्पूरामायणम्) भोगचम्पू ॥०
४. कविकल्पद्रुम (धातुपाः)	॥०	३८ शतकावलिः ॥०
५. कलापव्याकरणं वा कातक	२	३९ माधवचम्पू काव्य ॥०
६. धातुरूपादर्शः	१॥०	४० मेघदूत मङ्गिनाथकृत टीकासहितः।
७. परिभाषेन्दुशेखर सटीक	१	४१ मेघदूत सटीक सुलभमूल्यकम् ॥०
८. मुग्धबोधव्याकरणम् सटीक	१॥०	४२ रघुवंश काव्य सटीक १॥०
९. वाक्यमञ्जरी (वङ्गाचार्यः)	॥०	४३ रघुवंश मूलमात्र ७, ८, १२ सर्गाः।०
१०. वैयाकरणभूषणसार	॥०	४४ राजप्रशस्ति सटीक
११. लघुकौमुदीव्याकरणम्	॥०	४५ शिशुपालवधकाव्य सटीक (माघ) २
१२. लिङ्गातुशासनं सटीक	॥०	४६ गद्यकथासरित्सागर सम्पूर्ण ६
१३. शब्दरूपादर्शः	॥०	४७ कादम्बरी विस्तृतव्याख्यासहिता ३
१४. शब्दाधेरनम्	॥०	४८ दशकुमारचरितगद्यकाव्य सटीक १
१५. सारस्वतव्याकरण सटीक पूर्वाह्नम्	१	४९ द्वात्रिंशत्पुत्तलिकासिंहासन १
१६. सारस्वतव्याकरण सटीक उत्तराह्नम्	२	५० पञ्चतन्त्रम् विष्णुशर्मकृत सटीक १
१७. सिद्धान्तकौमुदी सरलासहिता	१०	५१ बहुविवाहवाद ॥०
१८. ऋतुसंहार काव्य सटीक	॥	५२ वासवदत्ता गद्यकाव्य सटीक १
१९. काव्यसंग्रह मूलमात्र	५	५३ वेतालपञ्चविंशतिः (सरलगद्य) ॥०
२०. काव्यसंग्रह सटीक प्रथमभागः	२	५४ शङ्करविक्रम १॥०
२१. काव्यसंग्रह सटीक द्वितीयभागः	२	५५ भोगप्रवचन सरल गद्य ॥०
२२. काव्यसंग्रह सटीक तृतीयभागः	२	५६ हर्षचरित सटीक बाणभट्टकृत २॥०
२३. किरातार्जुनीयकाव्य सटीक	१॥०	५७ हर्षचरितबाणभट्टकृतगद्य १
२४. कुमारसम्भवकाव्यपूर्वखण्ड सटीक॥०		५८ संस्कृतशिक्षामञ्जरी प्रथमभागः
२५. कुमारसम्भवकाव्य उत्तरखण्डसटीक॥		६९ संस्कृतशिक्षामञ्जरी द्वितीयभागः ॥०
२६. गीतगोविन्द काव्य सटीक	॥०	७० संस्कृतशिक्षामञ्जरी तृतीयभागः ॥०
२७. चन्द्रशेखरचम्पू काव्य	३	७१ संस्कृतशिक्षामञ्जरी चतुर्थभागः ॥०
२८. नलीद्वय काव्य सटीक	॥	७२ द्वितीयेऽंश सटीक ॥०
२९. नैषधचरितम् काव्य सम्पूर्ण सटीक५		७३ अमरकोष ॥०
३०. नैषधकाव्य नवमसर्गपर्यन्त सटीक२॥		७४ वाचस्पत्यम् (वृहद्भिधान) १००
३१. वृषवाणविलास काव्य सटीक	॥०	७५ मिदिनीकोष १
३२. विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पू काव्य) ॥०		७६ शब्दकोशमहाविधिः ८
३३. भट्टिकाव्य टीकाद्वयसहित	२	७७ अनर्घराघवनाटक सटीक (सुरारि) २
३४. भामिनीविलासकाव्य सटीक	॥०	७८ अनर्घराघवनाटक मूलमात्र १,

६६ उत्तररामचरितनाटक सटीक	१	१०३ काव्यालङ्कारमृदुवृत्तिवामनकृतः	१०
७० कर्पूरमञ्जरीनाटिका सटीक	४०	१०४ वाग्भटालङ्कार	१०
७१ चण्डकौशिकनाटक सटीक	४०	१०५ सरस्वतीकल्याणभरण सटीक	२
७२ चैतन्यचन्द्रोदयनाटक सटीक	२	१०६ सङ्गीतपारिजात[सङ्गीतशास्त्र]	१॥०
७३ धनक्षयविजयनाटक सटीक	१०	१०७ छन्दोमञ्जरी उत्तरवाकर सटीक	४
७४ नागानन्दनाटक सटीक	४०	१०८ श्रुतबोधः (छन्दोग्य) श्लोक	८
७५ नागानन्दनाटक मूल	१०	१०९ पिङ्गलछन्दः शास्त्र वृत्तिसङ्घिन	१॥
७६ प्रबोधचन्द्रोदयनाटक सटीक	१	११० मङ्गानिर्वाणतन्त्रम् सटीक	४
७७ प्रसन्नराघवनाटक जयदेवकृत	१	१११ सारदातिलक तन्त्रम्	२
७८ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक	४०	११२ मन्त्रमञ्जीदधि तन्त्र सटीक	२
७९ वसन्ततिलक भाष्य नाटक	१८	११३ रुद्रयामल तन्त्र	२
८० बालरामायणनाटक सटीक	२	११४ इन्द्रालवियासंघः	२
८१ विक्रमोर्वशी नाटक (सटीक)	१	११५ कामन्दकी नीतिसारः	४०
८२ विद्वशालभञ्जिकानाटिका सटीक	४०	११६ चाणक्यशतकम् सटीक	८
८३ वेषीसंहारनाटक सटीक	४०	११७ शुक्रनीतिसारः सटीक	२
८४ मल्लिकामारुतनाटक सटीक	२	११८ गयाश्राद्धादिपद्धतिः	१
८५ मङ्गानाटक हनुमन्नाटक सटीक	१॥	११९ तुलादानादिपद्धतिः (वङ्गाक्षरैः)	४
८६ मङ्गानाटकम् (हनुमन्नाटकम्)	४०	१२० धर्मशास्त्रसंघः	१०
८७ मङ्गवीरचरितनाटक सटीक	१॥०	१२१ वीरमित्रोदय (स्मृतिशास्त्र)	५
८८ मङ्गवीरचरितनाटक मूलमात्र	४०	१२२ अनुसंहिता कुल्लूकभट्टकृत टीका- सहित	२
८९ मालतीमाधवनाटक सटीक	४०	१२३ वेदान्तदर्शन सभाष्य सटीक	६
९० मालविकाग्निमित्रनाटक सटीक	१	१२४ भामती(वेदान्त)वाचस्पतिमिश्रकृतः	१२४
९१ सुन्दराक्षसनाटक सटीक	१	१२५ वेदान्तपरिभाषा	४०
९२ मृच्छकटिकनाटक सटीक	१॥०	१२६ वेदान्तसार सटीक	४०
९३ रत्नावलीनाटिका सटीक	४०	१२७ विवेकचूडामणि वेदान्त	१८
९४ शकुन्तलानाटक सटीक	१	१२८ पञ्चदशी (सटीक) वेदान्त	१॥०
९५ काव्यप्रकाश अलङ्कार सटीक	४	१२९ सिद्धान्तविन्दुसारः (वेदान्त)	४०
९६ काव्यादर्श सटीक (अलङ्कार)	१	१३० पुरुषप्रश्नदर्शनम् सभाष्य	४०
९७ काव्यदीपिका अलङ्कार सटीक	४०	१३१ साङ्ख्यदर्शन (भाष्यसहित)	२
९८ कुवलयानन्द अलङ्कार सटीक	२	१३२ सांख्यनूत अनिरुद्धवृत्तिसहित	४०
९९ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार	१०	१३३ साङ्ख्यसार	१०
१०० दशरूपकम् (अलङ्कार)	१	१३४ सांख्यतत्त्वकौमुदी सटीक	२
१०१ साहित्यदर्पण सटीक अलङ्कार	१॥	१३५ सांख्यकारिका गौडपादभाष्य	४०
१०२ साहित्यदर्पणम् (मूलमात्र)	४०		

१३६ नौमांसादर्शनम् भाष्यसहित १२	१६८ श्रुत्यनुर्वेदस्य प्रातिशः
१३७ नौमांसापरिभाषा १०	सभाष्य २
१३८ आखिल्यनृत सभाष्य ॥०	१६९ सामवेदसंहिता सभाष्य ४
१३९ जैमिनीय (न्यायमालावित्तरः) ६	१७० अग्निपुराणम् २
१४० अर्थसंग्रह (लौगाचिमीमांसा) १०	१७१ अध्यात्मरामायणम् सटीक २
१४१ न्यायदर्शन सभाष्य सहति २॥०	१७२ कल्किपुराणम् १
१४२ भाषापरिच्छेदः सुक्तावली ॥०	१७३ गरुडपुराणम् २
१४३ भाषापरिच्छेदसुक्तावली दिनकरी १॥	१७४ सटीक बाळीकिरामायण
१४४ शब्दशक्तिप्रकाशिका (न्याय) ॥०	बालकाण्डम् १
१४५ कुसुमाञ्जलि सटीक (न्याय) १०	१७५ विष्णुपुराणम् सटीक १
१४६ उपमानचिन्तामणिः १	१७६ ब्रह्मवैवर्तपुराण सम्पूर्ण ४
१४७ आत्मतत्त्वविवेक (बौद्धाधिकार) २	१७७ मत्स्यपुराणम् २
१४८ अनुमानचिन्तामणिः सटीक ४॥	१७८ मार्कण्डेयपुराणम् १॥०
१४९ तर्कामृत (जगदीशकृत) न्याय १०	१७९ लिङ्गपुराणम् २
१५० तर्कसंग्रह इ. अनुवादसहित ॥०	१८० श्रीमद्भगवद्गीता सभाष्य सटीक ४
१५१ पातञ्जलदर्शन (सभाष्य सटीक) २	१८१ अष्टाङ्गहृदय (वाग्भट) वैद्यक २
१५२ पातञ्जलदर्शन भोजवृत्तिसहित १	१८२ अक्रान्त (वैद्यक) १॥०
१५३ वैशेषिकदर्शनम् सटीक २	१८३ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण ६
१५४ सर्वदर्शनसंग्रहः [दर्शनशास्त्र] १	१८४ माधवनिदान सटीक १॥०
१५५ आद्यवर्णोपनिषद् सभाष्य २	१८५ भावप्रकाश (वैद्यक) ५
१५६ आरण्यकसंहिता सभाष्य ॥०	१८६ मदनपालनिर्घण्टुः (वैद्यक) ॥०
१५७ ईश केन कठ प्रश्न सुख्य भास्कर	१८७ रसेन्द्रचिन्तामणितथारसरत्नाकर ६
उपनिषद् (सटीक सभाष्य) २	१८८ शार्ङ्गधरसंहिता (वैद्यक) १
१५८ गायत्री व्याख्या ॥०	१८९ समुत्तसंहिता सटीक (वैद्यक) १०
१५९ गोपथब्राह्मण (अथर्ववेदस्य) १	१९० समुत्तसंहिता मूलमात्र (वैद्यक) ४
१६० छान्दोग्य उपनिषद् सटीक सभाष्य ३	१९१ चिकित्सासारसंग्रह वज्रसेनकृत ५
१६१ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर सभाष्य २	१९२ गणिताध्यायः भास्कराचार्यकृत १
१६२ दैवत तथा षड्विंशब्राह्मणसभाष्य २	१९३ गीताध्यायः भास्कराचार्यकृत ॥०
१६३ निरुक्त सभाष्य सटीक १२	१९४ बृहत्संहिता वा वाराणसीसंहिता २
१६४ वसिष्ठतापनी सभाष्य २	१९५ भावकुतूहल (व्योतिष) १०
१६५ बृहदारण्यक सटीक सभाष्य ७	१९६ लीलावती भास्कराचार्यरचित १०
१६६ मुक्तिकोपनिषत् १	१९७ बीजगणित भास्कराचार्यरचित १०
१६७ श्रुत्यनुर्वेदसंहिता सभाष्य ४	१९८ सूर्यसिद्धान्त सटीक १

कलिकाता संस्कृतविद्यामन्दिरे वि, ए, उपाधिधारिणः

श्रीगोबान्धविद्यासागर-भट्टाचार्यस्य सकाशात् अभ्यासि ।

१८८ दायभाग जौमूतवाहनकृत स्मृतिशास्त्र श्रीकृष्ण- तर्कालङ्कारकृत व्याख्यासहित	३
२०० अश्वशास्त्र तथा अश्ववैद्यक जयदत्तकृत	१॥०
२०१ आश्वलायन गृह्यसूत्र सभाष्य	३
२०२ अष्टाविंशति तत्त्व स्मृतिशास्त्र रघुनन्दनकृत	५
२०३ प्रायश्चित्तविवेक शूलपाणिनिकृत स्मृतिशास्त्र सटीक	३
२०४ गोभिल गृह्यसूत्र	५
२०५ प्राणतोषिणौ तन्त्रशास्त्र	८
२०६ कविकल्पलता	१
२०७ विवादरत्नाकर	२॥०
२०८ तैत्तिरीय प्रातिशाख्य	१००
२०९ दत्तकचन्द्रिका दत्तकमीमांसा सटीक	१॥०
२१० मिताक्षरा (याज्ञवल्क्यस्मृत)	५
२११ तत्त्वचिन्तामणिः प्रत्यक्ष खण्ड	६
२१२ आपस्तम्ब श्रौतसूत्रम्	४॥०
२१३ ऐतरेय आरण्यक [सभाष्य]	१॥०
२१४ कूर्मपुराण	३॥०
२१५ देवीभागवतम्	१२
२१६ वाल्मीकि रामायण (सम्पूर्ण सटीक)	१०
२१७ वराहपुराणम्	५
२१८ महाभारतम् सटीकम्	३५
२१९ हरिवंश (सटीक)	१०
२२० आयुर्वेदविज्ञान १म + २य भाग सम्पूर्ण	४
२२१ भैषज्यरत्नावली	२
२२२ हारौतसंहिता	२
२२३ श्रीमद्भागवतं तथा श्रीधरस्वामिकृत टीकासहित	१२

श्रीजीवानन्द-विद्यासागर वि, ए,

संस्कृत-विद्यामन्दिर ।

कलिकाता ।

साङ्ख्यदर्शनम् ।

एकोऽद्वितीय इति वेदवचांसि पुंसि
सर्वाभिमानविनिवर्त्तनतोऽस्य मुक्त्यै ।
वैधर्म्यलक्षणभिदा विरहं वदन्ति
नाखण्डतां ख इव धर्मशताविरोधात् ॥
तस्य श्रुतस्य मननार्थमथोपदेष्टुं
सद्युक्तिजालमिह साङ्ख्यकदाविरासीत् ।
नारायणः कपिलमूर्त्तिरशेषदुःख-
हानाय जीवनिवहस्य नमोऽस्तु तस्मै ॥
नानोपाधिषु यन्नानारूपं भात्यनलार्कवत् ।
तत् समं सर्वभूतेषु चित्तामान्यमुपास्महे ॥
ईश्वरानीश्वरत्वादि चिदेकरसवस्तुनि ।
विमूढा यत्र पश्यन्ति तदस्मि परमं महः ॥
कालार्कभक्षितं साङ्ख्यशास्त्रं ज्ञानसुधाकरम् ।
कलावशिष्टं भूयोऽपि पूरयिष्ये वचोऽमृतैः ॥
चिदचिदग्रन्यभेदेन मोचयिष्ये चितोऽपि च ।
साङ्ख्यभाष्यमिषेणास्मात् प्रीयतां मोक्षदो हरिः ॥
तत् त्वमेव त्वमेवैतदेवं श्रुतिशतोदितम् ।
सर्वात्मनामवैधर्म्यं शास्त्रस्यास्यैव गोचरः ॥

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः
इत्यादिश्रुतिषु परमपुरुषार्थसाधनस्य ~~साङ्ख्यशास्त्र~~ साक्षात्कारस्य
हेतुतया अवणादित्रयं विहितम् । तत्र अवणादावुपाया-
काङ्क्षायां स्मर्यते ।

श्रुतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ॥

इति । ध्येयो योगशैस्त्रप्रकारेणेति शेषः । तत्र श्रुतिभ्यः श्रुतेषु पुरुषार्थतद्वेतुज्ञानतद्विषयात्मस्वरूपादिषु श्रुत्यविरोध-
नोरूपपत्तीः षडध्यायीरूपेण विवेकशस्त्रेण कपिलभूर्तिर्भग-
वानुपदिदेश । ननु न्यायवैशेषिकाभ्यामप्येतेष्वर्थेषु न्यायः
प्रदर्शित इति ताभ्यामस्य गतार्थत्वं सगुणनिर्गुणत्वादिविरुद्ध-
रूपैरात्मसाधकतया तद्युक्तिभिरत्रत्ययुक्तौनां विरोधेनोभयो-
रपि दुर्घटं च प्रामाण्यमिति । मैवम् । व्यावहारिकपारमा-
र्थिकरूपविषयभेदेन गतार्थत्वविरोधयोरभावात् । न्यायवैशि-
काभ्यां हि सुखिदुःखाद्यनुवादतो देहादिमात्रविवेकेनात्मा
प्रथमभूमिकायामनुमापितः । एकदा परसूक्ष्मे प्रवेशासम्भ-
वात् । तदीयं च ज्ञानं देहाद्यात्मतानिरसनेन व्यावहारिकं
तत्त्वज्ञानं भवत्येव । यथा पुरुषे स्थाणुभ्रमनिरासकतया कर-
चरणादिमत्त्वज्ञानं व्यवहारतस्तत्त्वज्ञानं तद्वत् । अतएव ।

प्रकृते गुणसम्पदाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानक्तस्त्रविदो मन्दान् क्तस्त्रविन्न विचालयेत् ॥

इति गीतायां कर्तृत्वाभिमानिनस्तार्किकस्याक्तस्त्रवित्त्व-
मेव क्तस्त्रवित्त्वाख्यापेक्षयोक्तम् । न तु सर्वथैवाज्ञत्वमिति ।
तथा तदीयमपि ज्ञानमपरवैराग्यद्वारा परम्परया मोक्षसाधनं
भवत्येवेति । तज्ज्ञानापेक्षयापि च सांख्यज्ञानमेव पार-
मार्थिकं परवैराग्यद्वारा साक्षान्मोक्षसाधनं च भवति । उक्त-
गीतावाक्येनात्माकर्तृत्ववित्त्वस्यैव क्तस्त्रवित्त्वसिद्धेः । तीर्णं
हि तदा भवति हृदयस्य शोकान् कामादिकं मन एव मन्थ-
मानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव स यदत्र
किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवतीत्यदितात्त्विकश्रुतिशतैः ।

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥

निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः ।

दुःखान्नानमया धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मनः ॥

इत्यादितात्त्विकस्मृतिशतैश्च । न्यायवैशेषिकोक्तज्ञानस्य परमार्थभूमौ बाधितत्वाच्च । न चैतावता न्यायाद्यप्रामाण्यम् । विवक्षितार्थं देहाद्यतिरेकांशे बाधाभावाद् यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात् । आत्मनि सुखादिमत्त्वस्य लोकसिद्ध-
तया तत्र प्रमाणान्तरानपेक्षणेन तदंशस्यानुवादत्वान्न शास्त्र-
तात्पर्यविषयत्वमिति । स्यादेतत् । न्यायवैशेषिकाभ्यामत्रा-
विरोधो भवतु । ब्रह्ममीमांसायोगाभ्यां तु विरोधोऽस्यैव ।
ताभ्यां नित्येश्वरसाधनात् । अत्र चेश्वरस्य प्रतिषिध्यमान-
त्वात् । न चात्रापि व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेन सेश्वर-
निरीश्वरवादयोरविरोधोऽस्तु सेश्वरवादस्योपासनापरत्वसम्भवा-
दिति वाच्यम् । विनिगमकाभावात् । ईश्वरो हि दुर्ज्ञेय इति
निरीश्वरत्वमपि लोकव्यवहारसिद्धमैश्वर्य्यवैराग्यायानुवादितुं
शक्यत आत्मनः सगुणत्वमिव न तु कापि श्रुत्यादावीश्वरः स्फुटं
प्रतिषिध्यते येन सेश्वरवादस्यैव व्यावहारिकत्वमवधार्य्यतेति ।
अत्रोच्यते । अत्रापि व्यावहारिकपारमार्थिकभावो भवति ।

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

इत्यादिशास्त्रैर्निरीश्वरवादस्य निन्दितत्वात् । अस्मिन्नेव
शास्त्रे व्यावहारिकस्यैश्वरप्रतिषेधस्यैश्वर्य्यवैराग्याद्यर्थमनुवा-
दत्वोचितत्वात् । यदि हि लोकायतिकमतानुसारेण नित्यैश्वर्य्यं
न प्रतिषिध्येत तदा परिपूर्णनित्यनिर्दोषैश्वर्य्यदर्शनेन तत्र
चित्तावेशतो विवेकाभ्यासप्रतिबन्धः स्यादिति सांख्याचार्या-
णामाशयः । ईश्वरवादस्य न कापि निन्दादिकमस्ति । येनो-

मासनादिपरतया तत् शास्त्रं सङ्कोच्येत । यत् तु ।

नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलम् ।

अत्र वः संशयो मा भूज्ज्ञानं सांख्यं परं मतम् ॥

इत्यादि वाक्यम् । तद्विवेकांश एव सांख्यज्ञानस्य दर्शना-
न्तरेभ्य उक्तार्थं प्रतिपादयति न त्वोत्तरप्रतिषेधांशेऽपि । तथा
पराशराद्यखिलशिष्टसंवादादपि सेङ्करवादस्यैव पारमार्थि-
कत्वमवधार्यते । अपि च ।

अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः ।

त्यान्यः श्रुतिविरुद्धोऽंशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः ॥

जैमिनीये च वैयासे विरुद्धांशो न कश्चन ।

श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारं गतो हि तौ ॥

इति पराशरोपपुराणादिभ्योऽपि ब्रह्ममीमांसाया ईश्व-
रांशे बलवत्त्वम् । तथा ।

न्यायतन्त्राख्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः ।

हेत्वागमसदाचारैर्यद्युक्तं तदुपास्यताम् ॥

इति मोक्षधर्मवाक्यादपि पराशराद्यखिलशिष्टव्यवहारेण
ब्रह्ममीमांसान्यायवैशेषिकाद्युक्त ईश्वरसाधकन्याय एव ग्राह्यो
बलवत्त्वात् । तथा ।

यं न पश्यन्ति योगीन्द्राः सांख्या अपि महेश्वरम् ।

अनादिनिधनं ब्रह्म तमेव शरणं ब्रज ॥

इत्यादिकीर्मादिवाक्यैः सांख्यानामीश्वराज्ञानस्यैव नारा-
यणादिना प्रोक्तत्वाच्च । किञ्च ब्रह्ममीमांसाया ईश्वर एव
मुख्यो विषय उपक्रमादिभिरवष्टुतः । तत्रांशे तस्य बाधे शास्त्र-
स्यैवाप्रामाण्यं स्याद् यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात् ।
सांख्यशास्त्रस्य तु पुरुषार्थतत्साधनप्रकृतिपुरुषविवेकावेव मुख्यो
विषय इतीश्वरप्रतिषेधांशबाधेऽपि नाप्रामाण्यं यत्परः शब्दः

स शब्दार्थ इति न्यायात् । अतः सावकाशतया सांख्यमेवेश्वर-
प्रतिषेधांशे दुर्बलमिति । न च ब्रह्ममीमांसायामपीश्वर एव
मुख्यो विषयो न तु नित्यैश्वर्यमिति वक्तुं शक्यते । स्मृत्यन-
वकाशदोषप्रसङ्गरूपपूर्वपक्षस्यानुपपत्त्या नित्यैश्वर्यविशिष्टत्वे-
नैव ब्रह्ममीमांसाविषयत्वावधारणात् । ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्म-
ण्येवं मुख्यतया तु अथातः परब्रह्मजिज्ञासेति न सूचितमिति ।
एतेन सांख्यविरोधाद् ब्रह्मयोगदर्शनयोः कार्येश्वरपरत्वमपि
न शङ्कनीयम् । प्रकृतिस्वातन्त्र्यापत्त्या रचनानुपपत्तेश्च नातु-
मानमित्यादिब्रह्मसूत्रपरम्परानुपपत्तेश्च । तथा स पूर्वेषामपि
गुरुः कालेनानवच्छेदादिति योगसूत्रतदीयव्यासभाष्याभ्यां
स्फुटमीशनित्यतावगमाच्चेति । तस्मादभ्युपगमवादप्रौढिवादा-
दिनैव सांख्यस्य व्यावहारिकेश्वरप्रतिषेधपरतया ब्रह्ममीमां-
सायोगाभ्यां सह न विरोधः । अभ्युपगमवादश्च शास्त्रे दृष्टः ।
यथा विष्णुपुराणे ।

एते भिन्नदृशां दैव्य विकल्पाः कथिता मया ।

कृत्वाभ्युपगमं तत्र संक्षेपः श्रूयतां मम ॥

इति । अस्तु वा पापिनां ज्ञानप्रतिबन्धार्थमास्तिकदर्शने-
श्वप्यशतः श्रुतिविरुद्धार्थव्यवस्थापनम् । तेषु तेष्वंशेष्वप्रामाण्यं
च । श्रुतिस्मृत्यविरुद्धेषु तु मुख्यविषयेषु प्रामाण्यमस्येव । अत-
एव पद्मपुराणे ब्रह्मयोगदर्शनातिरिक्तानां दर्शनानां निन्दाप्य-
पपद्यते । यथा तत्र पार्वतीं प्रतीश्वरवाक्यम् ।

शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ।

येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि ॥

प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् ।

मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः संप्रोक्तानि ततः परम् ॥

कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।

गौतमेन तथा न्यायं सांख्यन्तु कपिलेन वै ॥
 द्विजम्भना जैमिनिना पूर्वं वेदमयार्थतः ।
 निरीक्षरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् ।
 धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् ।
 दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा ॥
 बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम् ।
 मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च ॥
 मयैव कथितं देवि ! कलौ ब्राह्मणरूपिणा ।
 अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयल्लोकगर्हितम् ॥
 कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्र च प्रतिपाद्यते ।
 सवेकमपरिभ्रंशान्नैष्कर्म्यं तत्र चोच्यते ॥
 परात्मजीवयोरैक्यं मयात्र प्रतिपाद्यते ।
 ब्रह्मणोऽस्य परं रूपं निर्गुणं दर्शितं मया ॥
 सर्वस्य जगतोऽप्यस्य नाशनार्थं कलौ युगे ।
 वेदायैव ब्रह्मशास्त्रं मायावादमवैदिकम् ॥
 मयैव कथितं देवि ! जगतां नाशकारणात् ॥

इति । अधिकं तु ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रपञ्चितमस्माभि-
 रिति । तस्मादास्तिकशास्त्रस्य न कस्याप्यप्रामाण्यं विरोधो
 वा । स्वस्वविषयेषु सर्वेषामबाधात् । अविरोधाच्चेति । नन्वेवं
 पुरुषबहुत्वांशेऽप्यस्य शास्त्रस्याभ्युपगमवादत्वं स्यात् । न
 स्यात् । अविरोधात् । ब्रह्ममीमांसायामप्यंशो नानाव्यपदेशादि-
 त्यादिसूत्रजातैर्जीवात्मबहुत्वस्यैव निर्णयात् । सांख्यसिद्धपुरु-
 षाणामात्मत्वं तु ब्रह्ममीमांसया बाध्यत एव । आत्मेति तूप-
 यन्तीति तत्सूत्रेण परमात्मन एव परमार्थभूमावात्मत्वावधार-
 णात् । तथापि च सांख्यस्य नाप्रामाण्यम् । व्यावहारि-
 कात्मनो जीवस्येतरविवेकज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वे विवक्षितार्थे

‘बाधाभावात् । एतेन श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धयोर्नात्मैकात्मत्वयो-
र्व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेनापिरोध इति ब्रह्ममीमांसायां
प्रपञ्चितमस्माभिरिति दिक् । नन्वेवमपि तत्त्वसमासाख्यसूत्रैः
सहास्याः षडध्यायाः पीनरुक्त्यमिति चेत् । सैवम् । सन्नेप-
विस्तररूपेणोभयोरप्यपीनरुक्त्यात् । अत एवास्याः षडध्याया
यांगदर्शनस्यैव सांख्यप्रवचनसंज्ञा युक्ता । तत्त्वसमासाख्यं हि
यत् सङ्क्षिप्तं सांख्यदर्शनं तस्यैव प्रकर्षेणास्यां निर्वचनमिति ।
विशेषस्त्वयं यत् षडध्यायां तत्त्वसमासाख्योक्तार्थविस्तरमात्रं
योगदर्शने त्वाभ्यामभ्युपगमवादप्रतिषिद्धस्यैवैश्वरस्य निरूपणेन
न्यूनतापरिहारोऽपीति । अस्य च सांख्यसंज्ञा सान्वया ।

संख्यां प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते ।

तत्त्वानि च चतुर्विंशत् तेन सांख्याः प्रकीर्तिताः ॥

इत्यादिभ्यो भारतादिवाक्येभ्यः । संख्या सम्यग्विवेकेना-
लकयनमित्यर्थः । अतः सांख्यशब्दस्य योगरूढतया तत्कारणं
सांख्ययोगाधिगम्यमित्यादिश्रुतिषु ।

एषा तेषांभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगि त्विमां शृणु ।

इत्यादिस्मृतिषु च । सांख्यशब्देन सांख्यशास्त्रमेव ग्राह्यम् ।
न पुनरर्थान्तरं कल्पनीयमिति । तदिदं मोक्षशास्त्रं चिकि-
त्साशास्त्रवच्चतुर्व्यूहम् । यथा हि रोग आरोग्यं रोगनिदानं
भैषज्यमिति चत्वारो व्यूहाः समूहाश्चिकित्साशास्त्रस्य प्रति-
पाद्यास्तथैव हेयं हानं हेयहेतुर्हानोपायश्चेति चत्वारो व्यूहा
मोक्षशास्त्रस्य प्रतिपाद्या भवन्ति । समुच्चुभिर्जिज्ञासित-
त्वात् । तत्र त्रिविधं दुःखं हेयम् । तदत्यन्तनिवृत्तिर्हानम् ।
प्रकृतिपुरुषसंयोगद्वारा चाविवेको हेयहेतुः । विवेकख्यातिस्तु
हानोपाय इति । व्यूहशब्देन चैषामुपकरणसंग्रहः । तत्र
चादौ फलत्वेनाभ्यर्हितं हानं तत्प्रतियोगिविधयैव च हेयं

प्रतिपादयिष्यन् शास्त्रकारः शिष्यावधानाय शास्त्रारम्भं प्रति-
जानीते ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः ॥१॥

अथशब्दोऽयमुच्चारणमात्रेण मङ्गलरूपः । अतएव मङ्गला-
चरणं शिष्टाचारादिति स्वयमेव पञ्चमाध्याये वक्ष्यति । अर्थ-
स्वत्वाद्यशब्दस्याधिकार एव । प्रश्नानन्तर्यादीनां पुरुषार्थेन
सहान्वयासम्भवात् । ज्ञानाद्यानन्तव्यस्य च सूत्रैरेव वक्ष्यमाण-
तया तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यात् । अधिकारभिन्नार्थत्वे शास्त्रारम्भ-
प्रतिज्ञादलाभप्रसङ्गाच्च । तस्मात्पुरुषार्थस्योपक्रमोपसंहार-
दर्शनादधिकाराद्येत्वमेवोचितम् । तदुच्छ्रितः पुरुषार्थ इत्युप-
संहारो भविष्यतीति । अधिकारश्चाधिक्येन प्राधान्येनारम्भ-
णम् । आरम्भश्च यद्यपि साक्षाच्छास्त्रस्यैव तथापि तद्वारा
शास्त्रार्थतद्विचारयोरपीति । तथा च साधनाद्युपकरणसंहिता
यथोक्तपुरुषार्थोऽधिकृतः प्राधान्येन निरूपयितुमस्माभिः
प्रारब्ध इति सूत्रवाक्यार्थः । त्रिविधमाध्यात्मिकमाधिभौति-
कमाधिदैविकं च दुःखम् । तत्तात्मानं स्वसङ्घातमधिकृत्य
प्रवृत्तमित्याध्यात्मिकम् । शरीरं मानसं च । तत्र शरीरं
व्याध्याद्युत्थम् । तथा भूतानि प्राणिनोऽधिकृत्य प्रवृत्तमित्या-
धिभौतिकम् । व्याघ्रचोराद्युत्थम् । देवानग्निवाय्वादीनाधि-
कृत्य प्रवृत्तमित्याधिदैविकम् । दाहशीताद्युत्थमिति भावः ।
यद्यपि सर्वमेव दुःखं मानसं तथापि मनोमात्रजन्यत्वाज-
न्य-

स्वाभ्यां मानसवामानसत्वविशेषः । एषां त्रिविधदुःखानां
यात्यन्तनिवृत्तिः स्थूलसूक्ष्मसाधारण्येन निःशेषतो निवृत्तिः ।
सोऽत्यन्तः परमः पुरुषार्थः पुरुषाणां बुद्धेरिष्ट इत्यवान्तर-
वाक्यार्थः । तत्र स्थूलं दुःखं वर्त्तमानावस्थं तच्च द्वितीयक्षणा-
दुपरि स्वयमेव नष्टमिति । अतो न तत्र ज्ञानापेक्षा । अतीतं
तु प्रागेव नष्टमिति न तत्र साधनापेक्षेति परिशिषादनागता-
वस्थसूक्ष्मदुःखनिवृत्तिरेव पुरुषार्थतया प्रकृते पर्यवस्यति ।
तथा च योगसूत्रम् । हेयं दुःखमनागतमिति । निवृत्तिश्च न
नाशोऽपित्वतीतावस्था ध्वंसप्रागभावयोरतीतानागतावस्था-
स्वरूपत्वात् सत्कार्यवादिभिरभावानङ्गीकारात् । ननु कदा-
चिदप्यवर्त्तमानमनागतं दुःखमप्रामाणिकम् । अतः खपुष्प-
निवृत्तिवत् तन्निवृत्तेर्न पुरुषार्थत्वं युक्तमिति । मैवम् । सर्वत्र
हि स्वस्वकार्यजननशक्त्यावदव्यस्थायिनीति पातञ्जले सिद्धं
दाहादिशक्तिशून्यस्याग्न्यादेः काप्यदर्शनात् । सा च शक्तिरना-
गतावस्थतत्तत्कार्यरूपा । इयमेव चोपादानकारणस्वरूपयोग्य-
तैत्थ्यपि गीयते । अतो यावच्चित्तसत्ता तावदेवानागतदुःख-
सत्तानुमीयते तन्निवृत्तिश्च पुरुषार्थ इति । जीवन्मुक्तिदशायां
च प्रारब्धकर्मफलातिरिक्तानां दुःखानामनागतावस्थानां वीजा-
नां दाहो विदेहकैवल्ये तु चित्तेन सह विनाश इत्यवा-
स्तवविशेषः । वीजदाहश्चापिद्यासहकार्युच्छेदमात्रं ज्ञान-
स्याविद्यामात्रोच्छेदकत्वस्य लोके सिद्धत्वात् । अतएव चित्तेन
सहैव दुःखस्य नाशः । ज्ञानस्य साक्षाद्दुःखादिनाशकत्वे प्रमा-
णाभावादिति । ननु तथापि दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः सम्भ-
वति दुःखस्य चित्तधर्मत्वेन पुरुषे तन्निवृत्त्यसम्भवात् । दुःख-
निवृत्तिशब्दस्य दुःखानुत्पादार्थकत्वेऽपि पुरुषे तस्य नित्यसिद्ध-
त्वात् । यत् तु कण्ठचामौकरवत् सिद्धेऽप्यसिद्धत्वभ्रमात्

पुरुषार्थता स्यादिति । तन्न । एवमपि पुमान्निर्दुःख इति
 श्रवणमननोत्तरं दुःखहानार्थं निदिध्यासनादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।
 ब्रह्मायाससाध्ये ह्युपाये फलनिश्चयादेव प्रवृत्तिर्भवति प्रकृते तु
 श्रवणमननाभ्यां सिद्धत्वज्ञानान्नाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितः फल-
 स्यासिद्धत्वनिश्चयोऽस्तीति । किञ्च भवतु कदाचित् भ्रमादिना
 पुरुषेच्छाविषयत्वं दुःखाभावस्य श्रुतिस्तु मोहनाशिनी कथं
 सिद्धस्य फलत्वं प्रतिपादयेत् । तरति शोकमात्मविहिद्वान्
 हर्षशोकौ जहातीत्यादिरिति । अत्रोच्यते । न नित्यशुद्धबुद्ध-
 मुक्तस्यभावस्य तद्योगस्तद्योगादृत इति हेयहेत्ववधारकसूत्रे-
 णैवायं पूर्वपक्षः समाधास्यते । तथाहि । प्रतिविम्बरूपेण पुरु-
षेऽपि सुखदुःखे स्तः । अन्यथा तयोर्भोग्यत्वानुपपत्तेः । सुखा-
दिग्रहणं हि भोगः । ग्रहणं च तदाकारता । सा च कूटस्थ-
चित्तौ बुद्धेरर्थाकारवत् परिणामो न सम्भवतीत्यगत्या प्रति-
विम्बस्वरूपतायामेव पर्यवस्यति । अयमेव बुद्धिवृत्तिप्रति-
विम्बो वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति योगसूत्रेणोक्तः । सत्त्वेऽनुतप्य-
 माने तदाकारानुरोधात् पुरुषोऽप्यनुतप्यत इव दृश्यत इति
 योगभाष्ये च तदाकारानुरोधशब्देन विशिष्यैव तापादिदुःखस्य
 प्रतिविम्ब उक्तः । अत एव च पुरुषस्य बुद्धिवृत्त्युपरागे स्फटिकं
 दृष्टान्तं सूत्रकारो वक्ष्यति । कुसुमवच्च मणेरिति । वेदान्ति-
 भिरपि चेतनेऽध्यस्ततयैव दृश्यभानमुच्यते । स चाध्यासः
 प्रतिविम्बं विना न घटेत ज्ञानमात्रस्याध्यासत्वे आत्माश्रयात् ।
 अध्यासाज्ज्ञानं ज्ञानमेव चाध्यास इति । तदेतत् स्मर्यतेऽपि ।

तस्मिंश्चिद्वर्णने स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः । ८

इमास्ताः प्रतिविम्बान्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥

इति । अत्र हि दृष्टिशब्दो बुद्धिवृत्तिसामान्यपरो युक्ति-
 साम्यात् । प्रतिविम्बश्च तत्तदुपाधिषु विम्बाकारश्चित्तपरिणाम

इति । तस्मात् प्रतिविम्बरूपेण पुरुषे दुःखसम्बन्धो भोगाख्यो-
ऽस्ति । अतस्तेनैव रूपेण तन्निवृत्तेः पुरुषार्थत्वं युक्तम् । अत
एव दुःखं मा भुञ्जीयेति प्रार्थनाप्यापामरं दृश्यते । तच्च दुःख-
भोगनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वमन्यशेषतया न सम्भवतीति सैव स्वतः
पुरुषार्थः । दुःखनिवृत्तिस्तु कण्टकादिनिवृत्तिवत् तादर्थ्येन
न स्वतः पुरुषार्थः । एवं सुखमपि न स्वतः पुरुषार्थः । किन्तु
तद्भोग एव स्वतः पुरुषार्थत्वं यातीति । तदिदं दुःखभोग-
निवृत्तेः पुरुषार्थत्वं योगभाष्ये व्यासदेवैरुक्तम् । तस्मिन् निवृत्ते
पुरुषः पुनरिदं तापत्रयं न भुङ्क्त इति । अतः श्रुतावपि
दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वं विषयतासम्बन्धेनैव बोध्यम् । तदे-
तद्योगवात्तिके प्रपञ्चितमस्माभिरिति दिक् । तदेवमनेन
सूत्रेण व्यूहद्वयं संचेपेणोद्दिष्टं विस्तरस्वनयोः पश्चाद्भवि-
तेति ॥ १ ॥

अतः परं वक्ष्यमाणस्य हानोपायव्यूहस्याकाङ्क्षार्थं तदित-
रेषां हानोपायत्वं प्रत्याचष्टे सूत्रजातेन ।

न दृष्टात् तत्सिद्धिर्निवृत्तेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात् ॥२॥

लौकिकादुपायाद्वनादेरत्यन्तदुःखनिवृत्तिसिद्धिर्नास्ति ।
कुतः । धनादिना दुःखे निवृत्ते पश्चाद्वनादिस्तथे पुनरपि
दुःखानुवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । असृतत्वस्य तु
नाशास्ति वित्तेनेत्यादिः ॥ २ ॥

नन्वेवं धनाद्यर्जनस्य कुञ्जरशौचवद् दुःखानिवर्तकत्वे कथं
तत्र प्रवृत्तिस्तत्राह ।

प्रात्यहिकक्षुत्पतीकारवत् तत्पतीकारचेष्ट-
नात् पुरुषार्थत्वम् ॥ ३ ॥

दृष्टसाधनजन्यायां दुःखनिवृत्तावत्यन्तपुरुषार्थत्वमेवं नास्ति । यथाकथञ्चित् पुरुषार्थत्वं त्वस्येव । कुतः । प्रात्य-
हिकस्य क्षुद्रदुःखस्य निराकरणवदेव तेन धनादिना दुःख-
निराकरणस्य चेष्टनादन्वेषणादित्यर्थः । अतो धनाद्यर्जने
प्रवृत्तिरूपपद्यत इति भावः । कुञ्जरग्रीवादिमप्यापातदुःख-
निवर्त्तकतया मन्दपुरुषार्थो भवत्येवेति ॥ ३ ॥

स च दृष्टसाधनजो मन्दपुरुषार्थो विज्ञेय इत्याह ।

सर्वासम्भवात्, सम्भवेऽपि सत्त्वासम्भवाद्भयः
प्रमाणकुशलैः ॥ ४ ॥

स च दृष्टसाधनजो दुःखप्रतीकारो दुःखादुःखविवेकशा-
स्त्राभिज्ञैर्हेयो दुःखपक्षे निचेपणीयः । कुतः । सर्वासम्भवात् ।
सर्वदुःखेषु दृष्टसाधनैः प्रतीकारासम्भवात् । यत्रापि सम्भवस्त-
त्रापि प्रतिग्रहपापाद्युदुःखावश्यकत्वमाह । सम्भवेऽपीति ।
सम्भवेऽपि दृष्टोपायनान्तरीयकादिदुःखसम्पर्कावश्यम्भावा-
दित्यर्थः । तथा च योगसूत्रम् । परिणामतापसंस्कारदुःखै-
र्गणवृत्तिविरोधाच्च सर्वमेव दुःखं विवेकिन इति ॥ ४ ॥

ननु दृष्टसाधनजन्ये सर्वस्मिन्नेव दुःखप्रतीकारे दुःखसम्भेद-
भियमोऽप्रयोजकः । तथा च स्मर्यते ।

यत्र दुःखेन सन्निवृत्तं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च तत् सुखं स्वःपदाम्यदम् ॥

इति । तत्राह ।

उत्कर्षादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षं न्युतेः ॥ ५ ॥

दृष्टसाधनासाध्यस्य मोक्षस्य दृष्टसाध्यराज्यादिभ्य उत्क-
र्षात् तेषु दुःखसत्तावधार्यते । अपिशब्दात् त्रिगुणात्मकत्वा-

देरपि । मोक्षस्योत्कर्षं प्रमाणं सर्वोत्कर्षश्रुतेरिति । न ह वै
सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अशरीरं वा
वसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इत्यादिना विदेहकैवल्यस्योत्कर्ष-
श्रुतेरित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु मा भवतु दृष्टसाधनादत्यन्तदुःखनिवृत्तिः । अदृष्ट-
साधनात् तु वैदिककर्मणः स्यात् । अपाम सोमममृता अमू-
मेत्यादिश्रुतेरिति तत्राह ।

अविशेषश्चोभयोः ॥ ६ ॥

उभयोरेव दृष्टादृष्टयोरत्यन्तदुःखनिवृत्त्यसाधकत्वे यथो-
क्ततद्भेदतुल्ये चाविशेष एव मन्तव्य इत्यर्थः । एतदेव कारि-
कायामुक्तम् ।

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिस्तयातिशययुक्तः ।

इति । गुरोरनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदः । तद्विहितयागा-
दिरानुश्रविकः । स दृष्टोपायवदेवाशुद्ध्या हिंसादिपापेन
विनाशिसातिशयफलकत्वेन च युक्त इत्यर्थः । ननु वैधर्हिंसायाः
पापजनकत्वे बलवदनिष्टाननुबन्धौष्टसाधनत्वरूपस्य विध्यर्थ-
स्यानुपपत्तिरिति चेन्न । वैधर्हिंसाजन्यानिष्टोष्टोत्पत्तिनान्त-
रीयकत्वेनेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वरूपस्य
बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यंशस्याक्षतेः । यत् तु वैधर्हिंसा-
तिरिक्तहिंसाया एव पापजनकत्वमिति तदसत् सङ्कोचे
प्रमाणाभावात् । युधिष्ठिरादीनां स्वधर्मोऽपि युद्धादौ आति-
बधादिप्रत्यवायपरिहाराय प्रायश्चित्तश्रवणाच्च ।

तस्माद्यास्याम्यहं तात ! दृष्टं मे दुःखसन्निधिम् ।

तयौधर्ममधर्माभ्यां किम्याकफलसन्निभम् ॥

इति मार्कण्डेयवचनाच्च । अहिंसन् सर्वभूतान्यन्धव

तीर्थेभ्य इति श्रुतिस्तु वैधातिरिक्तहिंसानिवृत्तेरिष्टसाधनत्वमेव
वक्ति न तु वैधहिंसाया अनिष्टसाधनत्वाभावमपीत्यादिकं
योगवार्तिके द्रष्टव्यमिति दिक् । न कर्मणा न प्रजया धनेन
त्यागेनैकेऽमृतत्वमानश्रुतिरिति तमेव विदित्वातिमृत्युमिति
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेत्यादिश्रुतिविरोधेन तु सोमपाना-
दिभिरमृतत्वं गौणमेव मन्तव्यम् ।

आभूतसंज्ञं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते ।

इति विष्णुपुराणात् ॥ ६ ॥

तदेवं दृष्टादृष्टोपाययोः साक्षात्परमपुरुषार्थासाधनत्वे
साधिते तदुपायाकाङ्क्षायां विवेकज्ञानमुपायो वक्तव्यः । तत्र
विवेकज्ञानमविवेकाख्यदुःखहेतुच्छेदद्वारैव हानोपाय इत्या-
शयेनादावपि विवेकमेवेतरप्रतिषेधेन हेयहेतुतया परिशेष-
यति प्रघट्टकेन ।

• न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः

॥ ७ ॥

दुःखात्यन्तनिवृत्तेर्मीक्षत्वस्योक्ततया बन्धोऽत्र दुःखयोग
एव । तस्य बन्धस्य पुरुषे न स्वाभाविकत्वं वक्ष्यमाणलक्षण-
मस्ति यतो न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षाय साधनोपदेशस्य
श्रौतस्य विधिरनुष्ठानं नियोज्यानां घटते । न ह्यग्नेः स्वाभा-
विकादीष्णप्राप्नोक्षः सम्भवति । स्वाभाविकस्य यावद्द्रव्य-
भावित्वादित्यर्थः । तदुक्तमीश्वरगीतायाम् ।

यद्यात्मा मलिनोऽस्वच्छो विकारी स्यात् स्वभावतः ।

न हि तस्य भवेत्पुनर्जन्मान्तराश्रयैरपि ॥

इति । यस्मिन् सति कारणविलम्बाद्विलम्बो यस्योत्-
पत्तौ न भवति तस्य तत् स्वाभाविकमिति स्वाभाविकत्वलक्ष-

णम् । ननु सर्वदोषलभ्यापत्तेर्दुःखस्य स्वाभाविकत्वशङ्कैव नास्तीति चेन्न । त्रिगुणात्मकत्वेन चित्तस्य दुःखस्वभावत्वेऽपि सत्त्वाधिक्येनाभिभवात् सदा दुःखानुपलब्धिवदात्मनोऽपि तदनुपलब्धिसम्भवात् । दुःखस्वाभाविकत्वादितिर्बौद्धैश्चित्तस्यैवात्मताभ्युपगमाच्च । अथैवमात्मनाशदेव मोक्षोऽस्त्विति चेन्न । अहं बद्धो विमुक्तः स्यामिति बन्धसामानाधिकरण्ये-
नैव मोक्षस्य पुरुषार्थत्वादिति ॥ ७ ॥

भवत्वनुष्ठानं तेन किमित्यत आह ।

**स्वभावस्यानपायित्वादननुष्ठानलक्षणमप्रा-
माण्यम् ॥ ८ ॥**

स्वभावस्य यावद्द्रव्यभावित्वान्मोक्षासम्भवेन तत्साधनोप-
देशश्रुतेरननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु श्रुतिबलादेवानुष्ठानं स्यात् तत्राह ।

नाशक्योपदेशविधिरुपदिष्टेऽप्यनुपदेशः ॥ ९ ॥

नाशक्याय फलायोपदेशस्यानुष्ठानं सम्भवति । यत उप-
दिष्टेऽपि विहितेऽप्यशक्योपाये स उपदेशो न भवति ।
किन्तूपदेशाभास एव बाधितमर्थं वेदोऽपि न बोधयतीति
न्यायादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अत्र शङ्कते ।

शुक्लपटवद्बीजवच्चेत् ॥ १० ॥

ननु स्वाभाविकस्याप्यपायो दृश्यते । यथा शुक्लपटस्य
स्वाभाविकं शौक्ल्यं रागेणापनीयते । यथा च बीजस्य स्वाभा-
विक्यप्यङ्कुरशक्तिरग्निमापनीयते । अतः शुक्लपटवद्बीजवच्च

स्वाभाविकस्य बन्धस्याप्यपायः पुरुषे सम्भवतीति तद्वदेव
तत्साधनोपदेशः स्यादिति चेदित्यर्थः ॥ १० ॥

समाधत्ते ।

शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां नाशक्योपदेशः ॥ ११ ॥

उक्तदृष्टान्तयोरपि नाशक्याय स्वाभाविकायापायोपदेशो
लोकानां भवति । कुतः । शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्याम् । दृष्टान्त-
द्वये हि शौक्लादेराविर्भावतिरोभावावेव भवतः । न तु शौक्ला-
ङ्कुरशक्त्योरभावो भवति । रजकादिष्वपायरैर्योगिसङ्कल्पादि-
भिश्च रक्तपटभृष्टबीजयोः पुनः शौक्लाङ्कुरशक्त्याविर्भावादि-
त्यर्थः । नन्वेवं पुरुषेऽपि दुःखशक्तितिरोभाव एव मोक्षो-
ऽस्त्विति चेन्न दुःखात्यन्तनिवृत्तेरेव लोके पुरुषार्थत्वानुभवात्
श्रुतिस्मृत्योः पुरुषार्थत्वसिद्धेः । न तु दृष्टान्तयोरिव तिरो-
भावमात्रस्येति । किञ्च दुःखशक्तितिरोभावमात्रस्य मोक्षत्वे
कदाचिद्योगीश्वरसङ्कल्पादिना शक्त्युद्भवस्य भृष्टबीजेष्विव
मुक्तेष्वपि सम्भवेनानिर्मोक्षापत्तिरिति ॥ ११ ॥

स्वभावतो बन्धं निराकृत्य निमित्तेभ्योऽपि बन्धमपा-
करोति सूत्रजातेन । पुरुषे दुःखस्य नैमित्तिकत्वेऽपि ज्ञानाद्य-
प्रायोच्छेद्यत्वं न घटेत् । अनागतावस्थसूक्ष्मदुःखस्य यावद्-
द्रव्यभावित्वादित्याशयेन नैमित्तिकत्वं निराक्रियते ।

न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसम्ब-
न्धात् ॥ १२ ॥

नापि कालसम्बन्धनिमित्तकः पुरुषस्य बन्धः । कुतः ।
व्यापिनो नित्यस्य कालस्य सर्वावच्छेदेन सर्वदा मुक्ताः सन्त-
सकलपुरुषसम्बन्धात् । सर्वावच्छेदेन सदा सकलपुरुषाणां
बन्धापत्तेरित्यर्थः । अत्र च प्रकरणे कालदेशकर्मादीनां

निमित्तत्वसामान्यं नापलप्यते श्रुतिस्मृतिश्रुतिभिः सिद्धत्वात् । किन्तु यन्नैमित्तिकत्वं पाकजरूपादिवन्निमित्तजन्यत्वं तदेव बन्धे प्रतिषिध्यते पुरुषे बन्धस्वीपाधिकत्वाभ्युपगमात् । ननु कालादिनिमित्तकत्वेऽपि सहकार्यन्तरसम्भवासम्भवाभ्यां व्यवस्था स्यादिति चेत् । एवं सति यत् संयोगे सत्यवश्यं बन्ध-
स्तत्रैव सहकारिणि लाघवाद्बन्धो युक्तः पुरुषे बन्धव्यवहारस्वी-
पाधिकत्वे नाप्युपपत्तेरिति कृतं नैमित्तिकत्वेनेति ॥ १२ ॥

न देशयोगतोऽप्यस्मात् ॥ १३ ॥

देशयोगतोऽपि न बन्धः । कुतः । अस्मात् पूर्वसूत्रोक्तानुक्ता-
मुक्तसर्वपुरुषसम्बन्धात् । मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

नावस्थातो देहधर्मत्वात् तस्याः ॥ १४ ॥

सङ्घातविशेषरूपतास्या देहरूपा यावस्या न तन्निमित्त-
तोऽपि पुरुषस्य बन्धः । कुतः । तस्या अवस्थाया देहधर्मत्वात् ।
अचेतनधर्मत्वादित्यर्थः । अन्यधर्मस्य साक्षादन्यबन्धकत्वेऽति-
प्रसङ्गात् । मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु पुरुषस्याप्यवस्थायां किं बाधकं तत्राह ।

असङ्गोऽयं पुरुष इति ॥ १५ ॥

इतिशब्दो हेत्वर्थः । पुरुषस्यासङ्गत्वादवस्थाया देहमात्र-
धर्मत्वमिति पूर्वसूत्रेणान्वयः । पुरुषस्यावस्थारूपविकार-
स्वीकारे विकारहेतुसंयोगाख्यः सङ्गः प्रसज्येतेति भावः । अस-
ङ्गत्वे च श्रुतिः । स यदत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति
असङ्गोऽयं पुरुष इति । सङ्गश्च संयोगमात्रं न भवति ।
कालदेशसम्बन्धस्य पूर्वमुक्तत्वात् । श्रुतिस्मृतिषु पञ्चपदस्यज-

लेनेव पद्मपत्रस्यासङ्गतायाः पुरुषासङ्गतायां दृष्टान्तताश्च-
णाच्च ॥ १५ ॥

न कर्मणान्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च ॥ १६ ॥

न हि विहितनिषिद्धकर्मणापि पुरुषस्य बन्धः । कर्मणाम-
नात्मधर्मत्वात् । अन्यधर्मेण साक्षादन्यस्य बन्धे च मुक्तस्यापि
बन्धापत्तेः । ननु स्वस्वोपाधिकर्मणा बन्धाङ्गीकारे नायं दोष
इत्याशयेन हेत्वन्तरमाह । अतिप्रसक्तेश्चेति । प्रलयादावपि
दुःखयोगरूपबन्धापत्तेश्चेत्यर्थः । सहकार्यन्तरविलम्बतो विल-
म्बकल्पनं च प्रागेव निराकृतं न कालयोग इत्यादिस्मृत
इति ॥ १६ ॥

नन्वेवं दुःखयोगरूपोऽपि बन्धः कर्मसामानाधिकरण्यानु-
रोधेन चित्तस्यैवास्तु । दुःखस्य चित्तधर्मतायाः सिद्धत्वात् ।
किमर्थं पुरुषस्यापि कल्पते बन्ध इत्याशङ्कयामाह ।

विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे ॥ १७ ॥

दुःखयोगरूपबन्धस्य चित्तमात्रधर्मत्वे विचित्रभोगानुप-
पत्तिः । पुरुषस्य हि दुःखयोगं विनापि दुःखसाक्षात्काराख्य-
भोगस्वीकारे सर्वपुरुषदुःखादीनां सर्वपुरुषभोग्यता स्यान्निया-
मकाभावात् । ततश्चायं दुःखभोक्तायं च सुखभोक्तेत्यादिरूप-
भोगवैचित्र्यं नोपपद्येतेत्यर्थः । अतो भोगवैचित्र्योपपत्तये
भोगनियामकतया दुःखादियोगरूपो बन्धः पुरुषेऽपि
स्वीकार्यः । स च पुरुषे दुःखयोगः प्रतिविम्बरूप एवेति प्रागे-
वोक्तम् । प्रतिविम्बश्च स्वोपाधिहृत्तेरेव भवतीति न सर्वपुंसां
सर्वदुःखभोग इति भावः । चित्तवृत्तिबोधे पुरुषस्यानादिः
स्वस्वामिभावः सस्वयो हेतुरिति योगभाष्यादयं सिद्धान्तः

सिद्धः । चित्ते च पुरुषस्य स्वत्वं स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्वमिति ।
यत् तु चित्तस्यैव बन्धमोक्षौ न पुरुषस्येति श्रुतिस्मृतिषु गौयते
तद्विस्वरूपदुःखयोगरूपं पारमार्थिकं बन्धमादाय बोध्यम् ॥१७॥

साक्षात् प्रकृतिनिमित्तकत्वमपि बन्धस्यापाकरोति ।

प्रकृतिनिबन्धनाच्चेन्न तस्या अपि पारत-

न्त्राम् ॥ १८ ॥

ननु प्रकृतिनिमित्ताद्वन्धो भवत्विति चेन्न । यतस्तस्या अपि
बन्धकत्वे संयोगपारतन्त्र्यामुत्तरत्र वक्ष्यमाणमस्ति । संयोग-
विशेषं विनापि बन्धकत्वे प्रलयादावपि दुःखबन्धप्रसङ्गादि-
त्यर्थः । प्रकृतिनिबन्धना चेदिति पाठे तु प्रकृतिनिबन्धना
चेद्वन्धनेत्यर्थः ॥ १८ ॥

अतो यत्परतन्त्रा प्रकृतिर्वन्धकारणं सम्भवेत् तस्मादेव
संयोगविशेषादौपाधिको बन्धोऽग्निसंयोगाज्जलौष्णाप्रवदिति
स्वसिद्धान्तमनेनैव प्रसङ्गेनान्तराल एवावधारयति ।

न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्यो-
गादृते ॥ १९ ॥

तस्मात् तद्योगादृते प्रकृतिसंयोगं विना न पुरुषस्य तद्योगो
बन्धसम्यर्कोऽस्ति । अपि तु स एव बन्धः । बन्धस्यौपाधिकत्व-
लाभाय नञ्द्वयेन वक्रोक्तिः । यदि हि बन्धः प्रकृतिसंयोगजन्यः
स्यात् पाकजरूपवत् तदा तद्वदेव तद्वियोगेऽप्यनुवर्तते । न
च द्वितीयक्षणदेर्दुःखनाशकत्वं कल्प्य कारणनाशस्य कार्य-
नाशकतायाः कृतृत्वत्वेन तेनैवोपपत्तावस्माभिस्तदकल्पनात् ।
वृत्तिर्हि दुःखादेरुपादानम् । अतो दीपशिखावत् क्षणभङ्ग-
राया वृत्तेराशुविनाशित्वेनैव तद्वर्माणां दुःखेच्छादीनां

विनाशः सम्भवतीति । अतः प्रकृतिवियोगे बन्धाभावादीपा-
धिक एव बन्धो न तु स्वाभाविको नैमित्तिको वेति । तथा
संयोगनिवृत्तिरेव साक्षादानोपाय इत्यपि वक्तोक्तिफलम् ।
तथा च स्मृतिः ।

यथा ज्वलदग्निमृष्टमृष्टं विच्छिद्य रक्ष्यते ।

तथा सदोषप्रकृतिविच्छिन्नोऽयं न शोचति ॥

इति । वैशेषिकाणामिव पारमार्थिको दुःखयोग इति
बन्धो मा भूदित्येतदर्थं नित्येत्यादि । यथा स्वभावशुद्धस्य
स्फटिकस्य रागयोगो न जपायोगं विना घटते तथैव नित्य-
शुद्धादिस्वभावस्य पुरुषस्योपाधिसंयोगं विना दुःखसंयोगो न
घटते स्वतो दुःखाद्यसम्भवादित्यर्थः । तदुक्तं सौरे ।

यथा हि केवलो रक्तः स्फटिको लक्ष्यते जनैः ।

रञ्जकाद्यप्रधानेन तद्वत् परमपुरुषः ॥

इति । नित्यत्वं कालानवच्छिन्नत्वम् । शुद्धादिस्वभावत्वं
च नित्यशुद्धत्वादिकम् । तत्र नित्यशुद्धत्वं सदा पापपुण्य-
शून्यत्वम् । नित्यवृद्धत्वमलुप्तचिद्रूपत्वम् । नित्यमुक्तत्वं सदा
पारमार्थिकदुःखायुक्तत्वम् । प्रतिविम्बरूपदुःखयोगस्त्वपार-
मार्थिको बन्ध इति भावः । आत्मनो नित्यशुद्धत्वादौ च
श्रुतिः । अयमात्मा सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो
मुक्तो निरञ्जनो विभुरित्यादिः । नन्वस्य मननशास्त्र-
त्वादत्तार्थं युक्तिरपि वक्तव्येति चेत् सत्यम् । न तद्योग-
स्तद्योगादृत इत्यनेन नित्यशुद्धत्वादौ युक्तिरप्युक्तैव । तथाहि
आत्मनि नित्यत्वविभुत्वादिकं तावद्यायादिदर्शनेष्वेव साधि-
तम् । तत्र नित्यस्य विभोरात्मनो यद्योगं विना दुःखाद्यखिल-
विकारैर्योगो न भवति तस्यैवान्तःकरणस्य सर्वसम्मतकारणस्य
तदुपादानकारणत्वमेव युक्तं लाघवात् । सर्वविकारेष्वन्तःकर-

णस्यैवान्वय्यतिरेकाभ्याश्च । न पुनरन्तर्विकारेषु मनसो निमित्तत्वमात्मनस्योपादानत्वं युक्तं कारणद्वयकल्पने गौरवात् । नन्वहं सुखी दुःखी करोमीत्याद्यनुभवादात्मनो विकारोपादानत्वसिद्धिरिति चेन्न । अहं गौर इत्यादिभ्रमशतान्तःपातित्वेनाप्रामाण्यशङ्कास्कन्दिततयोक्तप्रत्यक्षाणामुक्ततर्कानुगृहीतानुमानापेक्षया दुर्बलत्वात् । आत्मनस्विन्मात्रत्वे तु युक्तिरप्येवमस्ति इति दिक् । अस्य सूत्रस्यैवार्थः कारिकयाप्युक्तः ।

तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्तव्यं भवत्युदासीनः ॥

इति । कर्त्तृत्वमात्रं दुःखित्वादिसकलविकारोपलक्षणम् । तथा योगसूत्रेऽप्यस्य सूत्रस्यैवार्थ उक्तः । द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो ह्येव हेतुरिति । गोतायां च ।

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

इति । प्रकृतिस्थः प्रकृतौ संयुक्तः । तथा च श्रुतावपि ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ।

इति । न च कालादिवदेव प्रकृतिसंयोगोऽपि मुक्तामुक्तपुरुषसाधारणतया कथं बन्धहेतुरिति वाच्यम् । जन्मापरानाम्नः स्वस्वबुद्धिभावापन्नप्रकृतिसंयोगविशेषस्यैवात्र संयोगशब्दार्थत्वात् । योगभाष्ये व्यासैस्तथा व्याख्यातत्वात् । बुद्धिबन्धुपाधिनैव पुरुषे दुःखयोगाच्च । वैशेषिकादिवदेव भोगजनकतावच्छेदकत्वेनान्तःकरणसंयोगे वैजात्यं चास्माभिरपीष्टम् । अतो न सुषुप्त्यादौ ब्रह्मप्रसङ्गः । स्वस्वभुक्तवृत्तिवासनावयत्किञ्चिद्वृत्तितत्संस्कारप्रवाहोऽप्यनादिरतः स्वस्वामिभावव्यवस्थितिः । कश्चित् तु प्रकृतिपुरुषयोः संयोगाङ्गीकारे पुरुषस्य परिणामसङ्गी प्रसज्येयाताम् । अतोऽत्राविवेक एव योगशब्दार्थो न तु संयोग इति । तन्न । तद्योगोऽप्यविवे-

कादिति सूत्रेणाविवेकस्य योगहेतुताया एव सूत्रकारेण वक्ष्य-
 माणत्वात् । स्वस्वामिशक्तयोः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगस्तस्य
 हेतुरविवेक इति सूत्राभ्यां पातञ्जलेऽपि संयोगहेतुत्वस्यैवाविद्याया
 उक्तत्वाच्च । किञ्च विवेकाभावरूपस्याविवेकस्य संयोगत्वे
 प्रलयादावपि प्रकृतिपुरुषसंयोगसत्त्वेन भोगाद्यापत्तिः ।
 मिथ्याज्ञानरूपस्याविवेकस्य च संयोगत्वे आत्माश्रयः पुंश्च-
 कृतिसंयोगस्याज्ञानादिहेतुत्वादिति । तस्मादविवेकातिरिक्तो
 योगो यत्तव्यः । स च संयोग एवान्यस्याप्रामाणिकत्वात् ।
 संयोगश्च न परिणामः सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पत्त्यैव परि-
 णामित्वव्यवहारात् । अन्यथा कूटस्थस्य सर्वगतत्वरूपविभु-
 त्वानुपपत्तेः । नापि संयोगमात्रं सङ्गः परिणामहेतुसंयोग-
 स्यैव सङ्गशब्दार्थताया वक्तव्यत्वादिति । ननु तथापि कथं
 नित्ययोः प्रकृतिपुरुषयोर्महदादिहेतुरनित्यः संयोगो घटत
 इति चेन्न । प्रकृतेः परिच्छिन्नापरिच्छिन्नत्रिविधगुणसमुदाय-
 रूपतया परिच्छिन्नगुणावच्छेदेन पुरुषसंयोगोत्पत्तेः सम्भवात् ।
 श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् प्रकृतिसंयोगक्षोभयोरिति । एतच्च योग-
 वार्त्तिके प्रपञ्चितमस्माभिः । अपरस्तु भोग्यभोक्तृयोग्यतैवानयोः
 संयोग इत्याह । तदपि न । योग्यताया नित्यत्वे ज्ञाननिव-
 र्त्त्यत्वानुपपत्तेः । अनित्यत्वे किमपराह संयोगेन परिणामि-
 त्वापत्तेः समानत्वात् । भोग्यभोक्तृयोग्यतायाः संयोगरूपत्वस्य
 सूत्रादिष्वनुक्तत्वेनाप्रामाणिकत्वाच्चेति । तस्मात् संयोगवि-
 शेष एवात्र बन्धाख्यहेतुहेतुतया सूत्रकाराभिप्रेत इति स्वयं
 बन्धहेतुरवधारितः ॥ १८ ॥

इदानीं नास्ति काभिप्रेता अपि बन्धहेतवो निराकर्तव्याः ।

तत्र ।

षडभिन्नो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ।

इत्यनुशासनादिसिद्धाः क्षणिकविज्ञानात्मवादिनो बीज-
प्रमेदा एवमाहुः । नास्ति प्रकृत्यादि याज्ञं वस्तुन्यत् । येन
तत्सयोगादौपाधिकस्तात्त्विको वा बन्धः स्यात् । किन्तु
क्षणिकावज्ञानसन्तानमात्रमद्वितीयं तत् त्वमन्यत् सर्वं सां-
त्तिकं संहतिसिद्धाविद्यार्थमिथाज्ञानाख्या तत एव बन्ध इति ।
तथा च तैत्तिरीयम् ।

अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्ययासनिदर्शनैः ।

ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥

इति । तन्मतमादौ निराक्रियते ।

नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धयोगात् ॥२०॥

अपिशब्दः पूर्वोक्तकालाद्यपेक्षया । अविद्यातोऽपि न
साक्षाद्वन्धयोगः । अद्वैतवादिनां तेषामविद्याया अप्यवस्तुत्वे न
तथा बन्धानौचित्यात् । न हि स्वाप्तरज्ज्वा बन्धनं दृष्टमित्यर्थः ।
बन्धोऽप्यवास्तव इति चेन्न । स्वयं सूत्रकारेण निराकरिष्य-
माणत्वात् । विज्ञानाद्वैतश्रवणोत्तरं बन्धनिवृत्तये योगाभ्या-
साभ्युपगमविरोधाच्च । बन्धमिथ्यात्वश्रवणेन बन्धनिवृत्त्याख्य-
फलसिद्धत्वनिश्चयात् तदर्थं ब्रह्मायाससाध्ययोगाङ्गानुष्ठाना-
सम्भवादिति ॥ २० ॥

वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः ॥ २१ ॥

यदि अविद्याया वस्तुत्वं स्वीक्रियते तदा साभ्युपगतस्या-
विद्यानृतत्वस्य हानिरित्यर्थः ॥ २१ ॥

विजातीयद्वैतापत्तिश्च ॥ २२ ॥

किञ्चाविद्याया वस्तुत्वे क्षणिकविज्ञानसन्तानाद्विजातीयं

इतं प्रसज्येत । तच्च भवतामनिष्टमित्यर्थः । सन्तानान्तःपाति-
व्यक्तीनामानन्त्यात् सजातीयद्वैतमित्यत एवेत्याशयेन विजा-
तीयेति विशेषणम् । नन्वविद्याया अपि ज्ञानविशेषत्वाद्-
विद्ययापि कथं विजातीयद्वैतमिति चेन्न । ज्ञानरूपाविद्याया
बन्धोत्तरकालीनतया वासनारूपाविद्याया एव तैर्बन्धहेतुत्वा-
भ्युपगमात् । वासना तु ज्ञानाद्विजातीयैवेति । अभिष सूत्रै-
र्ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तो निराक्रियत इति भ्रमो न कर्तव्यः ।
ब्रह्ममीमांसायां केनापि सूत्रेणाविद्यामात्रतो बन्धस्यानुक्त-
त्वात् । अविभागो वचनादित्यादिसूत्रैर्ब्रह्ममीमांसाया अभि-
प्रेतस्याविभागलक्षणाद्वैतस्याविद्यादिवास्तवत्वेऽप्यविरोधाच्च ।
यत् तु वेदान्तिब्रुवाणामाधुनिकस्य मायावादस्यात्र लिङ्गं
दृश्यते तत् तेषामपि विज्ञानवाद्येकदेशितया युक्तमेव ।

मायावादमसंख्यसं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च ।

मयैव कथितं देवि ! कलौ ब्राह्मणरूपिणा ॥

इत्यादिपञ्चपुराणस्थशिववाक्यपरम्पराभ्यः । न तु तद्देवा-
न्तमन्तम् ।

वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् ।

इति तद्वाक्यशेषादिति । मायावादिनोऽत्र च न साक्षात्
प्रतिवादित्वं विजातीयेति विशेषणवैयर्थ्यात् । मायावादे
सजातीयाद्वैतस्याप्यनभ्युपगमादिति । तस्मादत्र प्रकरणे विज्ञा-
नवादिनां बन्धहेतुव्यवस्थैव साक्षान्निराक्रियते । अनयैव च
रीत्या नवीनानामपि प्रच्छन्नबौद्धानां मायावादिनामविद्या-
मात्रस्य तुच्छस्य बन्धहेतुत्वं निराकृतं वेदितव्यम् । अस्मान्मते
त्वविद्यायाः कूटस्थनित्यतारूपपारमार्थिकत्वाभावेऽपि घटा-
दिवद्वास्तवत्वेन वक्ष्यमाणसंयोगद्वारा बन्धहेतुत्वे यथोक्तवाधा-
नवकाशः । एवं योगमते ब्रह्ममीमांसामतेऽपीति ॥ २२ ॥

शङ्कते ।

विरुद्धोभयरूपा चेत् ॥ २३ ॥

ननु विरुद्धं यदुभयं सदसच्च सदसद्विलक्षणं वा तद्रूपैवा-
विद्यावक्तव्यातो न तथा पारमार्थिकाद्वैतभङ्ग इति चेदित्यर्थः ।
स्वयं तु सदसत्त्वं प्रपञ्चस्य यद्वक्ष्यति तच्च सत्त्वासत्त्वे व्यक्ता-
व्यक्तत्वरूपत्वाद्विरुद्धे एव न भवत इति सूचयितुं विरुद्धपदो-
पादानम् ॥ २३ ॥

परिहरति ।

न तादृक् पदार्थाप्रतीतिः ॥ २४ ॥

सुगमम् । अपि चाविद्यायाः साक्षादेव दुःखयोगाख्य-
बन्धहेतुत्वे ज्ञानेनाविद्याक्षयानन्तरं प्रारब्धभोगानुपपत्तिः ।
बन्धपर्यायस्य दुःखभोगस्य कारणनाशादिति । अस्मदादिमते
तु नायं दोषः संयोगद्वारैवाविद्याकर्मादीनां बन्धहेतुत्वात् ।
जन्माख्यस्य संयोगः प्रारब्धसमाप्तिं विना न नश्यतीति ॥ २४ ॥

पुनः शङ्कते ।

न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् ॥ २५ ॥

ननु वैशेषिकाद्यास्तिकवन्न वयं षट्षोडशादिनियतपदार्थ-
वादिनः । अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्विलक्षणो वा
पदार्थोऽविद्येत्यभ्युपेयमिति भावः ॥ २५ ॥

परिहरति ।

अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संग्रहोऽन्यथा

बालोन्मत्तादिसमत्वम् ॥ २६ ॥

पदार्थनियमो मास्तु तथापि भावाभावविरोधेन युक्ति-
विरुद्धस्य सदसदात्मकपदार्थस्य संग्रहो भवद्वचनमात्राच्छि-

व्याणां न सम्भवति । अन्यथा बालकाद्युक्तस्याप्ययौक्तिकस्य
संग्रहः स्यादित्यर्थः । श्रुत्यादिकं चास्मिन्नर्थे स्फुटं नास्ति युक्ति-
विरोधेन च सन्दिग्धश्रुतेरर्थान्तरसिद्धिरिति भावः ।

नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका ।

सदसदभ्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी ॥

इत्यादिसौरादिवाक्यानां त्वयमर्थः ।

विकारजननीं मायामष्टरूपामजां ध्रुवाम् ॥

इत्यादिश्रुतिसिद्धा मायाख्या प्रकृतिः परमार्थसती न भवति
पूर्वपूर्वविकाररूपैः प्रतिकल्पममायात् । नापि परमार्थासती
भवत्यर्थक्रियाकारित्वेन शशशृङ्गविलक्षणत्वात् । नापि तदु-
भयात्मिका विरोधाच्च । अतः सदसदभ्यामनिर्वाच्या सत्येवे-
त्यसत्येवेति च निर्धार्योपदेष्टुमशक्या । किन्तु, मिथ्याभूता
लयाख्यव्यावहारिकासत्त्ववती परिणामिनित्यतारूपव्याव-
हारिकसत्त्ववती चेति । एतच्चाग्रे प्रपञ्चयिष्याम इति दिक् ।
एतत्प्रकरणोपन्यस्तानि च सर्वाण्येव दूषणान्याधुनिकेऽपि
मायावादे योजनीयानि ॥ २६ ॥

अधरे नास्तिका आहुः क्षणिका बाह्यविषयाः सन्ति तेषां
वासनया जीवस्य बन्ध इति तदपि दूषयति ।

नानादिविषयोपरागनिमित्तकोऽप्यस्य ॥२७॥

अस्यात्मनः प्रवाहरूपेणानादिर्या विषयवासना तन्निमित्त-
कोऽपि बन्धो न सम्भवतीत्यर्थः । निमित्ततोऽप्यस्येति पाठस्तु
समीचीनः ॥ २७ ॥

अत्र हेतुमाह ।

न बाह्याभ्यन्तरयोरुपरञ्जोपरञ्जकभावोऽपि
देशव्यवधानात् सुन्नस्थपाटलिपुत्रस्थयोरिव ॥२८॥

तस्मिन् परिच्छिन्नो देहान्तस्त्व एवात्मा तस्माभ्यन्तरस्त्व न
बाह्यविषयेण सहोपरस्त्वोपरस्त्वकभावोऽपि सम्भवति । कुतः ।
सुन्नपाटलिपुत्रस्थयोरिव देशव्यवधानादित्यर्थः । संयोगे
सत्त्वेव हि वासनाख्य उपरागो दृष्टः । यथा मञ्जिष्ठावस्त्रयोः
यथा वा पुष्पस्कटिकयोरिति । अपिशब्देन स्वमतेऽपि संयो-
गाभावादिः समुच्चयते । सुन्नपाटलिपुत्रौ विप्रकृष्टौ देश-
विशेषौ ॥ २८ ॥

ननु भवतामिन्द्रियाणामिवास्माकमात्मनो विषयदेशे गम-
नाद्विषयसंयोगेन विषयोपरागो वक्तव्यस्तत्राह ।

द्वयोरेकदेशलब्धोपरागान्न व्यवस्था ॥ २९ ॥

द्वयोर्वहसुक्तात्मनोरेकस्मिन् विषयदेशे लब्धविषयोपरा-
गान्न बन्धमोक्षव्यवस्था स्यात् । सुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः
॥ २९ ॥

अत्र शङ्कते ।

अदृष्टवशाच्चेत् ॥ ३० ॥

नन्वेकदेशसम्बन्धेन विषयसंयोगसाम्येऽप्यदृष्टवशादेवो-
परागलाभ इति चेदित्यर्थः ॥ ३० ॥

परिहरति ।

**न द्वयोरेककालायोगादुपकार्योपकारक-
भावः ॥ ३१ ॥**

अणिकत्वाभ्युपगमाद्वयोः कर्त्तृभोक्तोरेककालासम्बन्धेन
नोपकार्योपकारकभावः । न कर्त्तृनिष्ठादृष्टेन भोक्तृनिष्ठो
विषयोपरागः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

शङ्कते ।

पुत्रकर्मवदिति चेत् ॥ ३२ ॥

ननु यथा पिष्टनिष्ठेन पुत्रकर्मणा पुत्रस्योपकारो भवति
तद्वद्वाधिकरणेनैवाद्दृष्टेन विषयोपरागः स्वादिच्छः ॥ ३२ ॥

दृष्टान्तासिद्ध्या परिहरति ।

नास्ति हि तत्र स्थिर एकात्मा यो गर्भाधा-
नादिना संस्क्रियते ॥ ३३ ॥

पुत्रेष्ट्यापि तन्मते पुत्रस्योपकारो न घटते हि वक्ष्यात् तत्र
तन्मते गर्भाधानमारभ्य जन्मपर्यन्तं स्थायी एक आत्मा नास्ति
यो जन्मोत्तरकालीनकर्माधिकारार्थं पुत्रेष्ट्या संस्क्रियेतेति
दृष्टान्तस्याप्यसिद्धिरित्यर्थः । असन्मते तु स्वेष्ट्याभ्युपगमात्
तत्राप्यदृष्टसामानाधिकरन्धमेवास्ति पुत्रेष्ट्या जनितेन पुत्रो-
पाधिनिष्ठाद्दृष्टेनैव पुत्रोपाधिद्वारा पुत्रस्योपकारादिव्यसन्मते-
ऽपि न दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः ॥ ३३ ॥

ननु बन्धस्यापि क्षणिकत्वादनियतकारणकोऽभावकारणको
वा बन्धोऽस्त्वित्याशयेनापरो नास्तिकः प्रत्यवतिष्ठते ।

स्थिरकार्यासिद्धेः क्षणिकत्वम् ॥ ३४ ॥

बन्धस्येति शेषः । भावस्तूत एव । अत्रायं प्रयोगः विवा-
दास्पदं बन्धादि क्षणिकं सत्त्वाद्दीर्घादिवादिवदिति । न च
घटादी व्यभिचारस्तस्यापि पक्षसमत्वात् । एतदेवोक्तं स्थिर-
कार्यासिद्धेरिति ॥ ३४ ॥

समाधत्ते ।

न प्रत्यभिज्ञाबाधात् ॥ ३५ ॥

न कस्यापि क्षणिकत्वमिति शेषः । यदेवाहमद्भूतं तदे-

वाहं सृशामीत्यादिप्रत्यभिज्ञया स्वीर्यसिद्धेः क्षणिकत्वस्य
बाधात् । प्रतिपक्षानुमानेनेत्यर्थः । तद्यथा बन्धादि स्थिरं
संस्वाहटादिवदिति । अस्मत् एवानुकूलतर्कसत्त्वेन न सत्-
प्रतिपक्षता । प्रदीपादौ च सूक्ष्मानेकक्षणानाकलनेन क्षणि-
कत्वभ्रम एव परेषामिति ॥ ३५ ॥

श्रुतिन्यायविरोधाच्च ॥ ३६ ॥

सदेव सौम्येदमग्र आसीत् तम एवेदमग्र आसीदित्यादि-
श्रुतिभिः कथमसतः सञ्जायेतेत्यादिश्रौतादियुक्तिभिश्च कार्य-
कारणात्मकाखिलप्रपञ्चे क्षणिकत्वानुमानस्य विरोधाच्च क्षणि-
कत्वं कस्यापीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

दृष्टान्तासिद्धेश्च ॥ ३७ ॥

प्रदीपशिखादिदृष्टान्ते क्षणिकत्वासिद्धेश्च न क्षणिकत्वानु-
मानमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

किञ्च क्षणिकतावादिनां सृष्टादिस्थलेऽपि कार्यकारण-
भावः प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यथानुपपत्तिसिद्धौ नोपपद्येतेत्याह ।

युगपज्जायमानयोर्न कार्यकारणभावः ॥ ३८ ॥

किं युगपज्जायमानयोः कार्यकारणभावः किं वा क्रमि-
कयोः । तत्र नाद्यो विनिगमकाभावादिभ्य इति भावः ॥ ३८ ॥

नान्य इत्याह ।

पूर्वापाये उत्तरायोगात् ॥ ३९ ॥

पूर्वस्य कारणस्यापायकाल उत्तरस्य कार्यस्योत्पत्त्यनौ-
चित्यादपि न क्षणिकवादे सम्भवति कार्यकारणभावः ।

उपादानकारणानुगततयैव कार्यानुभवादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

उपादानकारणमधिकृत्यैव दूषणान्तरमाह ।

तद्भावे तदयोपादुभयव्यभिचारादपि न ॥४०॥

यतः पूर्वस्य भावकाल उत्तरस्यासम्बन्धोऽत उभयव्यभि-
चारादन्वयव्यतिरेकव्यभिचारादपि न कार्यकारणभाव
इत्यर्थः । तथाहि यदोपादेयोत्पत्तिस्तदोपादानं यदा चोपा-
दानाभावस्तदोपादेयोत्पत्त्यभाव इत्यन्वयव्यतिरेकेणैवोपादा-
नोपादेययोः कार्यकारणभावग्रहो भवति । तत्र क्षणिकत्वेन
क्रमिकयोस्तयोर्विरुद्धकालतयान्वयव्यतिरेकव्यभिचाराभ्यां न
कार्यकारणभावसिद्धिरिति ॥ ४० ॥ २६५३७

ननु निमित्तकारणस्यैवोपादानकारणस्यापि पूर्वभाव-
मात्रेणैव कारणतास्तु तत्राह ।

पूर्वभावमात्रे न नियमः ॥ ४१ ॥

पूर्वभावमात्राभ्युपगमे चेदमेवोपादानमिति नियमो न
स्यान्निमित्तकारणानामपि पूर्वभावाविशेषात् । उपादान-
निमित्तयोर्विभागः सर्वलोकसिद्ध इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अपरे तु नास्तिका आहुः । 'विज्ञानातिरिक्तवस्त्वभावेन
बन्धोऽपि विज्ञानमात्रं स्वप्नपदार्थवत् । अतोऽत्यन्तमिथ्यात्वेन
न तत्र कारणमस्तीति । तस्मत्तमपाकरोति ।

न विज्ञानमात्रं बाह्यप्रतीतिः ॥ ४२ ॥

न विज्ञानमात्रं तत्त्वं बाह्यार्थानामपि विज्ञानवत् प्रती-
तिसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

ननु लाघवतर्केण स्वप्नादिदृष्टान्तेर्दृश्यत्वहेतुकमिथ्यात्वानु-
मानेन बाह्यवस्तुनुभवो बाधनीयोऽत्र भवतां श्रुतिसृती अपि
स्तद्विहीदं सर्वं तस्माद्विज्ञानमेवास्ति न प्रपञ्चो न सृष्टिरि-
त्यादी इत्यतो दूषणान्तरमाह ।

तदभावे तदभावाच्छून्यं तर्हि ॥ ४३ ॥

. तर्हि बाह्याभावे शून्यमेव प्रसज्येत न तु विज्ञानमपि ।
 कुतः । तदभावे तदभावाद्बाह्याभावे विज्ञानस्याप्यभावप्रसङ्गा-
 द्विज्ञानप्रतीतेरपि बाह्यप्रतीतिवदवस्तुविषयत्वानुमानसम्भ-
 वात् । विज्ञानप्रामाण्यस्य क्वाप्यसिद्धत्वाच्च । तथा विज्ञाने प्रमा-
 णानामपि बाह्यतयापलापाच्चेत्यर्थः । नन्वनुभवे कस्यापि
 विवादाभावेन नास्ति तत्र प्रमाणापेक्षेति चेन्न शून्यवादिना-
 मेव तत्र विवादात् । अथासतापि प्रमाणेन वस्तु सिध्यति
 विषयाबाधस्यैव प्रामाण्यप्रयोजकत्वान्न तु प्रमाणपारमार्थि-
 कत्वस्येति चेन्न । एवं सत्यसत्प्रमाणस्य सर्वत्र सुलभत्वेन
 क्वाप्यर्थे प्रमाणान्वेषणस्यायोगात् । अथासम्बध्येऽपि व्याव-
 हारिकसत्त्वरूपो विशेषः प्रमाणादिवेष्ट्य इति चेत् ।
 आयातं मार्गेण । किं पुनरिदं व्यावहारिकत्वम् । यदि परि-
 णामित्वं तदास्माभिरपीदृशमेव सत्त्वं ग्राह्यग्राहकप्रमाणाना-
 मिष्टं शुक्तिरजतादितुल्यत्वस्यैव प्रपञ्चेऽस्माभिः प्रतिषेधात् । यदि
 पुनः प्रतीयमानतामात्रं तदापि तादृशैरेव प्रमाणैर्बाह्यार्थ-
 स्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् । लाघवतर्कानुगृहीतेन यथाकथञ्चिद-
 नुमानेनैव बाधस्तु विज्ञानेऽपि समान इति । एतेनाधुनिकानां
 वेदान्तिब्रुवाणामपि मतं विज्ञानवादतुल्ययोगक्षेमतया निर-
 स्तम् । विज्ञानमात्रसत्यताप्रतिपादकश्रुतिस्मृतयस्तु कूटस्थत्व-
 रूपां पारमार्थिकसत्तामेव बाह्यानां प्रतिषेधन्ति । न तु परि-
 णामित्वरूपां व्यावहारिकसत्तामपि ।

यत् तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञासुपैति वै ।

परिणामादिसम्भूतां तद्वस्तु नृप ! तच्च किम् ॥

वस्तु राजेति यस्मिन्नेति यत् तु राजभटादिकम् ।

तथान्यच्च नृपेत्यं तु न सत् सङ्कल्पनामयम् ।

इति विष्णुपुराणादिभ्यः परिणामित्वस्यैवासत्तात्वावग-
मादिति । सङ्कल्पनामयमीश्वरादिसङ्कल्परचितम् । एतेन ।

विज्ञानमयमेवैतदशेषमवगच्छत ।

इत्यादिना विष्णुपुराणे मायामोहरूपिणा विष्णुनासुरे-
भ्योऽपि तत्त्वमेवोपदिष्टम् । ते त्वनधिकारादिदोषैर्विपरीतार्थ-
ग्रहणेन विज्ञानवादिनो नास्तिका बभूवुरित्यवगन्तव्यम् ।
तदेतत् सर्वं ब्रह्ममीमांसाभाष्ये मायावादनिरसनप्रसङ्गतो
विस्तारितमस्माभिः ॥ ४३ ॥

नन्वेवं भवतु शून्यमेव तत्त्वं तदा सुतरामेव बन्धकार-
णान्वेषणं न युक्तं तुच्छत्वादिति नास्तिकाशिरोमणिः प्रत्यव-
तिष्ठते ।

शून्यं तत्त्वं भावो विनश्यति वस्तुधर्मत्वादि-
नाशस्य ॥ ४४ ॥

शून्यमेव तत्त्वं यतः सर्वोऽपि भावो विनश्यति यच्च
विनाशो स मिथ्या सप्रवत् । अतः सर्ववस्तूनामाद्यन्तयोर-
भावमात्रत्वान्मध्ये क्षणिकसत्त्वं सांज्ञितिकं न पारमार्थिकं
बन्धादि । ततः किं केन बध्येतेत्याशयः । भावानां विना-
शित्वे हेतुर्वस्तुधर्मत्वादिनाशस्येति । विनाशस्य वस्तुसम्भा-
वत्वात् । स्वभावं तु विहाय न पदार्थस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

परिहरति ।

अपवादमात्रमबुद्धानाम् ॥ ४५ ॥

भावत्वादिनाशित्वमिति मूढानामपवादमात्रं मिथ्यावाद
एव । नाशकारणाभावेन निरवयवद्रव्याणां नाशासम्भवात् ।

क्षणिकवाङ्मविज्ञानोभयपक्षयोः समानचेमत्वात् तुल्य-
निरसनहेतुकत्वादयमपि पक्षो विनश्यतीत्यनुषङ्गः । क्षणिक-
पक्षनिरासहेतुर्हि प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्यादिः शून्यवादेऽपि समानः ।
तथा विज्ञानपक्षनिरासहेतुर्वाङ्मप्रतीत्यादिरप्यत्र समानं
इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

यदपि दुःखनिवृत्तिरूपतया तत्साधनतया वा शून्यतै-
वास्तु पुरुषार्थ इति तैर्मन्यते तदपि दुर्घटमित्याह ॥

अपुरुषार्थत्वमुभयथा ॥ ४७ ॥

(५५) ~~अपुरुषार्थत्वमुभयथा~~ ॥ ४७ ॥

उभयथा स्वतः परतश्च शून्यतायाः पुरुषार्थत्वं न सम्भ-
वति । स्निष्ठत्वेनैव सुखादीनां पुरुषार्थत्वात् । स्थिरस्य च
पुरुषस्वानभ्युपगमादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

तदेवं बन्धकारणविषये नास्तिकमतानि दूषिताति । इदानीं
पूर्वनिरस्तावशिष्टान्यास्तिकसम्भाव्यान्वप्यन्यानि बन्धकारणानि
निरस्यन्ते ।

न गतिविशेषात् ॥ ४८ ॥

प्रकरणादबन्धो लभ्यते । न गतिविशेषात् शरीरप्रवेशा-
दिरूपादपि पुरुषस्य बन्ध इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अत्र हेतुमाह ।

निष्क्रियस्य तदसम्भवात् ॥ ४९ ॥

निष्क्रियस्य विभोः पुरुषस्य गत्यसम्भवादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

ननु शुक्लसृष्टोरिहलोकपरलोकगमनागमनश्रवणात्
पुरुषस्य परिच्छिन्नत्वमेवास्तु । तथा च श्रुतिरपि । अङ्गुष्ठ-
मात्रः पुरुषोऽन्तरालेत्यादिरित्याशङ्कामपाकरोति ।

✓ मूर्त्तत्वाद्घटादिवत् समानधर्मापत्तावपसि-
द्धान्तः ॥ ५० ॥

यदि च घटादिवत् पुमान् मूर्त्तः परिच्छिन्नः स्वीक्रियते । भूम्
तदा सावयवत्वविनाशित्वादिना घटादिसमानधर्मापत्तावप-
सिद्धान्तः स्यादित्यर्थः ॥ ५० ॥
गतिश्रुतिमुपपादयति ।

✓ गतिश्रुतिरप्युपाधयोगादाकाशवत् ॥ ५१ ॥

या च गतिश्रुतिरपि पुरुषेऽस्ति सा विभुत्वश्रुतिस्मृति-
युक्त्यनुरोधेनाकाशस्यैवोपाधयोगादेव मन्तव्येत्यर्थः । तत्र च
प्रमाणम् ।

घटसंहतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।

घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥

बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः ।

इत्यादिश्रुतिः । नित्यः सर्वगतः स्थाणुरित्यादिका च
स्मृतिः । मध्यमपरिमाणत्वे सावयवत्वापत्त्या विनाशित्व-
मणुत्वे च देहव्यापिज्ञानाद्यनुपपत्तिरित्यादिश्च युक्तिरिति ।
अत एव ।

प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफललाभकम् ।

प्रकृतिश्च तदश्रुतिं त्रिषु लोकेषु कामगा ॥

इत्यादिस्मृतिभिः प्रकृतेरेव विशिष्य क्रियारूपा गतिः
स्मर्येत इति ॥ ५१ ॥

न कर्मणाप्यतद्धर्मत्वात् ॥ ५२ ॥

कर्मणा दृष्टेनापि साक्षात् पुरुषस्य बन्धः । कुतः । पुरुष-
धर्मत्वाभावादित्यर्थः । पूर्वं विहितनिषिद्धव्यापाररूपेण कर्मणा

बन्धी निराकृतः । अतः तु तज्जन्त्यादृष्टेनेत्याक्षिप्यविभागाद-
भ्येनरुक्तम् ॥ ५२ ॥

नन्वन्यधर्मेषामन्यस्य बन्धः स्यात् तत्राह ।

अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे ॥ ५३ ॥

बन्धतत्कारणयोर्भिन्नधर्मत्वेऽतिप्रसक्तिमुक्तस्यापि बन्धा-
प्रतिरित्यर्थः ॥ ५३ ॥

किं बहुना । स्वभावादिकर्मान्तैरन्येन वा केनापि पुरु-
षस्य बन्धात्पत्तिर्न घटते श्रुतिविरोधादिति साधारणं बाधक-
माह ।

निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेति ॥ ५४ ॥

पुरुषबन्धस्यानौपाधिकत्वे साक्षौ चेता केवलो निर्गुण-
श्चेत्यादिश्रुतिविरोधश्चेत्यर्थः । इतिशब्दो बन्धहेतुपरीक्षा-
समाप्ती ॥ ५४ ॥

तदेवं न स्वभावतो बह्व्येत्यादिना प्रघट्टकेनेतरप्रतिषेधतः
प्रकृतिपुरुषसंयोग एव साक्षाद्बन्धहेतुरवधारितः । तत्रेयमा-
शङ्का । ननु प्रकृतिसंयोगोऽपि पुरुषे स्वाभाविकत्वादिविकल्प-
ग्रस्तः कथं न भवति संयोगस्य स्वाभाविकत्वकालादिनिमित्त-
कत्वे हि मुक्तस्यापि बन्धापत्तिरित्यादिदोषा यथायोग्यं
समाना एवेति । तामिमामाशङ्कां परिहरति ।

तद्योगोऽप्यविवेकान्न समानत्वम् ॥ ५५ ॥

पूर्वीकृतद्योगोऽपि पुरुषस्याविवेकादृष्टमाणादविवेका-
देव हि निमित्तात् संयोगो भवति । अतो नोक्तदोषाणां
समानत्वमस्तीत्यर्थः । स चाविवेको मुक्तेषु नास्तीति न तेषां
पुनः संयोगो भवतीति । नन्वविवेकोऽत्र न प्रकृतिपुरुषाभेद-

साक्षात्कारः । संयोगात्मानसत्वात् । किन्तु विवेकप्रागभावो
विवेकाख्यज्ञानवासना वा तदुभयमपि न पुरुषधर्मः ५ किन्तु
बुद्धिधर्म एवेत्यन्यधर्मेणान्यत्र संयोगेऽतिप्रसङ्गदोषसाम्यमस्ये-
वेति चेत् । मैवम् । विषयतासम्बन्धेनाविवेकस्य पुरुषधर्म-
त्वात् । तथा च प्रकृतिर्बुद्धिरूपा सती यस्मै स्वामिपुरुषाय तनुं
विविष्य न दर्शितवती स्वरूपतिदर्शनार्थं तदीयबुद्धिरूपेण तत्रैव
पुरुषे संयुज्यत इति व्यवस्थयातिप्रसङ्गाभावात् । तदुक्तं कारि-
कया ।

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पङ्ग्वन्वदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥

इति । स्वामिने पुरुषाय प्रधानेन दर्शयितुं तयोः कैवल्यार्थं
चेत्यर्थः । अविवेकस्य वृत्तिरूपत्वं तु वाङ्मात्रं न तु तत्त्वं
चित्तस्थितेरित्यागामिसूत्रे वक्ष्यामः । अविवेकश्च संयोग-
द्वारैव बन्धकारणं प्रलये बन्धादर्शनात् । अविवेकनाशेऽपि
जीवन्मुक्तस्य दुःखभोगदर्शनाच्च । अतः साक्षादेवाविवेको बन्ध-
कारणं प्राङ्गोक्तः । ननु भोग्यभोक्तृभावनियामकत्वेन क्लृप्त-
स्थानादिस्वस्वामिभावस्य कर्मादीनां वा संयोगहेतुत्वमस्तु
किमित्यविवेकोऽपि संयोगहेतुरिष्यत इति चेन्न ।

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदस्योनिजन्मसु ॥

इति गीतायां सङ्गाख्याभिमानस्य संयोगहेतुत्वस्मरणात् ।
वक्ष्यमाणादिवाक्ययुक्तिभ्यश्चान्यथा ज्ञानतौ मोक्षस्य श्रुतिस्मृति-
सिद्धस्यानुपपत्तेः । अथैवमपि स्वोपाधिकर्मादिकमपि संयोग-
कारणं भवति तद्विहाय कथमविवेक एव केवलं तत्र कारण-
मुच्यत इति । उच्यते । अविवेकापेक्षया कर्मादीनामपि पर-
मपरयैव पुरुषसम्बन्धः । तथाविवेक एव पुरुषेण साक्षाच्छेत्तुं

शक्यते कर्मादिकं त्वविवेकाख्यहेतुच्छेदद्वारैवेत्याशयेनाविवेक
 एव मुख्यतः संयोगहेतुतयोक्त इति । अयं चाविवेकोऽभ्युद्गीता-
 संसर्गकमुभयज्ञानमविद्याखलाभिषिक्त एव विवक्षितः । बन्धो
 विपर्ययाद्विपर्ययभेदाः पञ्चेत्यागामिसूत्रद्वयात् तस्य हेतुरवि-
 द्येति योगसूत्रेऽप्यविद्याया एव पञ्चपर्याया बुद्धिपुरुषसंयोग-
 हेतुतावचनाच्चान्यायाख्यात्यनभ्युपगममात्र एव योगतोऽत्रं
 विशेषौचित्यात् । न पुनरविवेकोऽज्ञाभावमात्रं विवेकप्रागभावो
 वा । सुक्तस्यापि बन्धापत्तेः । जीवन्मुक्तस्यापि भाविविवेक-
 व्यक्तिप्रागभावेन धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा पुनर्बन्धप्रसङ्गाच्च । तथा-
 गामिसूत्रवख्यध्वान्तदृष्टान्तानुपपत्तेश्च । अभावस्य ध्वान्तवदा-
 वरकत्वासम्भवात् । तथा हृदिक्कासावप्यविवेकस्य श्रूयमाणो
 नोपपद्येतामिति । अस्यास्य च वासुनारूपस्यैवाविवेकस्य
 संयोगाख्यजन्महेतुतया तमोवदावरकत्वहृदिक्कासादिकमञ्ज-
 सैवोपपद्यते । तस्य हेतुरवियेति पातञ्जलसूत्रे च भाष्यकारे-
 रविद्याशब्देनाविद्याबीजं व्याख्यातम् । ज्ञानस्य संयोगोत्तर-
 कालीनत्वेन संयोगाजनकत्वादिति । अपि च पुरुषः प्रक-
 तिस्यो हि भुङ्क्त इत्यादिवाक्येष्वभिमानाख्यसंयोगस्यैव
 प्रकृतिस्थताख्यसंयोगहेतुतावगम्यते । अत एव चाविद्या
 नाभावोऽपि तु विद्याविरोधिज्ञानान्तरमिति योगभाष्ये व्यास-
 देवैः प्रयत्नेनावधृतम् । तस्मादविवेकाविद्ययोस्तुल्ययोगक्षेम-
 तयाविवेकस्यापि ज्ञानविशेषत्वमिति सिद्धम् । अयञ्चाविवेक-
 स्त्रिधा संयोगाख्यजन्महेतुः साक्षाद्धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा रागा-
 दिदृष्टद्वारा च भवति । सति मूले तद्विपाक इति योगसूत्रात्
 कर्त्तास्तीति निबध्यत इति स्मृतेः । वीतरामजन्मादर्शनादिति
 न्यायसूत्राच्च । तदुक्तं मोक्षधर्मेऽपि ।

ज्ञानेन्द्रियाणीन्द्रियार्था नोपसर्पन्त्यतर्पुलम् ।

हीनञ्च करणैर्देही न देहं पुनरहति ।

तस्मात् तर्थात्मकाद्रागाहीजाप्रायन्ति जन्तवः ।

इति । रागस्त्वविवेककार्यं इति योगसूत्राभ्यामप्येतत् प्रत्येतत्वं समानतन्त्रन्यायात् । तच्च सूत्रद्वयं क्लेशमूलः क्लेशश्चाकर्माशयः । सति मूले तद्विपाको जात्यासुभोगा इति क्लेशश्चाविद्यादिपञ्चकमिति । अविवेकस्य बन्धजनने द्वार-
जातं च पिच्छीकृत्य श्वरगीतायामुक्तम् ।

अनात्मन्यात्मविज्ञानं तस्माद् दुःखं तथेतरत् ।

रागद्वेषादयो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिबन्धनाः ॥

कार्यो ह्यस्य भवेद्दोषः पुण्यापुण्यमिति श्रुतिः ।

तद्दोषादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भवः ॥

इति । एतदेव न्याये सूत्रितम् । दुःखजन्मप्रवृत्तिदोष-
मिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग इति
तदेवं संयोगाख्यजन्मद्वारा बन्धाख्यहेयस्य मूलकारणमविवेक
इति हेयहेतुः प्रतिपादितः ॥ ५५ ॥

इतः परं क्रमप्राप्तं हानोपायव्यूहमतिविस्तरेणाशास्त्र-
समाप्तिः प्रतिपादयति । अन्तरान्तरा चोक्तव्यूहानपि विस्तर-
यिष्यति ।

नियतकारणात् तदुच्छिन्तिर्ध्वान्तवत् ॥ ५६ ॥ ४८७

शक्तिरजतादिस्थले लोकासिद्धं यन्नियतकारणं विवेकसा-
क्षात्कारस्तस्मात् तस्याविवेकलोच्छिन्तिर्भवति ध्वान्तवत् ।
यथा ध्वान्तमात्रलोकादेव नियतकारणान्नश्यति लोपायान्तरेण
तथैवाविवेकोऽपि विवेकादेव नश्यति न तु कर्मादिभ्यः साक्षा-
दित्यर्थः । तदेतदुक्तं योगसूत्रेण विवेकस्यातिरविज्ञवा हानो-

पाय इति कर्मादीनि तु ज्ञानस्यैव साधनानि योगाङ्गानुष्ठा-
नादशुद्धिस्तये ज्ञानदौष्टिराविवेकख्यातेरिति योगसूत्रेण सत्त्व-
शुद्धिद्वारा ज्ञान एव योगाङ्गान्तर्गतसर्वकर्मणां साधनत्वाव-
धारणादिति । प्राचीनास्तु वेदान्तिनो मोक्षेऽपि कर्मणो
ज्ञानाङ्गत्वमाहुः । विद्यां चाविद्यां च यस्तद्देहोभयं सहावि-
द्ययासृज्युं तौत्वां विद्ययासृज्यतमश्रुत इति श्रुतौ सहकारित्वेन
चेति वेदान्तसूत्रे चाङ्गाङ्गिभावेन ज्ञानकर्मणोः सहकारित्वा-
वधारणात् ।

ज्ञानिनाज्ञानिना वापि यावद्देहस्य धारणम् ।

तावद्वर्णाश्रमप्रोक्तं कर्त्तव्यं कर्ममुक्तये ॥

इत्यादिस्मृतेश्च । उपमर्दं चेति वेदान्तसूत्रेण तु कर्म-
त्यागो योगारूढस्य न्यायप्राप्तोऽनूद्यत एव ज्ञानस्य मुख्यतो
मोक्षहेतुत्वं व्यवस्थापयितुम् । यदि हि विक्षेपकत्वात् कर्म
ज्ञानाभ्यासस्य विरोधि भवेत् तदा गुणलोपे न गुणिन इति
न्यायेन प्रधानरक्षार्थमङ्गभूतं कर्मैव त्याज्यं जडभरतादिवदि-
त्याशयादिति । तेषां मतेऽपि विवेकद्वारतां विना विवेकनाश-
कत्वं कर्मणो नैव सिध्यतीति न तद्विरोधः । अत्र सूत्रं
ध्वान्तस्यालोकनाश्वत्ववचनात् ततोऽपि द्रव्यमेव । न त्वालो-
काभावः । असति बाधके नीलं तम इत्यादिप्रत्ययानां भ्रम-
त्वानौचित्यात् । न च कृते नैवोपपत्तावतिरिक्तकल्पनागौरव-
मेव बाधकमिति वाच्यम् । एवं च सति विज्ञानमात्रेणैव स्वप्न-
वत् सर्वव्यवहारोपपत्तावतिरिक्तकल्पनागौरवेण बाधार्थप्रती-
तेरपि बाधापत्तेः । तस्मादत्र प्रामाणिकत्वाद्गौरवं न दोषा-
येति । ननु विवेकज्ञानं यिनाप्यविवेकाख्यज्ञानव्यक्तीनां स्वस्व-
तन्तीयक्षणेऽवश्यं विनाशाज्ज्ञानस्य तन्नाशकत्वं किमर्थमिष्यत
इति चेत् । अविवेकशब्देन तद्वासनाया एव पूर्वसूत्रे व्याख्या-

तत्वात् । अनागतावस्थस्य अविवेकस्यास्मत्काले नाशसंभवाच्चेति
॥ ५६ ॥

ननु प्रकृतिपुरुषाविवेक एव चेत्वं संयोगद्वारा बन्धहेतु-
स्तयोर्विवेक एव च मोक्षहेतुस्तर्हि देहाद्यभिमानसत्त्वेऽपि
मोक्षः स्यात् । तच्च श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धमिति तत्राह ।

प्रधानाविवेकादन्याविवेकस्य तद्धाने हानम्

॥ ५७ ॥

पुरुषे प्रधानाविवेकात् कारणाद्योऽन्याविवेको बुद्ध्याद्य-
विवेको जायते कार्य्याविवेकस्य कार्य्यतयानादिकारणाविवेक-
मूलकत्वात् तस्य प्रधानाविवेकहाने सत्यवश्यं हानमित्यर्थः ।
यथा शरीरादात्मनि विविक्ते शरीरकार्य्येषु रूपादिष्वविवेको
न संभति तथा कूटस्थत्वादिधर्मैः प्रधानात् पुरुषे विविक्ते
तत्कार्य्येषु परिणामादिधर्मकेषु बुद्ध्यादिष्वभिमानो नोत्पत्तुमुक्त-
हते तुल्यन्यायात् कारणनाशाच्चेति भावः । तदेतत् स्मर्य्यते ।

चित्ताधारपटत्यागे त्यक्तं तस्य हि चित्रकम् ।

प्रकृतैर्विरमे चेत्वं ध्यायिनां के स्मरादयः ॥

इति । विरमो विरामस्त्यागः । आदिशब्देन द्रव्यरूपा अपि
विकारा ग्राह्या इति । यच्च बुद्धिपुरुषविवेकादेव मोक्ष इत्यपि
क्वचिदुच्यते । तत्र स्थूलसूक्ष्मबुद्धियहणात् प्रकृतेरपि यद्वयम् ।
अन्यथा बुद्धिविवेकेऽपि प्रकृत्यभिमानसंभवादिति । ननु
बुद्ध्याद्यभिमानातिरिक्ते प्रकृत्यभिमाने किं प्रमाणमहमज्ञ
इत्याद्यखिलाभिमानानां बुद्ध्यादिविषयत्वेनैवोपपत्तेरिति
चेन्न ।

सत्त्वा सत्त्वा पुनः सृष्टौ स्वर्गीं स्वां मा च नारकी ।

इत्याद्यभिमानानां प्रधानविषयत्वं विनानुपपत्ते ।

अतीतानां बुद्ध्याख्यविलकार्याणां पुनः सद्यभावात् प्रधानस्य त्विदमेव प्रलयानन्तरं जन्म यद्बुद्ध्यादिरूपैकपरिणाम-
त्यागेनापरबुद्ध्यादिरूपतया परिणमनमिति । न चात्मनि
जन्मादिज्ञानमभिमान एव न भवति पुरुषस्यापि लिङ्गशरीर-
संयोगवियोगरूपयोज्ज्वलमरणयोः पारमार्थिकत्वादिति वाच्यम् ।

न जायते म्रियते वा कदाचित् ।

नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

इत्यादिवाक्यैर्जन्मादिप्रतिषेधेनोत्पत्तिविनाशमभिमान-
रूपस्यात्मनि जन्मादिज्ञानस्य सिद्धेरप्रसक्तस्य प्रतिषेधायो-
गात् । किञ्च बुद्ध्यादिषु पुरुषाणामभिमानोऽनादिर्वक्तुं न
शक्यते बुद्ध्यादीनां कार्यत्वात् । अतः कार्येष्वभिमानव्य-
वस्थार्थं नियामकाकाङ्क्षायां कारणाभिमान एव नियामक-
तया सिध्यति लोके दृष्टत्वात् कल्पनायाश्च दृष्टानुसारित्वात् ।
यथा लोके दृष्टः क्षेत्राभिमानात् क्षेत्रजन्यधान्यादिव्यभि-
मानः । सुवर्णाभिमानाच्च तल्लन्यकटकादिव्यभिमानः । तयो-
र्निवृत्त्या च तयोर्निवृत्तिरिति प्रधानाभिमानतद्भासनयोश्च
वैजाङ्गुरवदनादित्वाच्च तदभिमाने नियामकान्तरापेक्षेति
॥ ५७ ॥

एवं प्रतिपादिते चतुर्थ्यहे पुनरियमाशङ्का । ननु पुरुषे
चेदबन्धमोक्षौ विवेकाविवेकौ स्वीकृतौ तर्हि नित्यशुद्धबुद्ध-
मुक्तस्येति स्वीकृतिविरोधः । तथा च ।

न विरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च साधकः ।

न सुसुप्तिर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

इत्यादिश्रुतिविरोधश्चेति । तां परिहरति ।

वाङ्मात्रं न तु तत्त्वं चित्तस्थितेः ॥५८॥

बन्धादीनां सर्वेषां चित्त एवावस्थानात् तत् पुरुषे वाङ्मात्रं
सर्वं स्फुटिकलौहित्यवत् प्रतिविम्बमात्रत्वात् तु तत्त्वं तस्य
भावः । अनारोपितं अपालौहित्यवदित्यर्थः । सतो मोक्ष-
विरोध इति भावः । स समानः सद्बुधौ लोकावतुसञ्चरति
ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादिश्रुतयस्तत्र प्रमाणम् । पुरुषः
समानो लोकयोरेकरूपः । इवशब्दाभ्यां नानारूपत्वस्योपाधि-
कत्वमुक्तम् । तथा चोक्तम् ।

बन्धमोक्षौ सुखं दुःखं मोहापत्तिश्च मायया ।

स्वप्ने यथात्मनः स्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवौ ॥

इति । मायया मायाख्यप्रकृत्योपाधिकीत्यर्थः । नन्वेवं तुच्छ-
स्य बन्धस्य ज्ञानं कथं पुरुषार्थः कथं बान्धधर्माभ्यामविवेकविवे-
काभ्यामन्यस्य बन्धमोक्षस्वीकारे कर्मादिभिरिव नाप्यवस्थेति
चेदत्रोक्तप्रायमपि पुनः प्रपञ्च्यते । यद्यपि दुःखयोगरूपो
बन्धो वृत्तिरूपौ च विवेकाविवेकौ चित्तस्यैव तथापि पुरुषे
दुःखप्रतिविम्ब एव भोग इत्यवस्तुत्वेऽपि तज्ज्ञानं पुरुषार्थः ।
दुःखं मा भुञ्जायेति प्रार्थनात् । एवं यस्यै पुरुषाय प्रकृतिरवि-
वेकेनात्मानं दर्शितवती तद्वासनावशात् तमेव संयोगद्वारा
बध्नाति नान्यम् । तथा यस्यै विवेकेनात्मानं दर्शितवती तमेव
स्ववियोगद्वारा मोक्षयति । वासनोच्छेदादिति व्यवस्थापि
घटत इति । कर्मादिभिर्बन्धाभ्युपगमि त्वेवं व्यवस्था न घटते ।
कर्मादीनां साक्षिभास्यत्वाभावेन साक्षात् पुरुषेष्वप्रतिविम्ब-
नादिति ॥ ५८ ॥

ननु बन्धादिकं चेत् पुरुषे वाङ्मात्रं तर्हि श्रवणेन युक्त्या
वा तस्य बाधो भवतु किमर्थं श्रुतिस्मृत्योः साक्षात्कारपर्यन्तं
विवेकज्ञानमुपदिश्यते मोक्षहेतुतयेति । तत्राह ।

युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मूढवदपरोक्षादृते

॥ ५६ ॥

युक्तिर्मननम् । अपिशब्दः अवणसमुच्चयार्थः । वाङ्मात्रमपि पुरुषस्य बन्धादिकं अवणमननमात्रेण न बाध्यते साक्षात्कारं विना यथा दिङ्मूढस्य जनस्य वाङ्मात्रमपि दिङ्मूढपरोक्षं अवणयुक्तिभ्यां न बाध्यते साक्षात्कारं विनेत्यर्थः । प्रकृते चेदमेव बाध्यत्वं यत्पुरुषे बन्धादिबुद्धिनिवृत्तिर्न त्वभावसाक्षात्कारः अवणादिना तदुत्पत्तिसम्भावनाया अप्यभावादिति । अथवेत्य व्याख्येयम् । ननु नियतकारणात् तदुच्छित्तिरित्यनेन विवेकज्ञानमविवेकोच्छेदकमुक्तम् । तज्ज्ञानं किं अवणादिसाधारणमुतास्ति कश्चिद्विशेष इत्याकाङ्क्षायामाह । युक्तितोऽपीत्यादिस्त्वम् । अविवेको युक्तितः अवणतस्य न बाध्यते नोच्छेद्यते विवेकापरोक्षं विना दिङ्मूढवदित्यर्थः । साक्षात्कारभ्रमे साक्षात्कारविशेषदर्शनस्यैव विरोधित्वादिति ॥ ५६ ॥

तदेवं विवेकसाक्षात्कारान्मोक्षं प्रतिपाद्येतः परं विवेकः प्रतिपादनीयः । तत्तादौ प्रकृतिपुरुषादीनां विवेकतः सिद्धौ प्रमाणान्युपन्यस्यन्ते ।

अचाक्षुषाणामनुमानेन बोधो धूमादिभि-
रिव वज्रैः ॥ ५७ ॥

अचाक्षुषाणामप्रत्यक्षाणाम् । केचित् तावत् पदार्थाः स्थूलभूततत्कार्यदेहादयः प्रत्यक्षसिद्धा एव । प्रत्यक्षेणासिद्धानां प्रकृतिपुरुषादीनामनुमानेन प्रमाणेन बोधः पुरुषनिष्ठफलसिद्धिर्भवति यथा धूमादिभिर्जनितेनानुमानेन वज्रैः सिद्धिरित्यर्थः । अनुमानासिद्धमप्यागमात् सिध्यतीत्यपि

बोधम् । अथ शास्त्रस्यानुमानप्राधान्यात् तु केवलानुमानस्य
मुख्यतयैवोपन्यासो न त्वागमस्यानपेक्षेति । तथा च कारिका ।

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ।

तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम् ॥

इति । अनेन च सूत्रेणेदं मननशास्त्रमित्यवगम्यते ॥६०॥

• उक्तप्रमाणैः साध्यस्य विवेकस्य प्रतियोग्यनुरयोगिपदार्थानां
संग्रहसूत्रं वक्ष्यमाणानुमानोपयोगिकार्थकारणभावमपि प्रद-
र्शयति ।

सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृते-
र्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्रा-
ण्युभयमिन्द्रियं तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष
इति पञ्चविंशतिर्गणः ॥ ६१ ॥

सत्त्वादीनि द्रव्याणि न वैशेषिका गुणाः संयोगविभाग-
वत्त्वात् । लघुत्वचलत्वगुरुत्वादिधर्मकत्वादिधर्मकत्वाच्च ।
तेष्वत्र शास्त्रे श्रुत्यादौ च गुणशब्दः पुरुषोपकरणत्वात् पुरुष-
पशुबन्धकत्रिगुणात्मकमहदादिरज्जुनिर्माळत्वाच्च प्रयुज्यते ।
तेषां सत्त्वादिद्रव्याणां या साम्यावस्था न्यूनानतिरिक्तावस्था
न्यूनाधिकभावेनासंहतावस्थेति यावत् । अकार्यावस्थेति
निष्कर्षः । अकार्यावस्थोपलक्षितं गुणसामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः ।
यथाश्रुते वैषम्यावस्थायां प्रकृतिनाशप्रसङ्गात् ।

सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा ।

एषैव संसृतिर्जस्तोरस्याः पारे परं पदम् ॥

इत्यादिस्मृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च । सत्त्वा-
दीनामनुगमाय सामान्येति । पुरुषव्यावर्त्तनाय गुणेति ।
महदादिव्यावर्त्तनाय चोपलक्षितान्तमिति । महदादयोऽपि

हि कार्यसत्त्वादिरूपाः पुरुषोपकरणतया गुणाश्च भवन्तीति ।
 तदत्र प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम् । अस्या विशेषस्तु पञ्चाङ्गत्वम् ।
 प्रकृतेः कार्यो महान् महत्तत्त्वम् । महदादीनां स्वरूपं विशेषश्च
 वक्ष्यते । महत्तस्य कार्योऽहङ्कारः । अहङ्कारस्य कार्यं इयं
 तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं च । तत्रोभयमिन्द्रियं बाह्याभ्यन्तर-
 भेदेनैकादशविधम् । तन्मात्राणां कार्याणि पञ्च स्थूलभूतानि ।
 स्थूलशब्दात् तन्मात्राणां सूक्ष्मभूतत्वमभ्युपगतम् । पुरुषस्तु
 कार्यकारणविलक्षण इति । इत्येवं पञ्चविंशतिर्गणः पदार्थ-
 व्यूह एतदतिरिक्तः पदार्थो नास्त्यर्थः । अथवा सत्त्वादीनां
 प्रत्येकव्यक्त्यानन्त्यं गणशब्दो वक्ति । अयं च पञ्चविंशतिको
 गणो द्रव्यरूप एव । धर्मधर्म्यभेदात् तु गुणकर्मसामान्यादी-
 नामत्रैवान्तर्भावः । एतदतिरिक्तपदार्थसत्त्वे हि ततोऽपि पुरु-
 षस्य विवेक्तव्यतया तदसंग्रहान्यूनतापद्येत । एतेन सांख्या-
 नामनियतपदार्थाभ्युपगम इति मूढप्रलाप उपेक्षणीयः ।
 दिक्कालौ चाकाशमेव । दिक्कालावाकाशादिभ्य इत्यागामि-
 सूत्रात् । एत एव पदार्थाः परस्परप्रवेशाभ्यां क्वचित् तन्त्र एक-
 मेव क्वचित् तु षट् क्वचिच्च षोडश क्वचिच्च संख्यान्तरैरप्युप-
 दिश्यन्ते । विशेषस्तु साधर्म्यवैधर्म्यमात्र इति मन्तव्यम् ।
 तथा चोक्तं भागवते ।

एकस्मिन्नपि दृश्यन्ते प्रविष्टानीतराणि च ।

पूर्वस्मिन् वा परस्मिन् वा तत्त्वे तत्त्वानि सर्वशः ॥

इति नानाप्रसंख्यानं तत्त्वानामृषिभिः कृतम् ।

सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्त्वाद्दिदुषां किमशोभनम् ॥

इति । एते च पदार्थाः श्रुतिष्वपि गणिताः यथा गर्भोप-
 निषदि । अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकारा इति । प्रज्ञोपनि-
 षदि च पृथिवी च पृथिवीमात्रा चेत्यादिना । एवं मैत्रेयोप-

महदादिष्वपि । अष्टौ च प्रकृतयः कारिकाया व्याख्याताः ।

सूक्ष्मप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

बोध्यकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥

इति । एकमेवाद्वितीयं तत्त्वमिति श्रुतिस्मृतिप्रवादस्तु
ऋतस्त्वानां पुरुषे विलापनेन शक्तिशक्तिमदभेदेनेत्यविरोधः ।

तयस्तु सूक्ष्मीभावेनावस्थानं न तु नाश इति तदुक्तम् ।

आसीज्ज्ञानमथोऽप्यर्थ एकमेवाविकल्पितम् ।

अविकल्पितमविभक्तम् । एतच्च ब्रह्ममीमांसाभाष्येऽद्वैत-
सङ्गतो विस्तरणोपपादितम् । विशेषस्त्वयं यत् सेखरवादे-
न्यतस्त्वानां तत्रैवाविभागादौखरचैतन्यमेवैकं तत्त्वम् । निरी-
खरवादे तु त्रिवेणिवदन्योन्याविभक्ततयैकस्मिन् कूटस्थे तेजो-
मण्डलवदादित्यमण्डले प्रकृत्याख्यसूक्ष्मावस्थया महदादेर-
विभागादात्मैवैकं तत्त्वकिति तथा च वक्ष्यति । नाद्वैतश्रुति-
विरोधो जातिपरत्वादिति ॥ ६१ ॥

एतेषु पदार्थेष्वचानुषाणामनुमानेन बोधं प्रतिपादयति
ब्रजजातेन ।

स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य ॥ ६२ ॥

बोध इत्यनुवर्तते स्थूलं तावच्चानुषमेव तच्च तन्मात्रकार्य-
योक्तम् । ततः स्थूलभूतात् कार्य्यात् तत्कारणतया तन्मात्रा-
नुमानेन स्थूलविवेकतो बोधः इत्यर्थः । आकाशसाधारण्याय
स्थूलत्वमत्र बाह्येन्द्रियग्राह्यगुणकत्वं शान्तादिविशेषवत्त्वं वा ।
तन्मात्राणि च यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषवत्त्वं न तिष्ठति
तज्जातीयानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामाधारभूतानि सूक्ष्मा-
न्तर्याणि स्थूलानामविशेषाः ।

तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता ।

न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः ।

इति विष्णुपुरादिभ्यः । अस्यायमर्थः तेषु तेषु भूतेषु तन्मा-
त्रास्तिष्ठन्तीति कृत्वा धर्मधर्म्यभेदादद्रव्याणामपि तन्मात्रता
स्मृता । ते च पदार्थाः शान्तघोरमूढाख्यैः स्थूलगतशब्दादि-
विशेषः शून्या एकरूपत्वात् । तथा च शान्तादिविशेषशून्य-
शब्दादिमत्त्वमेव भूतानां शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशयः । अतो-
ऽविशेषसंज्ञिता इति । शान्तं सुखात्मकं घोरं दुःखात्मकं
मूढं मोहात्मकम् । तन्मात्राणि च देवादिमात्रभोग्यत्वेन
केवलं सुखात्मकान्येव सुखाधिकादिति । अत्रैदमनुमानम् ।
अप्रकर्षकाष्ठापन्नानि स्थूलभूतानि स्वविशेषगुणवदद्रव्योपा-
दानकानि स्थूलत्वाद्दृढपटादिवदिति । अत्रानवस्थापत्या सूक्ष्म-
मादायैव साध्यं पर्यवस्यति । अनुकूलतर्कस्यात्र कारणगुण-
क्रमेण कार्यगुणोत्पत्तेर्बाधकव्यतिरेकेणापरिहार्यत्वम् । श्रुति-
स्मृतयश्चेति । प्रकृतेः शब्दस्पर्शादिमत्त्वे तु बाधकमस्ति ।

शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंयुतम् ।

त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ॥

इति विष्णुपुराणादिवाक्यजातम् । ब्रह्महृद्धारयोश्च शब्द-
स्पर्शादिमत्त्वे भूतकारणत्वश्रुतिस्मृतय एव बाधिकाः सन्ति ।
बाह्येन्द्रियप्राज्ञजातीयविशेषगुणवत्त्वस्यैव भूतलक्षणत्वेन तयो-
रपि भूतत्वाप्रत्या स्वस्य स्वकारणत्वानुपपत्तेरिति । नन्वेवं
कारणद्रव्येषु रूपाद्यभावे तन्मात्ररूपादेः किं कारणमिति
चेत् स्वकारणद्रव्याणां न्यूनाधिकभावेनान्योऽन्यं संयोगविशेष
एव हरिद्रादीनां संयोगस्य तदुभयारब्धद्रव्ये रक्तरूपादिहेतुत्व-
दर्शनात् । दृष्टानुसारेण स्वाश्रयहेतुसंयोगानामेव रूपादि-
हेतुत्वसम्भवे तार्किकाणां परमाणुषु रूपकल्पनं तु हेयम् ।
सजातीयकारणगुणस्यैव कार्यगुणारम्भकतेति तु तेषामपि न

नेयमः । तसरेणमहत्त्वादाववयववहुत्वादेरेव तैरपि हेतुत्वा-
भ्युपगमादिति दिक् । इन्द्रियानुमानं आकाशानुमानवद्दर्शन-
स्पर्शनवचनादिभिः प्रत्यक्षाभिर्वृत्तिभिरेवेति तदत्र नोक्तम् ।
तत्त्वान्तरेण तत्त्वान्तरानुमानानामेव प्रकृतत्वादिति न न्यूनता ।
तन्मात्राणां चोत्पत्तो योगभाष्योक्तप्रक्रियैव ग्राह्या । यथाहङ्का-
राच्छब्दतन्मात्रं तत्रसाहङ्कारसहकृताच्छब्दतन्मात्राच्छब्दस्पर्श-
गुणकं स्पर्शतन्मात्रम् । एवं क्रमेणैकैकगुणवृत्त्या तन्मात्राण्यु-
त्पद्यन्त इति । या तु ।

आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ।

बलवानभवदायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥

इत्यादिना विष्णुपुराणे स्पर्शादितन्मात्रस्रष्टिराकाशादि-
स्थूलभूतचतुष्टयादुक्ता । सा भूतरूपेण परिणमनरूपैव
मन्तव्या । आकाशादीनि जलान्तानि हि स्थूलभूतानि स्वस्वो-
त्तरभूतरूपेण स्वानुगततन्मात्राः स्वीपष्टभूतः परिणमयन्तीति
॥ ६२ ॥

वाङ्माभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य ॥ ६३ ॥

वाङ्माभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां तैः पञ्चतन्मात्रैश्च कार्यैस्त-
त्कारणतयाहङ्कारस्वानुमानेन बोध इत्यर्थः । अहङ्कारस्यभि-
मानवृत्तिकमन्तःकरणद्रव्यं नत्वभिमानमात्रं द्रव्यस्यैव लोके
द्रव्योपादानत्वदर्शनात् । सुषुप्त्यादावहङ्कारवृत्तिनाशेन भूत-
नाशप्रसङ्गादासनाशयत्वेनैवाहङ्काराख्यद्रव्यसिद्धेरेवेति । अत्रे-
त्यमनुमानम् । तन्मात्रेन्द्रियाण्यभिमानवद्द्रव्योपादानकार्य-
भिमानकार्यद्रव्यत्वात् । यद्यैवं तन्नैवम् । यथा पुष्पादिरिति ।
नन्वभिमानवद्द्रव्यमैवासिद्धमिति चेदहं गौर इत्यादिद्रव्य-
पादानतया चक्षुरादिवत् तत्सिद्धेः । अनेन चानुमानेन मन

आद्यतिरेकमात्रस्य तत्कारणतया प्रसाध्यत्वात् । अत्र चाय-
मनुकूलस्तर्कः बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यस्तावद-
भूतादिदृष्टेरभिमानपूर्वकत्वादनुचितवृत्तिपूर्वकदृष्टौ कारण-
तयाभिमानः सिद्धः । तत्र चैकार्थसमवायप्रत्यासख्येयाभि-
मानस्य दृष्टिहेतुत्वं लाघवात् कल्प्यत इति । नन्वेवं कुला-
लाङ्घ्यारस्यापि घटोपादानत्वापत्त्या कुलालमुक्तौ तदन्तः-
करणनाशे तन्निर्मितघटनाशः स्यात् । न चेतदुक्तम् । पुरुषा-
न्तरेण स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति । मैवम् ।
सुक्तपुरुषभोगहेतुपरिणामस्यैव तदन्तःकरणमोक्षोत्तरमुच्छे-
दात् । न तु परिणामसामान्यस्यान्तःकरणस्वरूपस्य बोधेदः
क्षतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वादिति योगसूत्रे
सुक्तपुरुषोपकरणस्याप्यन्यपुरुषार्थसाधकत्वसिद्धेरिति । अथवा
घटादिष्वपि द्विरण्यगर्भाङ्गहार एव कारणमस्तु न कुलालाद्य-
ङ्गहारस्तथापि सामान्यव्याप्तौ न व्यभिचारः समष्टिबुद्ध्य-
पादानिकैव हि दृष्टिः पुराणादिषु सांख्ययोगयोश्च प्रतिपाद्यते
न तु तदंशव्यष्टिबुद्ध्यपादानिका यथा महापृथिव्या एव
स्वावरजस्तमाद्युपादानत्वं न तु पृथिव्यंशलोष्टादेरिति ॥६३॥

तेनान्तःकरणस्य ॥ ६४ ॥

तेनाङ्गहारेण कार्येण तत्कारणतया मुख्यस्यान्तःकरणस्य
महाद्वयबुद्धेरनुमानेन बोध इत्यर्थः । अत्राप्ययं प्रयोगः ।
अङ्गहारद्रव्यं निश्चयवृत्तिमद्द्रव्योपादानकं निश्चयकार्यद्रव्य-
त्वात् । यन्नैवं तन्नैवं यथा पुरुषादिरिति । अत्राप्ययं तर्कः
सर्वीक्ष्य लोकाः पदार्थमादौ स्वरूपतो निश्चित्य पञ्चादभि-
मन्यते । अङ्गमङ्ग मयेदं कर्तव्यमित्यादिरूपेणेति तावत् सिद्ध-
मेव । तत्राङ्गहारद्रव्यकारणाकाङ्क्षायां दृष्ट्योः कार्यकारण-

भावेन तदाश्रययोरेव कार्यकारणभावो लाघवात् कल्प्यते
कारणस्य वृत्तिलाभेन कार्यवृत्तिलाभस्योत्पत्तिर्निवृत्त्यादिति ।
श्रुतावपि स ईशासक्तो तदैवतेत्यादौ सर्गाद्युत्पन्नवृत्ति एव
तदितराखिलवृत्तिरवगम्यत इति । यद्यप्येकमेवान्तःकरणं
वृत्तिभेदेन त्रिविधं लाघवात् ।

• गुणस्रोते जायमाने महान् प्रादुर्बभूव ह ।

मनो महाश्च विज्ञेय एकं तद्वृत्तिभेदतः ॥

इति सूत्रात् । पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यत इति वेदान्त-
सूत्रेण प्राणवृत्तान्तविधया मनसोऽपि वृत्तिमात्रभेदेन बहुत्व-
सिद्धेश्च । अन्यथा निश्चयादिवृत्तिभिरिव भ्रमसंशयनिद्राक्रो-
धादिवृत्तिभिरपि स्वसमसंख्यानन्तान्तःकरणपक्षेः । बुद्ध्या-
दिष्वव्यवस्थया मन आदिप्रयोगस्य पातञ्जलादिसर्वशास्त्रेष्वनु-
पपत्तेश्च । तथापि वंशपर्वस्त्रिवावान्तरभेदमाश्रित्यान्तःकरण-
त्वये क्रमः कार्यकारणभावस्योक्तः । योगोपयोगिभ्युत्पत्तिवृत्ति-
परिभाषानुसारादिति मन्तव्यम् । तदुक्तं वाशिष्ठे ।

अहमर्थोदयो योऽयं चित्तात्मा वेदनात्मकः ।

एतच्चित्तद्रुमस्यास्य बीजं विद्धि महामते ॥

एतस्मात् प्रथमोऽस्मिन्नादकुरोऽभिनवाकृतिः ।

निश्चयात्मा निराकारो बुद्धिरित्यभिधीयते ॥

अस्य बुद्ध्यभिधानस्य यादुरस्य प्रपौनता ।

सहस्ररूपिणौ तस्याश्चित्तचेतोमनोऽभिधा ॥

इति । अहमर्थोऽन्तःकरणसामान्यम् । अत्र वाक्ये बीजा-
दुरन्यायेनेकस्यैवान्तःकरणवृत्तस्य वृत्तिमात्ररूपेण चित्ताद्या-
वस्थावस्थामेदाः क्रमिकास्त्रिविधाः परिणामा उक्ता इति ।
सांख्यशास्त्रे च चित्तावृत्तिकस्य चित्तस्य बुद्धावेवान्तर्भावः ।
अहकारस्य चात्र वाक्ये बुद्धावन्तर्भावः ॥ ६४ ॥

ततः प्रकृतिः ॥ ६५ ॥

ततो मज्जतस्मात् कार्यात् कारणतया प्रकृतेरनुमानेन बोध इत्यर्थः । अन्तःकरणसामान्यस्यापि कार्यत्वं तावदेकदा पञ्चेन्द्रियज्ञानानुत्पत्त्या मध्यमपरिमाणतया देहादिवदेव सिद्धं श्रुतिस्मृतिप्रामाण्याच्च । तस्य च प्रकृतिकार्यत्वेऽयं प्रयोगः । सुखदुःखमोहधर्मिणी बुद्धिः सुखदुःखमोहधर्मकद्रव्यजन्या कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहात्मकत्वात् कान्तादिवदिति कारणगुणानुसारिणैव कार्यं शुचीचित्तं चात्रानुकूलसत्कः श्रुतिस्मृतयोऽपीति मन्तव्यम् । ननु विषयेषु सुखादिमत्त्वे प्रमाणं नास्ति । अहं शुचीत्वाद्येवानुभवात् तत् कथं कान्तादिविषयो दृष्टान्त इति चेत् । सुखाद्यात्मकबुद्धिकार्यतया सकृत्सुखं चन्दनसुसमिखाद्यनुभवेन च विषयाणामपि सुखादिधर्मकत्वसिद्धेः श्रुतिस्मृतिप्रामाण्याच्च । किञ्च यस्यान्वयव्यतिरेकी सुखादिना सह दृश्येते तस्यैव सुखाद्युपादानत्वं कल्प्यते । तस्य निमित्तत्वं परिकल्प्यान्वयोपादानत्वकल्पने कारणद्वयकल्पनागौरवात् । अपि चान्योऽन्यसंवादेन प्रत्यभिज्ञया च विषयेषु सर्वपुरुषसाधारणस्थिरसुखसिद्धिः । तत्सुखग्रहणायाश्चक्रे वृत्तिनियमादिकल्पनागौरवं च फलसुखत्वात् दोषावहम् । अन्यथा प्रत्यभिज्ञयावयव्यसिद्धिप्रसङ्गात् तत्कारणादिकल्पनागौरवादिति । विषयेऽपि सुखादिकश्च मार्कण्डेये प्रोक्तम् ।

तत् सन्तु चेत्सत्यवापि हेतु

सुखानि दुःखानि च किं ज्ञेयम् ।

इति । अहं शुचीत्वादिप्रत्ययसु । अहं धनीत्वादिप्रत्ययवत् स्वस्वामिभावात्सम्बन्धविषयकस्त्वामं प्रत्ययानां समवाय-

सम्बन्धविषयकत्वभ्रमनिरासार्थं तु सुखिदुःखिमूढेभ्यः पुरुषो
विविच्यते शास्त्रेऽपि । शब्दादिषु च सुखाद्यात्मताव्यवहार
एकार्थसमवायात् । अस्तु वा शब्दादिषु साक्षादेव सुखमुक्त-
प्रमाणेभ्यः । विषयगतसुखादेश बुद्धिमात्रप्राप्तात् फलबलात् ।
यत् तु विषयासम्प्रयोगकाले शान्तिसुखं सात्त्विकं सुषुप्त्यादी
व्यज्यते तदेव बुद्धिधर्म आत्मसुखमुच्यत इति । यद्यपि वैशेषि-
काद्या अपि तार्किकाः प्रपञ्चेऽन्यथापि कार्यकारणव्यवस्थाम-
नुमिमते तथापि बहुलश्रुतिस्मृत्युपोद्बलनेनास्माभिरनुमितैव
व्यवस्था सुसुप्त्यभिरुपादेया मूलशैथिल्यदोषेण परानुमानानां
दुर्बलत्वात् । अत एव तर्काप्रतिष्ठानादिति वेदान्तसूत्रेणा-
प्रतिष्ठादोषतः केवलतर्कोऽपास्तः । तथा मनुनापि ।

आर्षे धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ।

इति वेदाविरुद्धतर्कस्यैवार्थनिश्चायकत्वमुक्तम् । तस्मात् ।

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

इत्यादिवाक्येभ्यः श्रवणसमानार्थकमेव मननं बलवत् ।
अन्याकारं मननं तु परेषां दुर्बलम् । एवं पुरुषेऽपि सुखदुःखा-
दिमत्त्वेन तेषामनुमानं बहुलश्रुत्यादिविरोधाद् दुर्बलमिति
दिक् । प्रकृतिमतविशेषं च पञ्चादृश्यामः ॥ ६५ ॥

नन्वखिलजडेभ्यः पुरुषविवेक एव मुक्तौ हेतुस्तत् किमर्थं
जड़ानामन्योऽन्यविवेकोऽत्र दर्शित इति चेत् । प्रकृत्यादि-
। स्तोपासनया सत्त्वशुद्धयर्थं विवेकस्याप्यपेक्षितत्वादिति ।
। कार्यकारणसुदृष्ट्या प्रकृतिपर्यन्तस्यानुमानेन विवेकतः सिद्धि-
। उक्ता यथोक्तकार्यकारणभावशून्यस्य पुरुषस्य प्रकारान्तरेणा-
। मानतस्तथा सिद्धिमाह ।

संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य ॥ ६६ ॥

संहननमारम्भकसंयोगः स चावयवावयव्यभेदात् प्रकृतिकार्यसाधारणः । तथा च संहतानां प्रकृतितत्कार्याणां परार्थत्वानुमानेन पुरुषस्य बोध इत्यर्थः । तद्यथा विवादाख्यदं प्रकृतिमहदादिकं परार्थं स्वेतरस्य भोगापवर्गफलकं संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानेन प्रकृतेः परोऽसंहत एव पुरुषः सिध्यति तस्यापि संहतत्वेऽनवस्थापत्तेः । पातञ्जले च परार्थं संहत्य कारित्वादिति सूत्रकारेणानुमानं कृतं तत् तु यथान्युतमेवान्यावयवसाधारणम् । इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वस्यैव संहत्यकारिताशब्दार्थत्वात् । पुरुषस्तु विषयप्रकाशरूपायां स्वार्थक्रियायां नान्यदपेक्षते नित्यप्रकाशरूपत्वात् । पुरुषस्वार्थसम्बन्धमात्रे बहिर्वृत्त्यपेक्षणात् । सम्बन्धस्तु नासाधारण्यार्थक्रियेति । अत्र च न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्यादिश्रुतिस्मृतयोऽनुकूलतर्काः । अन्यच्च सुखादिमत् प्रधानादिकं यदि स्वस्य सुखादिभोगार्थं स्यात् तदा तस्य साक्षात् स्वज्ञेयत्वे कर्मकर्तृविरोधो न हि धर्मिभानं विना सुखस्य भानं सम्भवति । अहं सुखीत्येवं सुखानुभवादिति । अपि च संहन्यमानानां बहूनां गुणानां तत्कार्याणां चानेकविकाराणामनेकचैतन्यगुणकल्पनायां गौरवेण लाघवादेक एव विभक्त्यशक्यः पुरुषः सर्वसंहतेभ्यः परः कल्पयितुं युज्यत इति । अनेन सूत्रेण निमित्तकारणतया पुरुषानुमानमुक्तं पुरुषार्थस्याखिलवस्तुसंहनननिमित्तत्ववचनात् । अत एव सर्गाद्युत्पत्तयः पुरुषप्रज्ञाय विष्णुपुराणादौ कथ्यन्ते ।

निमित्तमात्रमेवासौ सृष्ट्यानां सर्गकर्मणि ।

प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥

गुणसाम्यात् ततस्त्वात्। चेतश्चाधिष्ठितान्मुने ।।

गुणव्यञ्जनसम्भूतिः सर्गकाले द्विजोत्तम ।।

इत्यादिचेतश्चाधिष्ठानं चासमाप्तपुरुषार्थस्य संयोगमात्रं
गुणव्यञ्जनं महत्तत्त्वं कारणतया त्रिगुणात्मप्रधानव्यञ्जकत्वा-
दिति । तदेवमसाक्षुषाणामनुमानेन सिद्धिरुक्ता ॥ ६६ ॥

इदानीं सर्वकारणत्वोपपत्तये प्रकृतिनित्यत्वमुपपाद्यते
पुरुषकौटस्थ्यसिद्ध्यर्थम् ।

मूले मूलाभावादमूलं मूलम् ॥ ६७ ॥

तयोर्विंशतितत्त्वानां मूलमुपादानं प्रधानं मूलशून्यम् ।
अनवस्थापत्त्या तत्र मूलान्तरासम्भवादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

ननु ।

तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम । ।

इत्यादिना प्रधानस्यापि पुरुषादुत्पत्तिश्रवणात् पुरुष एव
प्रकृतेर्मूलं भवतु पुरुषस्य नित्यतया च नानवस्थाविद्याद्वार-
कतया च न पुरुषकौटस्थ्यहानिः । तथा च स्मर्यते ।

तस्मादज्ञानमूलोऽयं संसारः पुरुषस्य हि । इति ।

इत्याशङ्क्याह ।

पारम्पर्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामाचम

परिनिष्ठेति - end -

॥ ६८ ॥

अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगन्मूलकारणत्वे-
ऽप्येकस्मिन्नाविद्यादौ यत्र कुत्रचिन्नित्ये द्वारे परम्परायाः पर्थ-
वसानं भविष्यति पुरुषस्यापरिणामित्वात् । कतो यत्र पर्थ-
वसानं सैव नित्या प्रकृतिः । प्रकृतिरिह मूलकारणस्य संज्ञा-
मात्रमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

नन्वेवं पञ्चविंशतितत्त्वानीति नोपपद्यते महत्तत्त्वकारणा-
व्यक्तापेक्षयापि जड़तत्त्वात्तरापत्तेरित्याशयेन मूलसमाधान-
माह ।

समानः प्रकृतेर्द्वयोः ॥ ६६ ॥

वस्तुतस्तु प्रकृतेर्मूलकारणविचारे द्वयोर्वादिप्रतिवादिनो-
रावयोः समानः पक्षः । एतदुक्तं भवति यथा प्रकृतेरुत्पत्तिः

अभ्युते एवमविद्याया अपि ।

अविद्या पञ्चपर्वेषा प्रादुर्भूता महात्मनः ।

इत्यादिवाक्यैः । अत एकस्या अवश्यं गौण्युत्पत्तिर्वक्तव्या ।

तत्र च प्रकृतेरेव पुरुषसंयोगादिभिरभिव्यक्तिरूपा गौण्य-
त्पत्तिरुक्ता । संयोगलक्षणोत्पत्तिः कथ्यते कर्मज्ञानयोरिति
कीर्मवाक्ये प्रकृतिपुरुषयोगौण्योत्पत्तिस्मरणात् । अविद्यायाश्च
क्वापि गौण्योत्पत्त्यश्रवणात् तस्या अनादितावाक्यानि तु प्रवा-
हरूपेणैव वासनाद्यनादिवाक्यवद् व्याख्येयानीति । अविद्या
च मिथ्याज्ञानरूपा बुद्धिधर्म इति योगे सूत्रितमतो न तत्त्वा-
धिक्यम् । अथवा द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः समान एव न्याय
इत्यर्थः ।

यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरम् ।

कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु ॥

इत्यादिवाक्यैः पुरुषस्याप्युत्पत्तिश्रवणादिति भावः । तथा
च पुरुषस्यैव प्रकृतेरपि गौण्योत्पत्तिः । नित्यत्वश्रवणादि-
त्यपि समानमिति । तस्मात् प्रकृतिरेवोपादानं जगतः प्रकृ-
तिधर्मस्याविद्या जगन्निमित्तकारणं तथा पुरुषोऽपीति सिद्धम् ।
यत् तु ।

अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणम् ।

सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यां वै पञ्चविंशकम् ॥

इति मीमांसर्मे प्रकृतिपुरुषयोरविद्याविद्येति वचनं तत्
तदुभयविषयतयोपचरितमेव परिणामित्वेन हि पुरुषापेक्षया
प्रकृतिरसतीति तस्या अविद्याविषयत्वमुक्तम् । एवमेव तस्मिन्
प्रकरणे स्वस्वकारणापेक्षया भूतान्तं कार्यजातमपिद्येत्युक्तं
स्वस्वापेक्षया च स्वस्वकारणं विद्येति । पुरुषस्य परिणामरूपं
जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्युपाधिकमेव कर्तृत्वादिवच्छ्रुतिस्मृत्यो-
रुपासार्थमेवानूद्यते । अन्यथास्थूलमनखण्डस्वमित्यादिश्रुति-
विरोधापत्तेरिति मन्तव्यम् । मायाशब्देन च प्रकृतिरेवोच्यते
मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतौ ।

अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्

तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुहः ।

इति पूर्वप्रक्रान्तमायायाः प्रकृतिस्वरूपतावचनात् ।

सत्त्व रजस्तम इति प्राकृतं तु गुणत्रयम् ।

एतन्मायी च प्रकृतिर्माया या वैष्णवी श्रुता ॥

लोहितश्वेतकण्णेति तस्यास्तादृग्बहुप्रजाः ।

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । न तु ज्ञाननाश्याविद्या मायाशब्दार्थो
निवृत्तानुपपत्तेः । किञ्चाविद्याया द्रव्यत्वे शब्दमात्रभेदो
गुणत्वे च तदाधारतया प्रकृतिसिद्धिः पुरुषस्य निर्गुणत्वा-
दिभ्यः । अथ द्रव्यगुणकर्मविलक्षणैवास्माभिरविद्या वक्तव्येति
चेन्न तादृक्पदार्थाप्रतीतेरुक्तत्वादिति ॥ ६८ ॥

नन्वेवं चेत् प्रकृतिपुरुषाद्यनुमानप्रकारोऽस्ति तर्हि सर्व-
शमेव कथं विवेकमननं न जायते तत्राह ।

अधिकारिचैविध्यान्न नियमः ॥ ७० ॥

अवस्थादानिव मननेऽप्यधिकारिणस्त्रिविधा मन्दमध्य-

भोक्तृमा इत्यतो न सर्वेषामिव मनननियमः कुतर्कादिभिर्मन्द-
मध्यमयोर्बाधसंघतिपक्षतासम्भवादित्यर्थः । मन्दैर्हि बोधाद्यु-
क्तकुतर्कजातेभोक्तृानुमानानि बाध्यन्ते । मध्यमैश्च बुद्ध्याद्युक्तैरेव
विरुद्धासंक्षिप्तैः संघतिपक्षितानि क्रियन्ते । अत उत्तमाधि-
कारिणामेवेतादृशमननं भवतीति भावः । प्रकृतेः स्वरूपं गुण-
साम्यं प्रागेवोक्तम् । सूक्ष्मभूतादिकं च प्रसिद्धमेवास्तीति ॥७०॥

अवशिष्टयोर्महदहङ्कारयोः स्वरूपमाह सूत्राभ्याम् ।

महदाख्यमाद्यं कार्यं तन्मनः ॥ ७१ ॥

महदाख्यमाद्यं कार्यं तन्मनो मननवृत्तिकम् । मननमत्र
निश्चयस्तदवृत्तिका बुद्धिरित्यर्थः ।

यदेतद्विस्तृतं बीजं प्रधानपुरुषात्मकम् ।

महत्तत्त्वमिति प्रोक्तं बुद्धितत्त्वं तदुच्यते ॥

इत्यादिवाक्येभ्यो बुद्धेरेवाद्यकार्यत्वावगमात् ॥ ७१ ॥

चरमोऽहङ्कारः ॥ ७२ ॥

(तत्त्वानन्तरो यः सोऽहङ्कारोतीत्यहङ्कारोऽभिमानवृत्तिक
इत्यर्थः) ७२ ।

यतोऽभिमानवृत्तिकोऽहङ्कारोऽतस्तत्कार्यत्वमुत्तरेषामुप-
पन्नमित्याह ।

तत्कार्यत्वमुत्तरेषाम् ॥ ७३ ॥

सुगमम् । एवं त्रिषुर्वी व्याख्याय पौनरुक्त्याशङ्कयास्ता
॥ ७३ ॥

नन्वेवं प्रकृतिः सर्गकारणमिति श्रुतिस्मृतिविरोध इत्या-
शङ्क्यामाह ।

आद्यवैतुषा तद्वारा पारम्पर्येऽप्यगुवत् ॥ ७४ ॥

(पारम्पर्येऽपि साक्षादहेतुत्वेऽप्याद्यायाः प्रकृतेर्हेतुताह-
ारादिषु महदादिद्वारास्ति । यथा वैशेषिकमतोऽणूनां घटा-
देहेतुता दण्डादिद्वारैवेत्यर्थः ॥) ७४ ।

ननु प्रकृतिपुरुषयोरुभयोरेव नित्यत्वात् प्रकृतेरेव कार-
णत्वे किं नियामकं तत्राह ।

पूर्वभावित्वे द्वयोरेकतरस्य हानेऽन्यतरयोगः

॥ ७५ ॥

द्वयोरेव पुम्प्रकृत्योरखिलकार्यपूर्वभावित्वेऽप्येकतरस्य
पुरुषस्यापरिणामित्वेन कारणताहान्यान्यतरस्याः कारणत्वी-
चित्यमित्यर्थः । पुरुषस्यापरिणामित्वे चेदं वीजम् । पुरुषस्य
संहृत्य कारित्वे परार्थत्वापत्त्यानवस्था । असंहृत्य कारित्वे
सर्वदा महदादिकार्यप्रसङ्गः । प्रकृतिद्वारा परिणामकत्वेन
च लाघवात् तस्या एव परिणामोऽस्तु पुरुषे तु स्वांमित्वेन
सृष्ट्वोपचारो यथा योषेः वर्त्तमानौ जयपराजयौ राजन्यप-
चर्येते तत्फलसुखदुःखभोक्तृत्वेन तत्स्वामित्वादिति । किञ्च
धर्मिग्राहकमानेन कारणतयैव प्रकृतेः सिद्धौ नान्यकारणा-
काङ्क्षास्ति । यथा धर्मिग्राहकप्रमाणेन द्रष्टृतया पुरुषसिद्धौ
नान्यद्रष्टाकाङ्क्षेति । अपि च पुरुषस्य परिणामित्वे कदाचि-
च्चक्षुर्मनसादिवहन्त्यत्वमपि स्यात् । तथा च विद्यमानमपि
सुखदुःखादिकं न ज्ञायेत ततश्चाहं सुखी न वेत्यादिसंशया-
पत्तिः । अतः सदा प्रकाशस्वरूपत्वानपायेन पुरुषस्यापरिणा-
मित्वं सिध्यति । तदुक्तं योगसूत्रेण सदा ज्ञाताज्ञितस्य वृज-
यस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वादिति । तद्वाक्ये च सदा
ज्ञानविषयत्वं तु पुरुषस्यापरिणामित्वं पक्षिदोषयतीति ।

सदा प्रकाशस्वरूपत्वेऽपि यथा नैकदा विश्वप्रकाशत्वं तथा
वक्ष्यामः ॥ ७५ ॥

प्रकृतेर्युगपत्कारणत्वोपपत्तये विभुत्वमपि प्रतिपाद-
यति ।

२. ४४७ श्री- परिच्छिन्नं न सर्वोपादानम् ॥ ७६ ॥

सर्वोपादानं प्रधानं न परिच्छिन्नं व्यापकमित्यर्थः । सर्वो-
पादानत्वमत्र हेतुगर्भविशेषणम् । परिच्छिन्ने तदसम्भवादिति ।
ननु प्रकृतेरपरिच्छिन्नत्वं नोपपद्यते प्रकृतिर्हि सत्त्वादिगुण-
तयादतिरिक्ता तु भवति सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वादित्या-
गामिच्छत्वात् । योगसूत्रभाष्याभ्यां स्पष्टमवधृतत्वाच्च । तेषां
च सत्त्वादीनां लघुत्वचलत्वगुरुत्वादयो धर्मा वक्ष्यमाणा
विभुत्वे सति विरुध्यन्ते सृष्ट्यादिहेतवः संयोगविभागादयश्च
नोपपद्यन्ते इति । अत्रोच्यते । परिच्छिन्नत्वमत्र दैशिका-
भावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं तदभावश्च व्यापकत्वम् ।
तथा च जगत्कारणत्वस्य दैशिकाभावप्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वमेवेति प्रकृतेर्व्यापकत्वमिति पर्यवसितम् । यथा प्राणस्य
स्थावरजङ्गमाद्यखिलशरीरव्यापकत्वं प्राणत्वसामान्येनोच्यते
प्राणव्यक्तीनां सर्वदेहसम्बन्धात् । तद्वत् प्रकृतेर्व्यापकत्वमिति ।
प्रकृतेरक्रियैकत्वादिकं च साधर्म्यवैधर्म्यसूत्रे प्रतिपादयिष्यामः
॥ ७६ ॥

न केवलं सर्वोपादानत्वात् । अपि तु ।

तदुत्पत्तिश्रुतेश्च ॥ ७७ ॥

तेषां परिच्छिन्नानामुत्पत्तिश्रवणाच्च । अथ यदस्य
तत्त्वार्थमित्यादिश्रुतिषु मरणधर्मकत्वेन परिच्छिन्नस्योत्पत्त्य-
वगमात् । श्रुतान्तरिभ्यसेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

इदानीं प्रकृतिकारणतोपपत्तयेऽभावादिकारणतां निर-
यति ।

नावस्तुनो वस्तुसिद्धिः ॥ ७८ ॥

अवस्तुनोऽभावाच्च वस्तुसिद्धिर्भावोत्पत्तिः । शशशृङ्गा-
ज्जगदुत्पत्त्या मोक्षायनुपपत्तेः । तददर्शनाच्चेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

ननु जगदप्यवस्त्वे वास्तु स्वप्नादिवदिति तत्राह ।

अबाधाददुष्टकारणजन्यत्वाच्च नावस्तुत्वम् ॥ ७९ ॥

स्वप्नपदार्थस्येव प्रपञ्चस्य बाधः ^{Sankhya (anti) verse} श्रुत्यादिप्रमाणनीतिः ।

तथा शङ्खपौतिमादेरिव दुष्टेन्द्रियादिजन्यत्वमपि नास्ति दोष-
कल्पने प्रमाणाभावादित्यतो न कार्यस्यावस्तुत्वमित्यर्थः । ननु
वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकैत्येव सत्यमित्यादिश्रुति-
भिरिव प्रपञ्चस्य बाधो बाधाच्चाविद्याख्यदोषोऽपि स्वकारणे-
ऽस्तीति चेन्न । सदृष्टान्तसिद्धान्तयथानुपपत्त्या स्वकारणापेक्ष-
कात्स्थैरूपासत्त्वपरत्वात् तादृग्वाक्यानामन्यथा सृष्ट्यादि-
वाक्यविरोधाच्च । किञ्च श्रुत्या प्रपञ्चबाध आत्माश्रयः स्वस्यापि
प्रपञ्चान्तर्गततया बाधेन तद्विधितार्थं पुनः संशयापत्तिश्चेति ।
अत एव बाधाबाधादिवैधर्म्यादुपलम्भाच्च जाग्रदप्रपञ्चस्य स्वप्न-
सुषुप्तादितुल्यत्वमतिनिर्वन्धेन प्रत्याचष्टे वेदान्तसूत्रद्वयम् ।
वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति उपलब्धेति च । नेति नेतीत्येवं-
विधवाक्यानि च विवेकपराण्येव न तु स्वरूपतः प्रपञ्चनिषेध-
पराणि प्रकृतैतावत्त्वं प्रतिषेधतीति वेदान्तसूत्रात् । एव-
मन्यान्यपि वाक्यानि ब्रह्ममीमांसाभाष्येऽस्माभिर्ष्याख्यातानि

॥ ७९ ॥

नावस्तुनो वस्तुसिद्धिरिति यदुक्तं तत्र हेतुमाह ।

भावे तद्योगेन तत्सिद्धिरभावे तदभावात्
कुतस्तरां तत्सिद्धिः ॥ ८० ॥

भावे कारणस्य सदूपत्वे तद्योगेन सत्तायोगेन कार्यसिद्धि-
घटेत कारणस्वाभावेऽसदूपत्वे तु तदभावात् कार्यस्याप्य-
सत्त्वात् कथं वस्तुभूतकार्यसिद्धिः कारणस्वरूपस्यैव कार्यस्यौ-
चित्यादित्यर्थः ॥ ८० ॥

ननु तथापि कर्मैवावश्यकत्वाज्जगत्कारणमस्तु किं प्रधान-
कल्पनयेति तत्राप्याह ।

न कर्मण उपदानत्वायोगात् ॥ ८१ ॥

कर्मणोऽपि न वस्तुसिद्धिर्निमित्तकारणस्य कर्मणो न मूल-
कारणत्वं गुणानां द्रव्योपादानत्वायोगात् । कल्पना हि दृष्टा-
नुसारेणैव भवति वैशेषिकोक्तगुणानां चोपादानत्वं न क्वापि
दृष्टमित्यर्थः । अत्र कर्मशब्दोऽविद्यादीनामप्युपलक्षणको गुण-
त्वाविशेषेण तेषामप्युपादानत्वायोगात् । चक्षुषः पटलादि-
वदविद्यायाश्चेतनगतद्रव्यत्वे तु प्रधानस्य संज्ञामात्रभेद इति
॥ ८१ ॥

तदेवं परिणामित्वापरिणामित्वपरार्थत्वापरार्थत्वाभ्यां
पुम्नक्तयोर्विवेको दर्शितः । इदानीं विवेकज्ञानस्यैवाविवेक-
नाशद्वारा परमपुरुषार्थहेतुत्वं न तु तत्र वैदिककर्मणां साक्षाद्दे
तुतास्तीति यत् प्रागुक्तमविशेषसोभयोरिति सूत्रेण तदेव
प्रपञ्चयति पञ्चभिः सूत्रैः ।

नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः साध्यत्वेनाह-
तियोगादपुरुषार्थत्वम् ॥ ८२ ॥

अपिशब्देन न दृष्टात् तत्सिद्धिरिति प्रागुक्तदृष्टसमुच्चयः ।

गुरोरनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदस्यद्विहितो यागादिरानुश्रविकं कर्म तस्मादपि न पूर्वोक्तपुरुषार्थसिद्धिः । यतः कर्मसाध्यत्वेन पुनरावृत्तिसम्बन्धादत्यन्तपुरुषार्थत्वाभाव इत्यर्थः । कर्मसाध्यस्य चानित्यत्वे श्रुतिः । तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवा-
मुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इतीति । न कर्मणान्यधर्मत्वा-
दिति सूत्रेण पूर्वं कर्मणा बन्धो निराकृत इदानीं च मोक्षो
निराक्रियत इत्यपीनरुक्त्यम् । अन्यधर्मत्वेन पूर्वोक्तेहेतुना
बन्ध इव मोक्षेऽपि कर्मणो हेतुत्वं निराकृतप्रायमिति पुनराश-
ङ्क्ये नोदेतीति चेन्न । बन्धहेतुत्वेनाविवेके सिद्धे तत्पुरुषो-
याविवेकजत्वेन कर्मणां तदीयत्वव्यवस्थोपपत्तेरिति ॥ ८२ ॥

नन्वेवं पञ्चाग्निविद्यारूपेणोपासनाख्यकर्मणा तीर्थभरणा-
दिकर्मणा च ब्रह्मलोकं गतस्यानावृत्तिश्रुतिः कथमुपपद्यते
तत्राह ।

तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः ॥ ८३ ॥

तत्त्वानुश्रविककर्मणि ब्रह्मलोकगतानां यानावृत्तिश्रुतिः सा
तत्रैव प्राप्तविवेकस्य मन्त्रव्या । अन्यथा हि ब्रह्मलोकादप्या-
वृत्तिं प्रतिपादयतां वाक्यान्तराणां विरोध इत्यर्थः । तथापि
साध्यानावृत्तिविवेकज्ञानस्यैव फलं न तु साक्षादेव कर्मण इति ।
एतच्च षष्ठाध्याये प्रपञ्चयिष्यति । ब्रह्ममीमांसाभाष्ये च तयो-
र्वीक्ष्यान्नुदाहृत्यास्माभिर्व्याख्यातानि ॥ ८३ ॥

कर्मणस्तु फलं तदाह ।

दुःखाद् दुःखं जलाभिषेकवन्न जायवि-
मोक्षः ॥ ८४ ॥

आनुश्रविकात् तु हिंसादिदोषेण दुःखात्मकभोगेन च
दुःखाद्दुःखं दुःखधारेव भवति न तु जायविमोक्षोऽविवेक-

निवृत्तिर्दुःखविमोक्षस्त्वितिदूर एव तिष्ठति । यथा जायार्त्तस्य
जलाभिषेकाद्दुःखानिवृत्तिरेव भवति न तु जायविमोक्ष
इत्यर्थः । तदुक्तम् ।

यथा पङ्केन पङ्कान्धः सुरया वा सुराकृतम् ।

भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्माष्टुमर्हतीति ॥ १

श्रूयते च ब्रह्मलोकस्थानां विष्णुपार्षदानामपि जयविज-
यादीनां पुनाराचसयोनौ दुःखधारेति । कारिकया चेदमुक्तम् ।

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिचयातिशययुक्तः ।

इति ॥ ८४ ॥

ननु निष्कामादन्तर्यामिण्यजपादिरूपकर्मणो न दुःखं प्रत्युत
मोक्षः फलं श्रूयत इति तत्राह ।

काम्येऽकाम्येऽपि साध्यत्वाविशेषात् ॥ ८५ ॥

काम्येऽकाम्ये च कर्मणि दुःखाद् दुःखं भवति । कुतः
साध्यत्वाविशेषात् । कर्मसाध्यस्य सत्त्वशुद्धिहारकज्ञानस्यापि
त्रिगुणात्मकतया दुःखात्मकत्वादित्यर्थः । न कर्मणा न प्रजया
धनेन त्यागेनैकेऽस्तत्त्वमानश्रित्यादिश्रुतिभ्यश्च कर्मणो न
साक्षान्मोक्षः फलमिति भावः । त्यागेनाभिमानत्यागेन ।
एके केचिदेवास्तत्त्वमानशः प्राप्तवन्तो न सर्वे । अभिमान-
त्यागस्य तत्त्वज्ञानजन्यतया दुर्लभत्वादित्यर्थः ॥ ८५ ॥

ननु भवन्मतेऽपि कथं ज्ञानसाध्यस्य न दुःखत्वं साध्यत्वा-
विशेषादिति तत्राह ।

निजमुक्तस्य बन्धध्वंसमात्रं परं न समानत्वम्
॥ ८६ ॥

निजमुक्तस्य स्वभावमुक्तस्याविद्यास्वकारणनाशेन यथोक्त-
बन्धनिवृत्तिमात्रं परमात्यन्तिकं विवेकज्ञानस्य फलं ध्वंस-

वाविनाशी न तु कर्मण इव सुखादिकं भावरूपं कार्यं येन
नाशितया दुःखदं तत् स्यात् ॥ कर्मणश्च दृष्टकारणं विना न
साक्षादेवाविद्यानाशकत्वं घटत इति । अतो ज्ञानस्याप्तय-
त्वाच्च समानत्वं ज्ञानकर्मणोरित्यर्थः । ज्ञानाच्च पुनरावृत्तिः
सम्भवति । अविवेकाख्यकारणनाशादिति सिद्धम् । तदेवं
विवेकज्ञानमेव साक्षाज्ज्ञानोपाय इत्युक्तम् ॥ ८६ ॥

इदानीं विवेकज्ञानस्यापि साक्षादुपायाः प्रमाणानि परी-
क्ष्यन्ते । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिश्रुति-
भिर्हि प्रमाणत्रयेणात्मज्ञानमित्यवगम्यते । कर्मादिकं त्वन्यत्वन
आदिप्रमाणानां शुद्धादिकरमेवेति ।

द्वयोरेकतरस्य वाच्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छिन्तिः
प्रमा तत्साधकतमं यत् तत् त्रिविधं प्रमाणम्
॥ ८७ ॥

असन्निकृष्टः प्रमातर्यनारुद्धोऽनधिगत इति यावत् । एवं-
भूतस्यार्थस्य वस्तुनः परिच्छिन्तिरवधारणं प्रमा सा च द्वयो-
र्बुद्धिपुरुषयोरुभयोरिव धर्मी भवतु । किं वैकतरमात्रस्योभययैव
तस्याः प्रमाया यत् साधकतमं फलायोग्यवर्च्छिन्नं कारणं
तच्च त्रिविधं वक्ष्यमाणरूपेणेत्यर्थः । स्मृतिव्यावर्त्तनायानधिग-
तेति । भ्रमव्यावर्त्तनाय वस्त्विति । संशयव्यावर्त्तनाय त्वव-
धारणमिति । अत्र यदि प्रमारूपं फलं पुरुषनिष्ठमात्रमुच्यते
तदा बुद्धिबृत्तिरेव प्रमाणम् । यदि च बुद्धिनिष्ठमात्रमुच्यते तदा
तूत्तेन्द्रियसन्निकर्षादिरेव प्रमाणम् । पुरुषस्तु प्रमासाक्षेव न
प्रमातेति । यदि च पौरुषेयबोधो बुद्धिबृत्तिसोभयमपि प्रमा-
च्यते तदा तूक्तसुभयमेव प्रमाभेदेन प्रमाणं भवति । चक्षुरा-
दिषु तु प्रमाव्यवहारः परम्परयैव सर्वथेति भावः । पात-

अलभाथे तु व्यासदेवैः पुरुषनिष्ठबोधः प्रमेत्यक्तः । पुरुषार्थ-
मेव करणानां प्रवृत्त्या फलस्य पुरुषनिष्ठताया एवोच्यतात् ।
अतोऽत्रापि स एव मुख्यः सिद्धान्तः । न च पुरुषबोधस्वरूपस्य
नित्यतया कथं फलत्वमिति वाच्यम् । केवलस्य नित्यत्वेऽप्य-
र्थोपरक्तास्य कार्यत्वात् । पुरुषार्थोपरागस्यैव वा फलत्वा-
दिति । अत्रेयं प्रक्रिया । इन्द्रियप्रणालिकयार्थसन्निकर्षेण
लिङ्गज्ञानादिना वादौ बुद्धेरर्थाकारा वृत्तिर्जायते तत्र
चेन्द्रियसन्निकर्षजा प्रत्यक्षा वृत्तिरिन्द्रियविशिष्टबुद्ध्यग्राश्रिता
नयनादिगतपित्तादिदोषैः पित्ताद्याकारवृत्त्युदयादिति
विशेषः । सा च वृत्तिरर्थोपरक्ता प्रतिविम्बरूपेण पुरुषारूढा
सती भासते पुरुषस्यापरिणामितया बुद्धिवत् स्वतोऽर्थाकार-
त्वासम्भवात् । अर्थाकारताया एव चार्थग्रहणत्वात् ।
अन्यस्य दुर्वचत्वादिति । तदेतद्वक्ष्यति जपास्फटिकयोरिव
नोपरागः किन्त्वभिमान इति । योगसूत्रं च । वृत्तिसारूप्य-
मितरत्रेति । स्मृतिरपि ।

तस्मिंश्चिद्दृपणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः ।

इमास्ताः प्रतिविम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥

इति । योगभाष्यञ्च बुद्धेः प्रतिसंवेदौ पुरुष इति प्रति-
ध्ननिवत् प्रतिसंवेदः संबन्धनप्रतिविम्बस्तस्याश्रय इत्यर्थः ।
एतेन पुरुषाणां कूटस्थविभुचिद्रूपत्वेऽपि न सर्वदा सर्वाभासन-
प्रसङ्गः । असङ्गतया स्वतोऽर्थाकारत्वाभावात् । अर्थाकारतां
विना च संयोगमात्रेणार्थग्रहणस्यातीन्द्रियादिस्थले बुद्धान्वदृष्ट-
त्वादिति । पुरुषे च स्वस्वबुद्धिवृत्तौनामेव प्रतिविम्बार्पणसामर्थ्य-
मिति फलबलात् कल्प्यते । यथा रूपवतामेव जलादिषु प्रति-
विम्बनसामर्थ्यं नेतरस्येति । रूपवत्त्वं च न सामान्यतः प्रति-
विम्बप्रयोजकं शब्दस्यापि प्रतिध्ननिरूपप्रतिविम्बदर्शनात् ।

न च शब्दजन्यं शब्दान्तरमेव प्रतिध्वनिरिति वाच्यं स्फटि-
कलौहित्यादेरपि जपासन्निकर्षजन्यतापत्त्या प्रतिविम्बमिथ्या-
त्वसिद्धान्तश्चेतिरिति । प्रतिविम्बश्च वृद्धेरेव परिणामविशेषो
विम्बाकारो जलादिगत इति मन्तव्यम् । केचित् तु वृत्तौ
प्रतिविम्बितं सदेव चैतन्यं वृत्तिं प्रकाशयति तथा वृत्तिगत-
प्रतिविम्ब एव वृत्तौ चैतन्यविषयता न तु चैतन्ये वृत्तिप्रति-
विम्बोऽस्तीत्याहुः । तदसत् । उपदर्शितशास्त्रविरोधेन केवल-
तर्कस्याप्रयोजकत्वात् । विनिगमनाविरहेण वृत्तिचैतन्ययो-
रन्योन्यविषयताख्यसम्बन्धरूपतयान्योन्यस्मिन्नन्योन्यप्रतिविम्ब-
सिद्धेः । बाह्यस्थलेऽर्थाकारतया एव विषयतारूपत्वसिद्धान्तरे-
ऽपि तत्तदार्थाकारताया एव विषयतात्वौचित्याच्चेति । ये तु
तार्किका ज्ञानस्य विषयतां नेच्छन्ति तस्मै ज्ञानव्यक्तीनामनुग-
मकधर्माभावेन घटविषयकं पटविषयकं ज्ञानमित्याद्यनुगतव्य-
वहारानुपपत्तिः । केचित् तु तार्किका अनयैवानुपपत्त्या विषय-
तामतिरिक्तपदार्थमाहुः । तदप्यसत् । अनुभूयमानामर्थाका-
रतां विहाय विषयतान्तरकल्पने गौरवादिति । ननु तथापि
स्वस्वोपाधिवृत्तिरूपैव वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्यविषयतास्तु स्वो-
पाधिवृत्तित्वेनैवानुगमादलमाकाराख्यप्रतिविम्बद्वयेनेति चेन्न ।
प्रतिविम्बं विना स्वत्वस्यापि दुर्वचत्वात् । स्वत्वं हि स्वभुक्त-
वृत्तिवासनावत्त्वम् । भोगश्च ज्ञानम् । तथा च विषयतालक्ष-
णस्य विषयसामग्रीघटितत्वेनास्माश्रयः । तस्मादचैतन्यचैत-
न्ययोरन्योन्यविषयतारूपोऽन्योन्यस्मिन्नन्योन्यप्रतिविम्बः सिद्धः ।
अधिकान्तु योगवार्त्तिके द्रष्टव्यमिति दिक् । अत्रायं प्रमा-
न्नादिविभागः ।

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव नः ।

प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिविम्बिनम् ॥

प्रतिविम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते ।
 साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं वक्ष्यति स्वयम् ॥
 अतः स्यात् कारणाभावाद् वृत्तेः साक्ष्येव चेतनः ।
 विष्णुदेः सर्वसाक्षित्वं गौणं लिङ्गाद्यभावतः ॥
 इति ॥ ८७ ॥

ननु ।

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
 क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ! ॥
 इत्यादिवाक्येषूपमानादि प्रकृतिपुरुषविवेके प्रमाणमुप-
 न्यस्तं तत् कथमुच्यते त्रिविधमिति तत्राह ।

तत्सिद्धौ सर्वसिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः ॥ ८८ ॥

त्रिविधप्रमाणसिद्धौ च सर्वस्यार्थस्य सिद्धेर्न प्रमाणाधिक्यं
 सिध्यति गौरवादित्यर्थः । अतएव मनुनापि प्रमाणत्रयमेवो-
 पन्यस्तम् ।

प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।

त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥

इति । उपमानैतिश्यादीनां चानुमानशब्दयोः प्रवेशः ।
 अनुपलब्धादीनां च प्रत्यक्षे प्रवेश इति । उक्तवाक्ये चेदमनु-
 मानमभिप्रेतम् । आपादतलमस्तकं कृत्स्नं स्वयतिरिक्ते-
 नैकेन प्रकाशं स्वयमप्रकाशत्वात् त्रैलोक्यवदिति । तेजश्चेत-
 न्यसाधारणं च प्रकाशत्वमखण्डोपाधिः प्रकाशव्यवहारनियाम-
 कतया सिद्ध इति ॥ ८८ ॥

पुरुषनिष्ठा प्रमेति मुख्यसिद्धान्तमान्नित्य प्रमाणाणां विद्ये-
 यलक्षणानि वस्तुमुपक्रमते ।

यत् सम्बद्धं सत् तदाकारोक्ते खि विज्ञानं
तत् प्रत्यक्षम् ॥ ८६ ॥

सम्बद्धं भवत्, सम्बद्धवस्त्वाकारधारि भवति यद्विज्ञानं
बुद्धिवृत्तिस्तत् प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यर्थः । अत्र सदित्यन्तं हेतु-
गर्भविशेषणम् । तथा च स्वार्थसन्निकर्षजन्याकारस्याश्रयो
वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणमिति निष्कर्षः । वृत्तिः सम्बन्धार्थं सर्प-
तीत्यागामिच्छुत्वात् वृत्तेः सन्निकर्षजन्यत्वमित्याकाराश्रयग्रह-
णम् । चक्षुरादिद्वारकबुद्धिवृत्तिश्च प्रदीपस्य शिखातुल्या वाह्या-
र्थसन्निकर्षानन्तरमेव तदाकारोक्ते खिनी भवतीति नासम्भवः
॥ ८६ ॥

ननु योगिनामतीतानागतव्यवहितवस्तुप्रत्यक्षेऽव्याप्तिः सम्ब-
द्धवस्त्वाकाराभावादित्याशङ्क्य तस्यालक्ष्यत्वेन समाधत्ते ।

योगिनामबाह्यप्रत्यक्षत्वान्न दोषः ॥ ८७ ॥

ऐन्द्रियकप्रत्यक्षमेवात्र लक्ष्यं योगिनश्चाबाह्यप्रत्यक्षकाः ।
अतो न दोषो न तत्प्रत्यक्षेऽव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ८७ ॥

वास्तवं समाधानमाह ।

लीनवस्तुलब्धातिशयसम्बन्धाद्वादोषः ॥ ८८ ॥

अथवा तदपि लक्ष्यमेव तथापि न दोषो नाव्याप्तिः ।
यतो लीनवस्तुषु लब्धयोगजधर्मजन्यातिशयस्य योगिचित्तस्य
सम्बन्धो घटत इत्यर्थः । अत्र लीनशब्दः पराभिप्रेतासांस्पर्श-
एवाची सत्कार्यवादिनां ह्यतीतादिकमपि स्वरूपतोऽस्तीति
तत्सम्बन्धः सन्भवेदिति व्यवहितविप्रकृत्येषु सम्बन्धहेतुविधया
लब्धातिशयेति विशेषणम् । अतिशयस्य व्यापकत्वं वृत्तिप्रति-
बन्धकतमोनिष्ठत्वादित्येति । इदं चात्रावधेयम् । यत्सम्बद्धं
सदिति पूर्वसूत्रे बुद्ध्यर्थसन्निकर्षस्यैव प्रत्यक्षहेतुतालाभात्

प्रत्यक्षसामान्ये बाह्यार्थसाधारणे बुद्ध्यर्थसन्निकर्षे एव कारणम् ।
इन्द्रियसन्निकर्षास्तु चाक्षुषादिप्रत्यक्षेषु स्थित्यैव कारणानि ।
नन्वेवमिन्द्रियसन्निकर्षयोगजधर्माद्यभावेऽपि बुद्ध्या बाह्यार्थ-
प्रत्यक्षापत्तिः । मैवम् । तमःप्रतिबन्धेन तदानीं बुद्धिसत्त्वस्य
वृत्त्यसम्भवात् । तच्च तमः कदाचिदर्थेन्द्रिययोः सन्निकर्षेण
कदाचिच्च योगजधर्मेणापसार्थ्यते । शुक्लनसंयोगेन नयन-
मालिन्यवत् । न चैवं तद्वेतोरेव तदस्त्विति न्यायेनेन्द्रियसन्निक-
र्षादेरेव बाह्यार्थप्रत्यक्षसामान्ये हेतुतास्त्विति वाच्यं सुषु-
त्यादौ तमसो बुद्धिवृत्तिप्रतिबन्धकत्वसिद्धेः ।

सत्त्वाज्जागरणं विद्यादूजसा स्वप्नमादिशेत् ।

प्रस्नापनं तु तमसा तुरीयं त्रिषु सन्ततम् ॥

इत्यादिसृतिभ्यः सुषुत्यादौ वृत्तिप्रतिबन्धकान्तरासम्भ-
वाच्च । चाक्षुषवृत्तावपि तमसः प्रतिबन्धदर्शनाच्च । यत् तु
शुक्लतार्किकाः सुषुप्तौ वृत्त्यनुत्पादार्थं ज्ञानसामान्ये त्वक्षनो-
योगं कारणं कल्पयन्ति । तदसत् । त्वगिन्द्रियोत्पत्तेः प्रागपि
केवलबुद्ध्या स्वयम्भुवः सर्वप्रत्यक्षश्रवणात् । त्वक्षनोयोगानुत्पा-
देऽपि तमस एव निमित्तताया वक्तव्यत्वाच्च । केवलतर्कस्याप्र-
तिष्ठादोषग्रस्तत्वाच्चेति दिक् ॥ ८१ ॥

ननु तथापीश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिः तस्य नित्यत्वेन सन्निकर्षा-
जन्यत्वादिति तत्राह ।

ईश्वरासिद्धेः ॥ ८२ ॥

ईश्वरे प्रमाणाभावाच्च दोष इत्यनुवर्तते । अयं चेश्वर-
प्रतिषेध एकदेशिनां प्रौढवादेनैवेति प्रागेव प्रतिपादितम् ।
अन्यथा हीश्वराभावादित्येवोच्येत । ईश्वराभ्युपगमे तु सन्निक-
र्षजन्यजातीयत्वमेव प्रत्यक्षजन्यत्वं विवक्षितं साक्षात् न
ज्ञानत्वसाक्षादसम्भवात्वेति भावः ॥ ८२ ॥

श्रुतिस्मृतिभ्यां कथमीशो न सिध्यतीत्याह्वाङ्गायां तर्क-
विरोधं लौकिकमेव बाधकमाह ।

मुक्तवद्भयोरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः ॥ ८३ ॥

ईश्वरोऽभिमतः किं क्लेशादिमुक्तो वा तैर्वद्भो वा । अन्यत-
रस्याप्यसम्भवाच्च श्वरसिद्धिरित्यर्थः ॥ ८३ ॥

उभयथाप्यसत्करत्वम् ॥ ८४ ॥

मुक्तत्वे सति स्रष्टृत्वाद्यक्षमत्वं तत्प्रयोजकाभिमानरागा-
द्यभावात् । बद्धत्वेऽपि मूढत्वाच्च सृष्ट्यादिक्षमत्वमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

नन्वेवमीश्वरप्रतिपादकश्रुतीनां का गतिस्तत्राह ।

मुक्तात्मनः प्रशंसा उपासा सिद्धस्य वा ॥ ८५ ॥

यथायोगं काचित् श्रुतिर्मुक्तात्मनः केवलात्मसामान्यस्य
ज्ञेयताभिधानाय सन्निधिमार्गैश्चर्य्येण स्तुतिरूपा प्ररोचनार्था ।
काचिच्च सङ्कल्पपूर्वकस्रष्टृत्वादिप्रतिपादिका श्रुतिः सिद्धस्य
ब्रह्मविष्णुहरादेरेवानित्ये श्वरस्याभिमानादिमतोऽपि गौण-
नित्यत्वादिमत्त्वान्नित्यत्वाद्युपासापरेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

ननु तथापि प्रकृत्याद्यखिलाधिष्ठातृत्वं श्रूयमाणं नोप-
पद्यते लोके सङ्कल्पादिना परिणमनस्यैवाधिष्ठातृत्वव्यवहारा-
दिति तत्राह ।

तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत् ॥ ८६ ॥

यदि सङ्कल्पेन स्रष्टृत्वमधिष्ठातृत्वमुच्यते तदायं दोषः
प्राप्तः । यस्माभिस्तु पुरुषस्य सन्निधानादेवाधिष्ठातृत्वं स्रष्टृ-
त्वादिरूपमिष्यते मणिवत् । यथायस्मात्तमयोः साविधमार्गेण
प्रत्यनिष्कर्षकत्वं न सङ्कल्पादिना तथैवादिपुरुषस्य संयोग-

मात्रेण प्रकृतेर्महत्त्वरूपेण परिणमनम् । इदमेव च स्वीयाधि-
सृष्ट्वमित्यर्थः । तथा चोक्तम् ।

निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथा लोहः प्रवर्तते ।

सत्तामात्रेण देवेन तथा चायं जगज्जनः ॥

अत आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् ।

निरिच्छत्वादकर्तासौ कर्ता सन्निधिमात्रतः ॥

इति । तदैवत बहु स्यामित्यादिश्रुतिस्तु कूलं पिपतिष-
तीतिवद्गौणो प्रकृतेरासन्नबहुतरगुणसंयोगात् । अथवा बुद्धि-
पूर्वसृष्टिविषयमेतादृशवाक्यजातं न त्वादिसर्गपरं तस्याबुद्धि-
पूर्वकत्वस्मरणादिति भावः । यथा कौर्मै ।

इत्येष प्राकृतः सर्गः सङ्क्षेपात् कश्चितो मया ।

अबुद्धिपूर्वकस्त्वेष ब्राह्मीं सृष्टिं निबोधत ॥

इति । अस्य च वाक्यस्यादिपुरुषबुद्धयजन्यत्वेन सङ्क्षोचे
गौरवमिति ॥ ८६ ॥

न केवलं सर्गादावेव पुरुषस्य संयोगमात्रेण सृष्टत्वादिक-
मपि त्वन्येष्वपि सङ्ख्यादिपूर्वकेषु भूतादिर्ष्वखलेषु विशेष-
कार्थ्येष्वपि सर्वपुरुषाणामित्याह ।

विशेषकार्थ्येष्वपि जीवानाम् ॥ ८७ ॥

अधिष्ठातृत्वं सन्निधानादित्यनुषज्यते । अन्तःकरणोपल-
क्षितस्यैव जीवशब्दार्थत्वं षष्ठाध्याये वक्ष्यति तथा च विशेष-
कार्थ्यं विसर्गाख्ये व्यष्टिसृष्टावपि जीवानामन्तःकरणप्रति-
बिम्बितचेतनानां सन्निधानादेवाधिष्ठातृत्वं न तु केनापि
व्यापारेण कूटस्थचिन्मात्ररूपत्वादित्यर्थः ॥ ८७ ॥

ननु चेत् सदा सर्वत्र ईश्वरो नास्ति तर्हि वेदान्तमहा-
वाक्यार्थस्य विवेकलोपदेशेऽन्यपरम्पराशङ्क्याप्राप्तास्य प्रस-
ज्येत तत्राह ।

सिद्धरूपबोद्धृत्वाद्वाक्यार्थोपदेशः ॥ ६८ ॥

हिरण्यगर्भादीनां सिद्धरूपस्य यथार्थस्य बोद्धृत्वात् तद्वक्तृ-
कार्युर्वेदादिप्रामाण्येनावृताच्चैषां वाक्यार्थोपदेशः प्रमाण-
मिति शेषः ॥ ६८ ॥

ननु पुरुषस्य चेत् सन्निधिमात्रेण गौणमधिष्ठातृत्वं तर्हि
मुख्यमधिष्ठातृत्वं कस्येत्याकाङ्क्षायामाह ।

अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वाद्भोहवदधि-
ष्ठातृत्वम् ॥ ६९ ॥

अन्तःकरणस्यानुपचरितमधिष्ठातृत्वं सङ्ख्यादिद्वारकं
प्रत्येत्यम् । नन्वधिष्ठातृत्वं घटादिवदचेतनस्य न युक्तं
तत्राह । लोहवत् तदुज्ज्वलितत्वादिति । अन्तःकरणं हि
तत्तलोहवच्चेतनोज्ज्वलितं भवति । अतस्तस्य चेतनायमा-
नतयाधिष्ठातृत्वं घटादिव्यावृत्तमुपपद्यत इत्यर्थः । नन्वेवं
चेतन्येनान्तःकरणस्योज्ज्वलने चितेः सङ्कित्वमग्निवदेव स्यादि-
ति चेन्न । नित्योज्ज्वलचैतन्यसंयोगविशेषमात्रस्य संयोगविशे-
षजन्यचैतन्यप्रतिविम्बस्यैवान्तःकरणोज्ज्वलनरूपत्वात् । न तु
चेतन्यमन्तःकरणे संक्रामति येन सङ्किता स्यात् । अग्नेरपि
हि प्रकाशादिकं न लोहे संक्रामति । किन्त्वग्नियोगविशेष
एव लोहस्योज्ज्वलनमिति । नन्वेवमपि संयोगेन परिणामि-
त्वमिति चेन्न सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पत्तावेव परिणाम-
व्यवहारादिति । अयं च संयोगविशेषोऽन्तःकरणस्यैव सत्त्वो-
द्देकरूपात् परिणामाद्भवतीति फलबलात् कल्प्यते पुरुषस्या-
परिणामित्वेन संयोगे तन्निमित्तकविशेषासम्भवादिति । अय-
मेव च संयोगविशेषो बुद्ध्यात्मनोरन्योन्यप्रतिविम्बने हेतुः ।

ननु प्रतिविम्बहेतुतया संयोगविशेषावश्यकत्वे प्रतिविम्बक-
 ल्पना व्यर्था प्रतिविम्बकार्यस्यार्थज्ञानादेः संयोगविशेषादेव
 सम्भवादिति । मैवम् । बुद्धौ चैतन्यप्रतिविम्बचैतन्यदर्शनार्थं
कल्पप्रते दर्पणे मुखप्रतिविम्बवत् । अन्यथा कर्मकर्तृविरो-
धेन स्वस्य साक्षात् स्वदर्शनानुपपत्तेः । अयमेव च चित्रप्रति-
विम्बो बुद्धौ चिच्छायापत्तिरिति चैतन्याध्यास इति चिदावेश
इति चोच्यते । यस्य चैतन्ये बुद्धेः प्रतिविम्बः स चारुद्विषयेः
सह बुद्धेर्भानार्थमिष्यते । अर्थाकारतयैवार्थग्रहणस्य बुद्धेः
स्थले दृष्टत्वेन तां विना संयोगविशेषमात्रेणार्थभानस्य पुरु-
षेऽप्यनौचित्यात् । अर्थाकारस्यैवार्थग्रहणशब्दार्थत्वाच्चेति ।
 स चार्थाकारः पुरुषे परिणामो न सम्भवतीत्यर्थात् प्रतिविम्ब-
 रूप एव पर्यवस्यतीति दिक् । स चायमन्योन्यप्रतिविम्बो
 योगभाष्ये व्यासदेवैः सिद्धान्तितः । चितिशक्तिरपरिणामि-
 न्यप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्वृत्तिमनु-
 पतति तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारि-
 माव्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिरित्याख्यायत इत्या-
 दिना । योगवार्तिके चैतद्विस्तरतोऽस्माभिः प्रतिपादितम् ।
 कश्चित् तु बुद्धिगतया चिच्छायया बुद्धेरेव सर्वार्थज्ञातृत्वमि-
 ष्णादिभिर्ज्ञानस्य सामानाधिकरण्यानुभवादस्य ज्ञानेना-
 न्यस्य प्रवृत्त्यनौचित्याच्चेत्याह । तदात्माज्ञानमूलकत्वादुपेक्ष-
 णीयम् । एवं हि बुद्धेरेव ज्ञातृत्वे चिदवसानो भोग इत्या-
 गामिच्छाद्वयविरोधः पुरुषे प्रमाणाभावश्च पुरुषलिङ्गस्य
 भोगस्य बुद्धादेव स्वीकारात् । न च प्रतिविम्बान्यथानुपपत्त्या
 विम्बभूतः पुरुषः सेव्यत इति वाच्यम् । अन्योऽन्यतयात्
 पृथग्विम्बसिद्धौ बुद्धिस्वचैतन्यस्य प्रतिविम्बतासिद्धिः प्रतिविम्ब-
 तासिद्धौ च तत्प्रतियोगितया विम्बसिद्धिरिति । अस्माकं च

ज्ञाततया पुरुषसिद्धान्तरं तस्य ज्ञेयत्वान्यथानुपपत्त्या प्रति-
विम्बसिद्धौ नान्योऽन्याश्रयः । अथ वृत्तिसाक्षितया विम्बरू-
पक्षेतनः सिध्यतीति चेत् तर्हि साक्षिण एव प्रमादत्वमप्यु-
चितम् । उभयोर्ज्ञाद्वैतकल्पने गौरवात् । वृत्तिज्ञानघटज्ञा-
नयोः सामानाधिकरण्यानुभवाच्च । किञ्चैवं सति बुद्धेरेव
भोक्तृत्वे भोक्तृभावादित्यागामिसूत्रेण भोक्तृतया पुरुषसा-
धनं विरुध्येत । अथ बुद्धिगतचिच्छायारूपेण सम्बन्धेन विम्ब-
स्यैव ज्ञानं न तु चितौ बुद्धिप्रतिविम्बः कल्प्यत इत्येतावन्मात्रे
चेत् तस्याश्रयो वर्ण्येत । तदप्यसत् । सूर्यादेः स्वप्रतिविम्ब-
रूपसम्बन्धेन जलादितत्स्यवस्तुभासकत्वाददर्शनात् । किरणै-
रेव तदुभयभासनात् । मरुमरीचिकादौ तु स्वाध्यस्तजला-
दिभासकत्वं दृष्टमेवेति दृष्टानुसारेणास्माभिश्चितौ बुद्धिप्रति-
विम्ब एव सर्वार्थभासहेतुतया सम्बन्धः कल्पित इति । यच्चो-
क्तमन्यस्य ज्ञानेनान्यस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति । तदपि न ।
अकर्तुरपि फलोपभोगोऽन्नाद्यवत् । इत्यागामिसूत्रेण ज्ञान-
प्रवृत्त्योर्वैयधिकरणस्य दृष्टान्तोपपादयिष्यमाणत्वात् । बुद्धेः
सङ्कल्पेन देहक्रियायामिवात्रापि संयोगविशेषादेरेव नियाम-
कत्वादिति ॥ ८८ ॥

प्रत्यक्षप्रमाणं लक्षयित्वानुमानं लक्षयति ।

प्रतिबन्धदृशः प्रतिबन्धज्ञानमनुमानम् ॥ १०० ॥

प्रतिबन्धो व्याप्तिर्व्याप्तिदर्शनाद्व्यापकज्ञानमनुमानं प्रमाण-
मित्यर्थः । अनुमितिसु पीरूपेयो बोध इति ॥ १०० ॥

शब्दप्रमाणं लक्षयति ॥

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ १०१ ॥

आप्तिरत्र योग्यता वेदस्यापीरूपेयतायाः पञ्चमाध्याये

वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च योग्यः शब्दस्तज्ज्ञानं ज्ञानं शब्दाख्यं
प्रमाणमित्यर्थः । फलं च पौरुषेयः शब्दो बोध इति ॥१०१॥

प्रमाणप्रतिपादनस्य स्वयमेव फलमाह ।

उभयसिद्धिः प्रमाणात् तदुपदेशः ॥१०२॥

उभयोरात्मानात्मनोर्विवेकेन सिद्धिः प्रमाणादेव भवति ।

अतस्तस्य प्रमाणस्योपदेशः कृत इत्यर्थः ॥ १०२ ॥

तत्र येनानुमानविशेषेण प्रमाणेन मुख्यतोऽत्र प्रकृति-
पुरुषौ विविच्य साधनीयौ तद्वर्णयति ।

सामान्यतो दृष्टादुभयसिद्धिः ॥ १०३ ॥

अनुमानं तावत् त्रिविधं भवति । पूर्ववत् शेषवत् सामा-
न्यतो दृष्टं चेति । तत्र प्रत्यक्षोक्तजातीयविषयकं पूर्ववत् ।
यथा धूमेन वज्रानुमानम् । वज्रजातीयो हि महानसादौ
पूर्वं प्रत्यक्षोक्तः । व्यतिरेकानुमानं शेषवत् शेषोऽपूर्वोऽर्थो-
ऽस्य विषयत्वेनास्तीति शेषवत् । अप्रसिद्धसाध्यकमिति
यावत् । यथा पृथिवीत्वेनेतरभेदानुमानम् । पृथिवीतरभेदो
हि प्रागसिद्धः । सामान्यतो दृष्टं च तदुभयभिन्नमनुमानम् ।
यत्र सामान्यतः प्रत्यक्षादिजातीयमादाय व्याप्तिग्रहात् पञ्च-
धर्मताबलेन तद्विजातीयोऽप्रत्यक्षाद्यर्थः सिध्यति । यथा रूपा-
दिज्ञाने क्रियात्वेन करणवत्त्वानुमानम् । अत्र हि पृथिवी-
त्वादिजातीयं कुठारादिकरणमादाय व्याप्तिं गृहीत्वा तद्वि-
जातीयमतीन्द्रियं ज्ञानकरणमिन्द्रियं साध्यत इति । तत्र
सामान्यतो दृष्टादनुमानादयोः प्रकृतिपुरुषयोः सिद्धिरित्यर्थः ।
तत्र प्रकृतेः सामान्यतो दृष्टमनुमानम् । यथा महत्तत्त्वं सुख-
दुःखमोहधर्मकद्रव्योपादानकं कार्यत्वे सति सुखदुःखमोह-
धर्मकत्वात् सुवर्णादिजकुण्डलादिवदित्यादि । पुरुषे तु यद्य-

अनुमानापेक्षा नास्ति सर्वसम्मतत्वात् तथापि प्रकृत्यादिविवेके सामान्यतो दृष्टमेवापेक्षते । तद्यथा । प्रधानं परार्थं संहृत्य कारित्वादगृहादिवदिति । अत्र हि प्रत्यक्षसिद्धं देहाद्यर्थकत्वं गृहादिषु गृहीत्वा तद्विजातीयः पुरुषः प्रधानादियत्वेनानुमीयते । देहादीनां च भोक्तृत्वमविवेकेन प्राग्गृहीतमित्युभयसिद्धिरिति ॥ १०३ ॥

या प्रमाणस्य फलभूता प्रमाख्यसिद्धिरुक्ता तथा पुरुषस्य परिणामापत्तिरित्याशङ्कायां तस्याः स्वरूपमाह ।

चिदवसानो भोगः ॥ १०४ ॥

पुरुषस्वरूपे चैतन्ये पर्यवसानं यस्यैतादृशो भोगः सिद्धिरित्यर्थः । बुद्धेर्भोगस्य व्यावर्तनाय चिदवसान इति । चितः परिणामित्वसधर्मत्वादिशङ्कानिरासायावसानपदम् । चित्तौ भोगस्य स्वरूपे पर्यवसितत्वान्न कौटस्थ्यादिहानिरित्याशयः । तथाहि प्रमाणाख्यवृत्त्यारूढं प्रकृतिपुरुषादिकं प्रमेयं वृत्त्या सह पुरुषे प्रतिविम्बितं सद्भासते । अतोऽर्थोपरक्तवृत्तिप्रतिविम्बावच्छिन्नं स्वरूपचैतन्यमेव भानं पुरुषस्य भोगः प्रमाणस्य च फलमिति । ततश्च प्रतिविम्बरूपेणार्थसम्बन्धे द्वारतया वृत्तीनां करणत्वमिति । तदुक्तं विष्णुपुराणे ।

गृहीतानिन्द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति ।

अन्तःकरणरूपाय तस्मै विश्वात्मने नमः ॥

इति । राज्ञो हि करणवर्गः स्वामिने भोग्यजातं समर्पयतीति दृष्टमिति । भोगशब्दार्थस्याभ्यवहरणम् । आत्मसात्करणमिति यावत् । स च देहादिचेतनान्तेषु साधारणः । विशेषस्त्वयम् । अपरिणामित्वात् पुरुषस्य विषयभोगः प्रतिविम्बादानमात्रम् । अन्येषां तु परिणामित्वात् पुष्पादिर-

पीति । अयमेव च पद्विषयारूपः प्रारम्भार्थिको भोगः पुरुषे
प्रतिप्रियते बुद्धेर्भोग इव ज्ञानीत्यादिभिरिति मन्तव्यम् ।
अस्मिन् सूत्रे पुरुषस्यापि फलव्याप्यता सिद्धा चिदवसानताया
एवोभयसिद्धित्ववचनादिति ॥ १०३ ॥

ननु कर्तुरेव लोके क्रियाफलभोगो दृष्टः । यथा सञ्चरत
एव सञ्चारोत्पदुःखभोग इति । तत् कथं बुद्धिकृतधर्मादि-
फलस्य सुखाद्यात्मिकाया अर्थोपरक्तबुद्धिहृत्तेर्भोगः पुरुषे घटे-
तेत्याशङ्कयामाह ।

अकर्तुरपि फलोपभोगोऽन्नाद्यवत् ॥ १०५ ॥

बुद्धिकर्मफलस्यापि दृत्तेरुपभोगस्तदकर्तुरपि पुरुषस्य
युक्तः । अन्नाद्यवत् । यथान्यकृतस्यान्नादेरुपभोगो राज्ञो भवति
तद्वदित्यर्थः । अविवेकस्य स्वस्वामिभावस्य वा भोगनियामक-
त्वात् तु नातिप्रसङ्गः । सुखदुःखादेः कर्मफलत्वमभ्युपेत्य बुद्धि-
गतं कर्मफलं पुरुषो भुङ्क्त इत्युक्तम् ॥ १०५ ॥

इदानीं पुरुषगतभोगस्यैव कर्मफलत्वं स्वीकृत्य बुद्धि-
कर्मणा पुरुष एव फलमुत्पद्यत इति मुख्यसिद्धान्तमाह ।

अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्तुः फलावगमः ॥ १०६ ॥

अथवा कर्तुरि फलमेव न भवति सुखं भुञ्जीयेत्यादिकाम-
नाभिर्भोगस्यैव फलत्वात् । अतो भोक्तृनिष्ठमेव फलं भवति
शास्त्रविहितं फलमनुष्ठातरीति । शास्त्रेषु कर्तुः फलावग-
मस्तु तत्सिद्धेरकर्तृनिष्ठाया भोगाख्यसिद्धेः कर्तृभावविवेका-
दित्यर्थः ॥ योऽहं करोमि स एवाहं भुञ्ज इति हि लौकिकाहु-
भव इति । या च सुखं मे भूयादित्यादिकामना सा पुरुषो मे
भूयादिति वत् फलसाधनत्वेनैवोपपद्यते । भोगस्तु वाक्यस्य
साधनम् । अतः स एव फलमिति मुख्यः सिद्धान्तः । भोगस्य

पुरुषस्वरूपत्वेऽपि वैशिष्टिकाणां मते श्रोत्रवत् कार्यता
बोद्धा सुखाद्यवच्छिन्नचित्तेरेव भोगत्वात् । अस्मिन् भोगस्य
फलत्वपक्षे दुःखभोगाभाव एवापवर्गो बोध्यः । अथवा भोग्य-
तरूपसत्त्वसम्बन्धेन सुखदुःखाभावयोरेव फलत्वमस्तु तेन
सम्बन्धेन धनादेरिव सुखादेरपि पुरुषनिष्ठत्वादिति ॥ १०६ ॥

तदेवं प्रमाणानि प्रमाणफलभूतां प्रमेयसिद्धिं च प्रतिपाद्य
प्रमेयसिद्धेरपि फलमाह ।

नोभयं च तत्त्वाख्याने ॥ १०७ ॥

प्रमाणेन प्रकृतिपुरुषयोस्तत्त्वाख्याने तत्त्वसाक्षात्कारे
सत्युभयमपि सुखदुःखे न भवतः । विद्वान् हर्षशोको जङ्गा-
तीति श्रुतेरन्यायाच्चेत्यर्थः ॥ १०७ ॥

सङ्क्षेपतो विवेकेनानुमापितौ प्रकृतिपुरुषौ तयोः प्रकृति-
पुरुषयोरनुमानेऽवान्तरविशेषा इतः परमध्यायसमप्तिं याव-
द्विचार्यास्तत्र चादौ प्रकृत्याद्यनुमानेष्वनुपलभ्यबाधकमपा-
करोति ।

**विषयोऽविषयोऽप्यतिदूरादेर्हानोपादाना-
भ्यामिन्द्रियस्य ॥ १०८ ॥**

इन्द्रियानुपलभ्यतामात्रतो घटाद्यभाववत् प्रत्यक्षेण
चार्वाकैः प्रकृत्याद्यभावः साधयितुं न शक्यते यतो विद्यमानो-
ऽप्यर्थ इन्द्रियाणां कालभेदेन विषयोऽविषयश्च भवति । अति-
दूरत्वाद्विदोषात् । इन्द्रियज्ञातिन्द्रियग्रहाभ्यां चेत्त्यर्थः । सामग्री-
समवधाने सत्यनुपलभ्यस्यैवाभावप्रत्यक्षहेतुता । प्रकृत्याद्यु-
पलभ्ये तु वक्ष्यमाणप्रतिबन्धान्न सामग्रीसमवधानमिति भावः ।
अतिदूरादयश्च दोषा विशिष्य कारिकाया परिगणिताः ।

अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् ।

सौक्ष्म्यादवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्च ॥

इति । समानाभिहारः सजातीयसंवलनम् । यथा माहिषे
गव्यमिश्रणाभ्याद्विषत्वाग्रहणमिति ॥ १०८ ॥

नन्वतिदूरत्वादितु मध्ये प्रकृत्याद्युपलब्धे किं प्रतिबन्धक
मिति तत्राह ।

सौक्ष्म्यात् तदनुपलब्धिः ॥ १०९ ॥

तयोः पूर्वोक्तयोः प्रकृतिपुरुषयोरनुपलब्धिस्तु सौक्ष्म्यादि-
त्यर्थः । सूक्ष्मत्वं च नाणुत्वम् । विश्वव्यापनात् । नापि दुरू-
हत्वादिकम् । दुर्वचत्वात् । किन्तु प्रत्यक्षप्रमाप्रतिबन्धिका
जातिः । योगजधर्मस्य चोत्तेजकतया प्रकृतिपुरुषादीनां
प्रत्यक्षप्रमा भवति । जातिसाङ्ग्यं च न दोषावहम् । अथवा
निरवयवद्रव्यत्वमेवात्र सूक्ष्मत्वं योगजधर्मचोत्तेजक एवेति
॥ १०९ ॥

नन्वभावादेवानुपलब्धिसम्भवे किमर्थं सौक्ष्म्यं कल्प्यते ।
अन्यथा च शशशृङ्गादेरपि सौक्ष्म्यादनुपलब्धिः किं न स्यादिति
तत्राह ।

कार्यदर्शनात् तदुपलब्धेः ॥ ११० ॥

कार्यान्यथानुपपत्त्या प्रकृत्यादिसिद्धौ सत्यां तेषां सूक्ष्मत्वं
कल्प्यते । अनुमानात् पूर्वं च सूक्ष्मत्वादिसंशयेनाभावान्निर्ण-
यादनुमानमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ११० ॥

अत्र शङ्कते ।

वादिविप्रतिपत्तेस्तदसिद्धिरिति चेत् ॥ १११ ॥

ननु कार्यं चेदुत्पत्तेः प्राक् सिद्धं स्यात् तदा तदाधार-
तया नित्या प्रकृतिः सेव्यति कार्यसाहित्येनैव कारणानु-

मानस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वादिविप्रतिपत्तेस्तु सत्कार्यस्यै-
वासिद्धिरिति यदीत्यर्थः ॥ १११ ॥

अभ्युपेत्य परिहरति ।

तथाप्येकतरदृष्ट्या एकतरसिद्धेर्नापलापः ॥ ११२ ॥

मास्तु सत् कार्यं तथाप्येकतरस्य कार्यस्य दृष्ट्यान्यतरस्य
कारणस्य सिद्धेरपलापो नास्त्येवेति नित्यं कारणं सिद्धमेव
तत एव च परिणामिनः सकाशादपरिणामितया पुरुषस्य
विवेकेन मोक्षोपपत्तिरित्यर्थः । अनेनैवाभ्युपगमवादेन वैशि-
ष्टिकाद्यास्तिकशास्त्रं प्रवर्तते । अतो न सत्कार्यवादिश्रुति-
स्मृतिविरोधेऽपि तेषामंशान्तरेष्वप्रामाण्यमिति मन्तव्यम्
॥ ११२ ॥

परमार्थतः परिहारमाह ।

त्रिविधविरोधापत्तेश्च ॥ ११३ ॥

अथ सर्वं कार्यं त्रिविधं सर्ववादिसिद्धमतौतमनागतं वर्त्त-
मानमिति । तत्र यदि कार्यं सदा सन्नेष्यते तदा त्रिविधत्वा-
नुपपत्तिः । अतीतादिकाले घटाद्यभावेन घटादेरतीतादि-
धर्मकत्वानुपपत्तेः । सदसतोः सम्बन्धानुपपत्तेः । किञ्च प्रति-
योगित्वस्य प्रतियोगिरूपत्वे तद्दोषतादवस्थ्यात् । अभावमात्र-
स्वरूपत्वे घटाद्यभावो घटाद्यभावः स्यादभावत्वाविशेषात् ।
अभावेऽपि स्वरूपतो विशेषाङ्गीकारे चाभावत्वस्य परिभाषा-
मात्रत्वप्रसङ्गात् । अथ प्रतियोग्येवाभावविशेषक इति चेन्न ।
असतः प्रतियोगिनः प्रागभावादिषु विशेषकत्वासम्भवादिति ।
तस्माद्वित्यस्यैव कार्यस्यातीतानागतवर्त्तमानावस्थाभेदा एव
वक्तव्याः । घटोऽतीतो घटो वर्त्तमानो घटो भविष्यन्निति प्रत्य-
यानां तुल्यरूपतौचित्यात् । न त्वेकस्य भावविषयत्वमन्ययो-

अभावविषयत्वमिति । ते एवातीतानागतत्वं अवस्थे ध्वंस-
प्रागभावव्यवहारं जनयतस्तदतिरिक्ताभावइये प्रमाणाभावा-
दिति दिक् । अधिकं तु पातञ्जले द्रष्टव्यम् । एवमत्यन्ता-
भावान्योऽन्याभावव्यधिकरणस्वरूपावेव । न चेवं प्रति-
योगिसत्ताकालेऽप्यधिकरणस्वरूपानपायादत्यन्ताभावप्रत्यय-
प्रसङ्ग इति वाच्यम् । परैरपि प्रतियोगिमतिदेशे तदत्यन्ता-
भावाङ्गीकारात् । प्रतियोगिसम्बन्धस्यातीतानागतावस्थयोरे-
सामयिकात्यन्ताभावत्वसम्भवाच्च । तस्मान्नास्मद्विद्वान्तेऽभावो-
ऽतिरिक्तः । किञ्च घटो ध्वस्तो घटो भावो घटोऽत्र नास्तीत्या-
दिप्रत्ययनियामकतया किञ्चिदस्त्वाकाङ्क्षायां तद्भावरूपमे-
कल्प्यते लाघवात् । अभावस्यादृष्टस्य कल्पने गौरवादिति
मन्तव्यम् ॥ ११३ ॥

इतश्च सत्कार्यसिद्धिरित्याह ।

नासदुत्पादो नृष्टकृत्वत् ॥ ११४ ॥

नरमृङ्गतुल्यस्यासत् उत्पादोऽपि न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ११४ ॥

अत्र हेतुमाह ।

उपादाननियमात् ॥ ११५ ॥

मृद्येव घट उत्पद्यते तन्तुष्वेव पट इत्येवं कार्याणामुपा-
दानकारणं प्रति नियमोऽस्ति । स न सम्भवति । उत्पत्तेः प्रा-
कारणे कार्यासत्तायां हि न कोऽपि विशेषोऽस्ति येन कश्चि-
देवासन्तं जनयेच्चेतरमिति । विशेषाङ्गीकारे च भावत्वापत्ते-
र्गतमसत्तया । स एव च विशेषोऽस्माभिः कार्यस्यानागता-
वस्थेत्युच्यत इति । एतेन यद्विशेषिकाः प्रागभावमेव कार्या-
व्यत्तिनियामकं कल्पयन्ति तदव्यपास्तम् । अभावकल्पनापे-
क्षया भावकल्पने लाघवात् । भावानां दृष्टत्वादव्ययानपेक्षत्वाच्च

क्रिष्टाभावेषु स्वतो विशेषे भावत्वापत्तिः । प्रतियोगिरूपविशेष-
प्रश्न प्रतियोग्यसत्ताकाले नास्ति । अतीऽभावानामपिशिष्टतया
न कार्योत्पत्तौ नियामकत्वं युक्तमिति ॥ ११५ ॥

उपादाननियमे प्रमाणमाह ।

सर्वत्र सर्वदा सर्वासम्भवात् ॥ ११६ ॥

सुगमम् । उपादानानियमे च सर्वत्र सर्वदा सर्वं सम्भवे-
दित्याशयः ॥ ११६ ॥

इतश्च नासदुत्पाद इत्याह ।

शक्तस्य शक्यकरणात् ॥ ११७ ॥

कार्यशक्तिमत्त्वमेवोपादानकारणत्वम् । अन्यस्य दुर्ब-
लत्वात् । लाघवाच्च । सा शक्तिः कार्यस्यानागतावस्थैवेत्यतः
शक्तस्य शक्यकार्यकरणादासत उत्पाद इत्यर्थः ॥ ११७ ॥

इतश्च ।

कारणभावाच्च ॥ ११८ ॥

उत्पत्तेः प्रागपि कार्यस्य कारणाभेदः श्रूयते तस्माच्च
सत्कार्यसिद्ध्या नासदुत्पाद इत्यर्थः । कार्यस्यासत्त्वे हि सद-
सतीरभेदानुपपत्तिरिति । उत्पत्तेः प्राक् कार्याणां कारणा-
भेदे च श्रुतिः । तदेदं तर्ह्यव्याहृतमासीत् । सदेव सौम्येद-
मग्र आसीत् । आत्मैवेदमग्र आसीत् । आप एवेदमग्र आसु-
रित्याद्या ॥ ११८ ॥

शङ्कते ।

न भावे भावयोगश्चेत् ॥ ११९ ॥

नन्वेवं कार्यस्य निवृत्त्यै सति भावरूपे कार्ये भावयोग

उत्पत्तियोगो न सम्भवति । असतः सत्त्वं एवोत्पत्तिव्यव-
हारादिति चेदित्यर्थः ॥ ११८ ॥

परिहरति ।

नाभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहारव्यवहारौ ॥ १२० ॥

कार्योत्पत्तेर्व्यवहाराव्यवहारौ कार्याभिव्यक्तिनिमि-
त्तकौ । अभिव्यक्तिरुत्पत्तिव्यवहारोऽभिव्यक्त्यभावाच्चोत्-
पत्तिव्यवहाराभावः । न त्वसतः सत्तयेत्यर्थः । अभिव्यक्तिश्च
न ज्ञानं किन्तु वर्तमानावस्था । कारणव्यापारोऽपि कार्यस्य
वर्तमानलक्षणपरिणाममेव जनयति । सतश्च कार्यस्य कार-
णव्यापारादभिव्यक्तिमात्रं लोकेऽपि दृष्टम् । यथा शिला-
मध्यस्थप्रतिमाया लैङ्गिकव्यापारेणाभिव्यक्तिमात्रं तिलस्थ-
तैलस्य च निष्पीडनेन धान्यस्थतण्डुलस्य चाववातेनेति ।
तदुक्तं वाशिष्ठे ।

सुषुप्तावस्थया चक्रपद्मरेखाः शिलोदरे ।

यथा स्थिता चितेरन्तस्तथेयं जगदावली ॥

इति । प्रकृतिद्वारेणेत्यर्थः ॥ १२० ॥

ननु भवतुत्पत्तेः प्राक् सतो यथाकथञ्चिदुत्पत्तिः ।
नाशस्त्वनादिभावस्य कथं स्यादित्याकाङ्क्षायामाह ।

नाशः कारणलयः ॥ १२१ ॥

लीङ् श्लेषण इत्यनुशासनाल्लयः सूक्ष्मतया कारणेष्ववि-
भागः । स एवातीताख्यो नाश इत्युच्यत इत्यर्थः । अनाग-
ताख्यस्तु लयः प्रागभाव इत्युच्यत इति शेषः । लीनकार्य-
व्यक्तेस्तु पुनरभिव्यक्तिर्नास्ति । प्रत्यभिज्ञाद्यापन्त्या पातञ्जले
निराकृतत्वात् । परेषामिवास्माकमप्यनागतावस्थायाः प्राग-
भावस्याया अभिव्यक्तिहेतुत्वाच्चेति । नन्वतीतमध्यस्तौत्थव किं

प्रमाणं न अनागतसत्तायामिव श्रुत्यादयोऽतीतसत्तायामपि स्फुटमुपलभ्यन्त इति । मैवम् । योगिप्रत्यक्षत्वान्यथानुपपत्त्या-नागतातीतयोरुभयोरेव सत्त्वसिद्धेः । प्रत्यक्षसामान्ये विषयस्य हेतुत्वात् । अन्यथा वर्तमानस्यापि प्रत्यक्षेणसिद्धापत्तेः । तस्माद्वियामौल्यगिकप्रामाण्येनासति बाधके योगि-प्रत्यक्षेणातीतमप्यस्तीति सिध्यति । योगिनामतीतानागत-प्रत्यक्षे च श्रुतिस्मृतीतिहासादिकं प्रमाणं योगवार्त्तिके प्रपञ्चितमिति दिक् । तदेवमभिव्यक्तिलयाभ्यां कार्याणामुत्पत्तिनाशव्यवहारावक्तौ । नन्वभिव्यक्तिरपि पूर्वं सती वासती वा । आद्ये कारणव्यापारात् प्रागपि कार्यास्याभिव्यक्त्या स्वकार्यजनकत्वापत्तिः कारणव्यापारश्च विफलः । अन्ये षाभिव्यक्तावेव सत्कार्यसिद्धान्तश्चेति । असत्या एवाभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यङ्गीकारादिति । अत्रोच्यते । कारणव्यापारात् प्राक् सर्वकार्याणां सदासत्त्वाभ्युपगमेनोक्तविकल्पानवकाशाद्वटवत् तदभिव्यक्तेरपि वर्तमानावस्थया प्रागसत्त्वेन तदसत्तानिवृत्त्यर्थं कारणव्यापारापेक्षणात् । अनागतावस्थया च सत्कार्यसिद्धान्तस्याक्षतेः । नन्वेकदा सदसत्त्वयोर्विरोध इति चेत् । प्रकारभेदस्योक्तत्वात् । नन्वेवमपि प्रागभावानङ्गीकारेण प्रागसत्त्वमेव कार्याणां दुर्वचमिति । मैवम् । अवस्थानमेव परस्परभावरूपत्वादिति ॥ १२१ ॥

ननु सत्कार्यसिद्धान्तरक्षार्थमभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिरेष्टव्या ।
तथा चानवस्थेत्याशङ्क्याह ।

पारम्पर्यतोऽन्वेषणा वीजाङ्कुरवत् ॥ १२२ ॥

पारम्पर्यतः परस्पररूपेणैवाभिव्यक्तेरनुधावनं कर्तव्यम् ।
बीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकत्वेन चास्या अदोषत्वादित्यर्थः ।

बीजाङ्गुराभ्यां चात्रायमेव विशेषो यद्वीजाङ्गुरस्यैव क्रमिकपर-
म्परयानवस्थाभिव्यक्तौ चैककालीनपरम्परयेति । प्रामाणिक-
त्वन्तु तुल्यमेवेति । सर्वकार्याणां स्वरूपतो नित्यत्वमवस्था-
भिर्विनाशित्वं चेति पातञ्जलभाष्ये वदद्भिर्वासदेवैरपौयमन-
वस्था प्रामाणिकत्वेन स्वीकृतेति । अत्र च बीजाङ्गुरदृष्टान्तो
लोकदृष्ट्योपन्यस्तः । यस्तुतस्तु जन्मकर्मादिवदित्यत्रैव तात्प-
र्यम् । तेन बीजाङ्गुरप्रवाहस्यादिसर्गावधिकत्वेनानवस्थाविर-
हेऽपि न क्षतिः । आदिसर्गं हि वृत्तं विनैव बीजमुत्पद्यते
हिरण्यगर्भसङ्कल्पेन तच्छरीरादिभ्य इति श्रुतिस्मृत्योः प्रसि-
द्धम् ।

यथा हि पादपो मूलस्कन्धशाखादिसंयुतः ।

आदिवीजात् प्रभवति बीजान्यन्यानि वै ततः ॥

इति विष्णुपुराणादिवाक्यैरिति ॥ १२२ ॥

वस्तुतस्त्वनयस्यापि नास्तीत्याह ।

उत्पत्तिवद्वादोषः ॥ १२३ ॥

यथा घटोत्पत्तेरुत्पत्तिः स्वरूपमेव वैशेषिकादिभिरसदु-
त्पादवादिभिरिष्यते लाघवात् तथैवास्माभिर्घटाभिव्यक्तेरप्य-
भिव्यक्तिः स्वरूपमेवैष्टव्या लाघवात् । अत उत्पत्ताविवाभि-
व्यक्तावपि नानवस्थादोष इत्यर्थः । अथैवमभिव्यक्तेरभिव्यक्त-
नङ्गीकारे कारणव्यापारात् प्राक् तस्याः सत्त्वानुपपत्त्या सत्-
त्वाव्यवादादक्षतिरिति चेन्न । अस्मिन् पक्षे सत् एवाभिव्यक्तिरि-
त्येव सत्कार्यसिद्धान्त इत्याशयात् । अभिव्यक्तेश्चाभिव्यक्त-
भावेन तस्याः प्रागसत्त्वेऽपि नामत्कार्यवादेत्वापत्तिः । नन्वेवं
महदादौनामेव प्रागसत्त्वमिष्यतां किमभिव्यक्त्याख्यावस्था-
कल्पनेनात चेन्न । तद्देदं तर्ह्यव्याकृतमासौदित्यादिश्रुतिभिः

व्यक्तावस्थया सतामेव कार्याणामभिव्यक्तिसिद्धेः तथाप्यभिव्यक्तेः प्रागभावादिसौकारापत्तिरिति चेन्न । तिसृणामनागताद्यवस्थानामन्योऽन्यस्याभावरूपतयोक्तत्वात् । तादृशाभावनिरूप्यैव च कारणव्यापारसाफल्यादिसम्भवात् । अयमेव हि सत्कार्यवादिनामसत्कार्यवादिभ्यो विशेषो यत् तैरुच्यमानौ प्रागभावध्वंसौ सत्कार्यवादिभिः कार्यस्यानागतातीतावस्थे भावरूपे प्रीच्येते । वर्तमानतास्या चाभिव्यक्त्यवस्था घटाद्व्यतिरिक्त्येते । घटादेरवस्थालयवस्थानुभवादिति । अन्यत् तु सर्वं समानम् । अतो नास्त्यस्यास्वधिकशङ्कावकाश इति दिक् ॥ १२३ ॥

कार्यदर्शनात् तदुपलब्धेरिति सूत्रेण कार्येण मूलकारणमनुमेयमित्युक्तं तत्र कियत्पर्यन्तं कार्यमित्यवधारयितुं सर्वकार्याणां साधर्म्यमाह ।

हेतुमदनित्यमपि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ॥ १२४ ॥

कारणानुमापकत्वात्तयगमनाहात्र लिङ्गं कार्यजातम् । न तु महत्तत्त्वमात्रमत्र विवक्षितं हेतुमत्त्वादीनामखिलकार्यसाधारण्यात् ।

हेतुमदनित्यमपि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥

इति कारिकायामप्यत एव व्यक्ताख्यं सर्वं कार्यमेव लिङ्गमित्युक्तम् । तथा च तल्लिङ्गं हेतुमत्त्वादिधर्मकमिति वाक्यार्थः । तत्र हेतुमत्त्वं कारणवत्त्वम् । अनित्यत्वं विनाशिता । प्रधानस्य या व्याघिता पूर्वोक्ता तद्विपरीत्यमप्यपित्वम् । सक्रियत्वमध्यवसायादिरूपनियतकार्यकारित्वम् । प्रधानस्य तु

सर्वक्रियासाधारण्ये न कारणत्वात् कार्यकदेशमात्रकारित्वम् ।
न च क्रिया कर्मैव वक्तुं शक्यते । प्रकृतिप्रोभात् सृष्टिश्रवणेन
प्रकृतेरपि कर्मवत्तया सक्तिश्रवणापत्तेरिति । अनेकत्वं सर्ग-
भेदेन भिन्नत्वम् । सर्गइवासाधारण्यमिति यावत् । न पुनः
सजातीयानेकव्यक्तिकत्वम् । प्रकृतावतिव्याप्तेः । प्रकृतेरपि
सत्त्वाद्यनेकरूपत्वात् । सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वादित्या-
गामिन्स्त्वदिति । आश्रितत्वं चावयवेष्विति ॥ १२४ ॥

कार्यकारणयोर्भेदे हेतुमत्त्वादिति सिध्यतीत्यतः कारणा-
तिरिक्तकार्यं सिद्धौ प्रमाणाभ्याह ।

आञ्जस्यादभेदतो वा गुणसामान्यादेस्तत्-
सिद्धिः प्रधानव्यपदेशाद्वा ॥ १२५ ॥

तत्किञ्चिर्लिङ्गाख्यकार्यं स्वकारणातिरेकतः सिद्धिः कचि-
दाञ्जस्यात् प्रत्यक्षत एवानायासेन भवति । यथा स्थौल्या-
दिना धर्मेण तत्त्वादिव्यः पटादीनाम् । कचिच्च गुणसामान्या-
देरभेदतो गुणसामान्याद्यात्मकत्वेन लिङ्गेनानुमानेन भवति ।
यथाध्यवसायादिगुणात्मकत्वरूपेण कारणवैधर्म्येण महदादी-
नाम् । यथा च महापृथिवीत्वादिसामान्यात्मकतारूपेण तन्मा-
त्रवैधर्म्येण पृथिव्यादीनाम् । कचित् त्वादिशब्दगृहीतेन
कर्माद्यात्मकतावैधर्म्येण । यथा स्थिरावयवेष्वोऽतिरिक्तस्य
चञ्चलावयविनः । तथा प्रधानव्यपदेशात् प्रधानश्रुतेरपि कार-
णातिरिक्तकार्यसिद्धिर्भवति । प्रधीयतेऽस्मिन् हि कार्यजात-
मिति प्रधानमुच्यते । तच्च कार्यकारणयोर्भेदाभेदो विना न
घटते । प्रत्यक्षाभेदे स्वस्याभास्त्वासम्भवादिवर्धः । कार्याणां
साधर्म्यरूपं लक्षणं कार्यसातिरिक्तकार्येषु प्रमाणं च सूत्राभ्यां
दर्शितम् ॥ १२५ ॥

इदानीं कार्यसधर्मकतया कारणानुमानाय कार्यकारणयोरपि साधर्म्यं प्रदर्शयति ।

त्रिगुणाचेतनत्वादि द्वयोः ॥ १२६ ॥

द्वयोः कार्यकारणयोरिव त्रिगुणत्वसाधर्म्यमित्यर्थः ।
आदिशब्दप्राज्ञाच्च कारिकायामुक्ताः ।

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।

व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥

इति । त्वयः सत्त्वादिद्रव्यरूपा गुणा अत्र सन्तीति त्रिगुणम् । तत्र महदादिषु कारणरूपेण सत्त्वादीनामवस्थानं गुणत्रयसमूहरूपेण तु प्रधाने सत्त्वादीनामवस्थानं वने वृक्ष-
वदेवावगन्तव्यम् । अथवा सत्त्वादिशब्देन सुखदुःखमोहाना-
मपि वचनात् कार्यकारणयोस्त्रिगुणत्वं समञ्जसमिति ।
अविवेकिविषयोऽत्रैव दृश्यम् । भोग्यमिति यावत् । अवि-
वेकि च विषयश्चेति तच्छेदे त्वविवेकित्वं सम्भूय कारित्वं
विषयत्वं तु भोग्यत्वमेव । सामान्यं सर्वपुरुषसाधारणम् ।
पुरुषभेदेऽप्यभिन्नमिति यावत् । प्रसवधर्मि परिणामि । व्यक्तं
कार्यम् । प्रधानं कारणमित्यर्थः । कार्यकारणयोरन्योऽन्य-
वैधर्म्यमपि कारिकाया दर्शितम् ।

हेतुमदनित्यमप्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥

इति । अत्रैकत्वं सर्गभेदेऽप्यभिन्नत्वम् । अतः प्रकृतेरने-
कव्यक्तित्वेऽपि नैकत्ववृत्तिः ।

महान्तं च समानृत्य प्रधानं समवस्थितम् ।

अनन्तस्य न तस्यान्तः संख्यानं चापि विद्यते ।

इति विष्णुपुराणेनासंख्येयतावचनात् तु प्रधानस्य व्यक्ति-
बहुत्वसिद्धिरिति ॥ १२६ ॥

प्रधानाख्यानां जगत्कारणगुणानामन्योऽन्यविवेकाय तेषा-
मयान्तरमपि वैधर्म्यं सिद्धान्तयति । विविधजगत्कारणत्वोप-
पत्तये च । न ह्येकरूपात् कारणाद्विचित्रकार्याणि सम्भव-
न्तीति ।

प्रौढ्यप्रौतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योऽन्यं वैध-
र्म्यम् ॥ १२७ ॥

गुणानां सत्त्वादिद्रव्यत्रयाणामन्योऽन्यं सुखदुःखाद्यवैधर्म्यं
कार्येषु तद्दर्शनादित्यर्थः । सुखादिकं च घटादेरपि रूपादि-
वदेव धर्मोऽन्तःकरणोपादानत्वादन्यकार्याणामित्युक्तम् ।
अत्रादिशब्दग्राह्याः पञ्चशिखाचार्यैरुक्ताः । यथा सत्त्वं नाम
प्रसादलाघवाभिष्वङ्गप्रौतितितिक्षासन्तोषादिरूपानन्तभेदं स-
मासतः सुखात्मकम् । एवं रजोऽपि शोकादिनानाभेदं समा-
सतो दुःखात्मकम् । एवं तमोऽपि निद्रादिनानाभेदं समासतो
मोहात्मकमिति । अत्र प्रौढ्यादीनां गुणधर्मत्ववचनादागामि-
सूत्रे च लघुत्वादेर्वक्ष्यमाणत्वात् सत्त्वादीनां द्रव्यत्वं सिद्धम् ।
सुखाद्यात्मकता तु गुणानां मनसः सङ्कल्पात्मकतावद्धर्मधर्म्य-
भेदादेवोपपद्यते । न वैशेषिकोक्ताः सुखादय एव सत्त्वादि-
गुणा इति । सत्त्वादित्रयमपि व्यक्तिभेदादनन्तम् । अन्यथा हि
विभुमात्रत्वे गुणविमर्दवैचित्र्यात् कार्यवैचित्र्यमिति सिद्धान्तो
नोपपद्यते विमर्देऽवान्तरभेदासम्भवात् ॥ १२७ ॥

गुणानां सत्त्वादीनामेकैकव्यक्तिमात्रत्वे द्विविज्ञासादिकं
नोपपद्यते तथा परिच्छिन्नत्वे च तत्समूहरूपस्य प्रधानस्य
परिच्छिन्नत्वाप्रत्याश्रुतिसिद्धमेकदासंख्यब्रह्माणादिकं

नोपपद्येत । अतोऽसंख्यत्वे गुणानां त्रित्वसंख्योपपादनाय
विवेकाद्यर्थं च तेषां साधर्म्यं वैधर्म्यं प्रतिपादयति ।

लघ्वादिधर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानाम्

॥ १२८ ॥

अयमर्थः । लघ्वादीति भावप्रधानो निर्देशः । लघुत्वा-
दिधर्मेण सर्वासां सत्त्वव्यक्तीनां साधर्म्यं वैधर्म्यं च रजस्त-
मोभ्याम् । तथा च पृथिवीव्यक्तीनां पृथिवीत्वेनेव सत्त्वव्य-
क्तीनामेकजातीयतयैकता सजातीयोपष्टम्भादिना वृद्धिक्का-
सादिकं च युक्तमित्याशयः । एवं चञ्चलत्वादिधर्मेण सर्वासां
रजोव्यक्तीनां साधर्म्यं सत्त्वतमोभ्यां च वैधर्म्यम् । शेषं पूर्व-
वत् । एवं गुरुत्वादिधर्मेण सर्वासां तमोव्यक्तीनां साधर्म्यं
सत्त्वरजोभ्यां वैधर्म्यम् । शेषं पूर्ववदिति । वैधर्म्यं च प्रागेवो-
क्ततयात्र पुनर्वैधर्म्यं कथनं सम्पातायातम् । अत्र वैधर्म्यं चेति
पाठः प्रामादिक एवेति । अत्र सूत्रे सत्त्वादीनां कारणद्र-
व्याणां प्रत्येकमनेकव्याक्तकत्वं सिद्धम् । अन्यथा लघुत्वादीनां
साधर्म्यं त्वानुपपत्तेः समानानां धर्मस्यैव साधर्म्यत्वात् । न च
कार्यसत्त्वादीनामनेकतया लघुत्वादिकं साधर्म्यं स्यादिति
वाच्यं त्रिगुणात्मकत्वेन घटादीनामपि कार्यसत्त्वादिरूपतया
लघुत्वादीनां सत्त्वादिसाधर्म्यं त्वानुपपत्तेः । तस्मात् कारण-
गुणानामेवात्र साधर्म्यादिकमुच्यत इति । सत्त्वादीनां लघुत्वा-
दिकं चोक्तं कारिकाया ।

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।

गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥

इति । अर्थतः पुरुषार्थनिमित्तात् । नन्वेवं मूलकारणस्य

परिच्छिन्नासङ्गव्यक्तिकत्वे वैशेषिकमतादन्न को विशेष इति चेत् । कारणद्रव्यस्य शब्दस्पर्शादिराहित्यमेव ।

शब्दस्पर्शविहीनं तु रूपादिभिरसंयुतम् ।

त्रिगुणं तस्माद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ॥

इति विष्णुपुराणादिभ्यः । एतच्च पातञ्जलेऽस्माभिः प्रपञ्चितम् ॥ १२८ ॥

ननु महदादीनां स्वरूपतः सिद्धावपि तेषां प्रत्यक्षेणोत्पत्त्यदर्शनात् कार्यत्वे नास्ति प्रमाणं येन तेषां हेतुमत्त्वं साधय्यं स्यात् तत्राह ।

उभयान्यत्वात् कार्यत्वं महदादेर्घटादिवत्

॥ १२९ ॥

महदादिपञ्चभूतान्तं विवादास्पदं तावन्न पुरुषो भोग्यत्वात् । नापि प्रकृतिर्मोक्षान्यथानुपपत्त्या विनाशित्वात् । अतः प्रकृतिपुरुषभिन्नं तद्विन्नत्वाच्च कार्यं घटादिवदित्यर्थः ॥ १२९ ॥

ननु विकारशक्तिदाहादिनैव मोक्षायुपपत्तेर्विनाशित्वमपि तेषामसिद्धमित्याशङ्कायां कार्यत्वे हेत्वन्तराख्याह ।

परिमाणात् ॥ १३० ॥

परिच्छिन्नत्वाद्देशिकाभावप्रतियोगतावच्छेदकजातिमत्त्वादित्यर्थः । तेन गुणव्यक्तीनां कियतीनां परिच्छिन्नत्वेऽपि न तत्र व्यभिचारः ॥ १३० ॥

किञ्च ।

समन्वयात् ॥ १३१ ॥

उपवासादिना जीवं हि बुद्ध्यादितत्त्वमन्नादिभिः सम-

स्वयेन समनुगतेन पुनरुपचीयते । अतः समन्वयात् कार्य-
त्वमुक्तीयत इत्यर्थः । नित्यस्य हि निरवयवतयावयवानुप्रवेश-
रूपं समन्वयो न घटत इति । समन्वये च श्रुतिः प्रमाणं
मनः प्रकृत्य । एवं ते सौम्य षोडशानां कलानामेका कला-
तिशिष्टाभूत् साकेनोपसमाहिता प्राज्वालीदिति । योगसूत्रं
च जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरादिति ॥ १३१ ॥

किञ्च ।

शक्तितश्चेति ॥ १३२ ॥

करणतश्चेत्यर्थः । पुरुषस्य यत् करणं तत् कार्यं चक्षु-
रादिवदिति भावः । पुरुषे साक्षाद्विषयार्पकत्वं प्रकृतेर्नास्तीति
प्रकृतिर्न करणमिति । अतो महत्त्वस्य करणतया कार्यत्वे
सिद्धे सुतरामन्येषामपि कार्यत्वम् । इतिशब्दश्च हेतुवर्ग-
समाप्तिस्त्वचनार्थः ॥ १३२ ॥

यदि च महदादिमध्ये किञ्चिदकार्यं स्वीक्रियते तदापि
तदेव प्रकृतिः पुरुषो वेति सिद्धं नः समीहितम् । प्रकृति-
पुरुषौ प्रसाध्य परिणामित्वापरिणामित्वाभ्यां विवेकस्या-
वित्यक्तैवास्माकं तात्पर्यादित्याह ।

तद्वाने प्रकृतिः पुरुषो वा ॥ १३३ ॥

तद्वाने कार्यत्वज्ञाने यदि परिणामौ तदा प्रकृतिः ।
यदि वा परिणामौ भोक्ता तदा पुरुष इत्यर्थः ॥ १३३ ॥

ननु नित्यमप्युभयभिन्नं स्यात् तत्राह ।

तयोरन्यत्वे तुच्छत्वम् ॥ १३४ ॥

अकार्यस्य प्रकृतिपुरुषभिन्नत्वे तुच्छत्वं शशशृङ्गादिवत्
प्रमाणाभावात् । अकार्यं हि कारणतया वा भोक्तृतया वा
सिध्यति नान्यथेत्यर्थः ॥ १३४ ॥

तदेवं महदादिषु कार्यत्वं प्रसाध्य साम्प्रतं तैः प्रकृत्य-
नुमानेऽनुक्तं विशेषमाह ।

कार्यात् कारणानुमानं तत्साहित्यात् ॥१३५॥

कार्यान्महत्तत्त्वादेर्लिङ्गात् सामान्यतो दृष्टं कारणानुमानं
यदुक्तं तत् ताटस्थ्यनिवृत्तये तत्साहित्यात् कार्यसाहित्येनैव
कर्तव्यं सदेव सौम्येदमग्र आसीत् तम एवेदमग्र आसीद्-
त्यादिश्रुत्यनुसारात् । तद्यथा । महदादिकं स्त्रीपक्षितत्रिगु-
णात्मकवस्तुपादानकम् । कार्यत्वात् । शिलामध्यस्थप्रति-
मावत् । तैलादिवच्चेत्यर्थः । अत्रानुकूलतर्कः प्रागेव दर्शितः
॥ १३५ ॥

तस्याः प्रकृतेः कार्याद्वैधर्म्यं विवेकार्थमाह ।

अव्यक्तं त्रिगुणास्त्रिङ्गात् ॥ १३६ ॥

अभिव्यक्तात् त्रिगुणान्महत्तत्त्वादपि मूलकारणमव्यक्तं
सूक्ष्मं महत्तत्त्वस्य हि सुखादिगुणः साक्षात् क्रियते प्रकृतेश्च
गुणोऽपि न साक्षात् क्रियत इति । प्रधानं परमाव्यक्तं मह-
त्तत्त्वं तु तदपेक्षया व्यक्तमित्यर्थः ॥ १३६ ॥

ननु परमसूक्ष्मं चेत् तर्हि तस्यापलाप एवोचित इत्या-
काङ्क्षायां पूर्वोक्तं स्मारयति ।

तत्कार्यतस्तत्सिद्धेर्नापलापः ॥ १३७ ॥

सुगमम् ॥ १३७ ॥

प्रकृत्यनुमानगता विशेषा विस्तरतो विचारिताः । इतः
परमध्यायसमाप्तिपर्यन्तं पुरुषानुमानगता विशेषा विचा-
र्यास्तत्र काश्चनादौ विशेषमाह ।

सामान्येन विवादाभावाद्धर्मवन्न साधनम्

॥ १३८ ॥

यत्र वस्तुनि सामान्यतो विवादो नास्ति न तस्य स्वरूपतः साधनमपेक्ष्यते धर्मस्येत्यर्थः । अयं भावः । यथा प्रकृतेः सामान्येनापि साधनमपेक्षितं धर्मिण्यपि विवादात् । नैवं पुरुषस्य साधनमपेक्षितम् । चेतनापलापे जगदाम्यप्रसङ्गतो भोक्तार्यहम्पदार्थे सामान्यतो बौद्धानामप्यविवादात् । धर्म इव । धर्मो हि सामान्यतो बौद्धैरपि स्वीक्रियते तत्प्रश्लारोपणादिषु धर्मत्वाभ्युपगमात् । अतः पुरुषे विवेकनित्यत्वादिसाधनमात्रमनुमानं कार्यमिति ॥ १३८ ॥

संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्येत्युक्तसूत्रेणापि विवेकानुमानमेवाभिप्रेतम् । न तु तत्र पुरुषस्य सर्वथैवाप्रत्यक्षत्वमभिप्रेतमिति । तत्र चादौ विवेकप्रतिज्ञासूत्रम् ।

शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान् ॥ १३९ ॥

शरीरादिप्रकृत्यन्तं यच्चतुर्विंशतितत्त्वात्मकं वस्तु ततोऽतिरिक्तः पुमान् भोक्तृत्यर्थः । भोक्तृत्वं च द्रष्टृत्वमिति ॥ १३९ ॥

अत्र हेतूनाह सूत्रैः ।

संहतपरार्थत्वात् ॥ १४० ॥

यतः सर्वे संहतं प्रकृत्यादिकं परार्थं भवति शय्यादिवत् । अतोऽसंहतः संहतदेहादिभ्यः परः पुरुषः सिध्यतीत्यर्थः । अयं च हेतुः संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्येत्यत्र व्याख्यातः । उक्तस्यापि हेतोः पुनरुपन्यासो हेतुवर्गसङ्कलनार्थः ॥ १४० ॥

किञ्च ।

त्रिगुणादिविपर्ययात् ॥ १४१ ॥

सुखदुःखमोहात्मकत्वादिवैपरीत्यादित्यर्थः । शरीरादीनां हि यः सुखाद्यात्मकत्वं धर्मः स सुखादिभोक्तारि न सम्भवति । स्वयं सुखादिग्रहणे कर्मकर्तृविरोधात् । धर्मिपुरस्कारिणैव सुखाद्यनुभवादिति । ननु बुद्धिप्रतिप्रतिविम्बितं स्वसुखादिकं पुरुषेण गृह्यतां स्ववदिति चेन्न । एवं सति बुद्धेरेव सुखादिकल्पनीयत्वात् । पुरुषगतसुखादेर्बुद्धौ प्रतिविम्बकल्पने गौरवात् । अहं सुखी दुःखी मूढ इत्यादिप्रत्ययास्तु न पुरुषे सुखादिसाधकाः । तत्स्वामित्वे नाप्युपपत्तेः । बुद्धेः सुखादिमन्त्रेणाप्युपपत्तेश्च । लौकिक्यां ह्यहम्बुद्धाववश्यं बुद्धिरपि विषयो मिथ्याज्ञानवासनादिरूपदोषानुवृत्तेस्तत्प्रतिविम्बकल्पनायां च गौरवादिति । आदिशब्देन चात्र त्रिगुणमविवेकि विषय इति कारिकोक्ताविवेकित्वादयो ग्राह्याः । तथा रूपादयः शरीरादिधर्मा ग्राह्याः ॥ १४१ ॥

किञ्च ।

अधिष्ठानाच्चेति ॥ १४२ ॥

भोक्तुरधिष्ठातृत्वाच्चाधिष्ठेयेभ्यः प्रकृत्यन्तेभ्योऽतिरिक्तत्वर्यः । अधिष्ठानं हि भोक्तुः संयोगः स च प्रकृत्यादीनां भोगहेतुपरिणामेषु कारणम् । भोक्तुरधिष्ठानात् भोगायतननिर्माणमिति वक्ष्यमाणसूत्रात् । संयोगश्च भेदे सत्येव भवतीति भावः । इतिशब्दो हेतुसमाप्ती ॥ १४२ ॥

उक्तानुमानेऽनुकूलतर्कं प्रदर्शयति सूत्राभ्याम् ।

भोक्तृभावात् ॥ १४३ ॥

यदि हि शरीरादिस्वरूप एव भोक्ता स्यात् तदा भोक्तृत्वमिव व्याख्यातम् । कर्मकर्तृविरोधात् । स्वस्य साक्षात् स्वभोक्तृत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । अनुपपत्तिश्च पूर्वमिव व्याख्याता । अत्र

सूत्रे पुरुषस्य भोगः स्वीकृत इति स्मर्तव्यम् । अपरिणामि-
नस्य पुरुषस्य भोगश्चिदवसानो भोग इत्यत्र व्याख्यातः ॥१४३॥
किञ्च ।

कैवल्यार्थं प्रवृत्तेः ॥ १४४ ॥

‘शरीरादिकमेव चेद्भोक्तृ स्यात् तदा भोक्तुः कैवल्यार्थं दुःखा-
त्यन्तोच्छेदार्थं कस्यापि प्रवृत्तिर्नोपपद्येत । शरीरादीनां
विनाशित्वात् प्रकृतेः धूमिग्राहकमानेन दुःखस्वाभाव्यसिद्ध्या
कैवल्यसम्भवात् । न हि स्वभावस्यात्यन्तोच्छेदो घटत इत्यर्थः ।
अत्र कैवल्यार्थं प्रकृतेरिति सूत्रपाठः प्रामादिकत्वादुपेक्षणीयः ।

सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।

पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेः ॥

इति कारिकातः कैवल्यार्थं प्रवृत्तेः चेति पाठात् । अर्था-
शङ्कतेऽस्ति ॥ १४४ ॥

चतुर्विंशतितत्त्वातिरिक्ततया पुरुषः साधितः । इदानीं
रूपगतो विशेषो विवेकस्फुटीकरणायानुमीयते ।

जडप्रकाशयोगात् प्रकाशः ॥ १४५ ॥

वैशेषिका व्याहुः । प्रागप्रकाशरूपस्य जडस्यात्मनो मनः-
योगाज्ज्ञानाख्यः प्रकाशो जायत इति तत्र । लोके जडस्या-
प्रकाशस्य लोष्टादेः प्रकाशोत्पत्त्यदर्शनेन तदयोगात् । अतः
सूर्यादिवत् प्रकाशस्वरूप एव पुरुष इत्यर्थः । तथा च स्मृतिः ।

यथा प्रकाशतमसोः सम्बन्धो नोपपद्यते ।

तद्वदैक्यं न शंसध्वं प्रपञ्चपरमात्मनोः ॥ इति ।

यथा दीपः प्रकाशात्मा ज्ञस्वो वा यदि वा महान् ।

आनात्मानं तथा विद्यात् पुरुषं सर्वजन्तुषु ॥

इति च । प्रकाशत्वं च तेजःसत्त्वं चैतन्येष्वनुगतमखण्डो प्रा-
धिरनुगतव्यवहारादिति ॥ १४५ ॥

ननु प्रकाशस्वरूपत्वेऽपि तेजोवद्धर्मधर्मिभावोऽस्ति न वा
तत्राह ॥

निर्गुणत्वान्न चिद्धर्मा ॥ १४६ ॥

सुगमम् । पुरुषस्य प्रकाशरूपत्वे सिद्धे तत्सम्बन्धमात्रे-
णान्यव्यवहारोपपत्तौ प्रकाशात्मकधर्मकल्पना गौरवमित्यभि-
वाध्यम् । तेजसश्च प्रकाशाख्यरूपविशेषाग्रहेऽपि स्वार्थपुर-
स्कारेण ग्रहात् प्रकाशतेजसोर्भेदः सिध्यति । आत्मनस्तु ज्ञाना-
ख्यप्रकाशाग्रहकाले ग्रहणं नास्तीत्यतो लाघवाद्धर्मधर्मिभाव-
शून्यं प्रकाशरूपमेवात्मद्रव्यं कल्प्यते । तस्य च न गुणत्वम् ।
संयोगादिमत्त्वात् । अनाश्रितत्वाच्चेति । तथाच सार्थ्यते ।

ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथञ्चन ।

ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः पूर्णः सदा शिवः ॥

इति । ननु निर्गुणत्व एव का युक्तिरिति चेत् । उच्यते
पुरुषस्येच्छाद्यास्तावन्नित्या न सम्भवन्ति जन्यताप्रत्यक्षात् ।
जन्यगुणाङ्गीकारे परिणामित्वापत्तिः । तथा चोभयोरेव
प्रकृतिपुरुषयोः परिणामहेतुत्वकल्पने गौरवम् । आन्त्यपरि-
णामेन कदाचिदज्ञत्वस्यापत्त्या ज्ञानेच्छादिगोचरसंशयाप-
त्तिश्च । तथा जड़प्रकाशायोगस्योक्तत्वादपि न नित्यस्यानित्य-
ज्ञानसम्भव इति । इच्छादिकमन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनस्येव
लाघवात् सिध्यति । मनःसंयोगस्यात्मनश्चोभयोस्तु हेतुत्वे गौर-
वात् । गुणशब्दस्य विशेषगुणभाषीत्युक्तमेव । अत आत्मा
निर्गुणः । अपिच ये तार्किका आत्मनः कर्तृत्वमिच्छन्ति तेषां
भोक्तादुपपत्तिः । अहं कर्तृति तु द्वैरेव गीतादिष्वदृष्टोत्-

पक्षिहेतुतयोक्तत्वात् । तस्याश्च तन्मते मिथ्याज्ञानत्वाभावेन
तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वासम्भवात् । अतः शुक्लतमोक्षानुपपत्त्यात्म-
नोऽकर्तृत्वमस्माभिरिष्यते । अकर्तृत्वाच्चादृष्टसुखाद्यभावः ।
ततश्च मनसः कृत्यादिहेतुत्वे कल्पनीये साधवादन्तर्दृश्यगुण-
त्वावच्छेदेनैतत् कल्पयते । अत आत्मा निर्गुण इति । यथो-
क्तस्य च परमसूक्ष्मस्यात्मनः स्वरूपं वाशिष्ठे करामलकवत्
प्रोक्तं विविच्य प्रतिपादितम् । यथा ।

असम्भवति सर्वत्र दिग्भूस्याकाशरूपिणि ।

प्रकाशे यादृशं रूपं प्रकाशस्यामलं भवेत् ॥

त्रिजगत् त्वमहं चेति दृश्ये सत्तामुपागते ।

दृष्टः स्यात् केवलीभावस्तादृशी विमलात्मनः ॥ १

इति ॥ १४६ ॥

नन्वहं जानामीति धर्मधर्मिभावानुभवात् पुरुषस्य चिह्न-
मकृतं सिध्यति गौरवस्य प्रामाणिकत्वे नादोषत्वादिति तन्नाह ।

श्रुत्या सिद्धस्य नापलापस्तत्प्रत्यक्षबाधात्

॥ १४७ ॥

भवेदेवं यदि केवलतर्केणास्माभिर्निर्गुणत्वाच्चिह्नमर्थादिकं
प्रसाध्यते किन्तु श्रुत्यापि । अतः श्रुत्या सिद्धस्य निर्गुणत्वा-
देर्नापलापः सम्भवति, तत्प्रत्यक्षस्य गुणादिप्रत्यक्षस्य श्रुत्यैव
बाधात् । अहं गौर इत्यादिप्रत्यक्षवदित्यर्थः । अन्यथा हि
गौरोऽहमिति प्रत्यक्षबलेन देहातिरिक्तात्मसाधिका अपि
युक्तयो बाधिताः स्युरिति जितं नास्तिकैः । निर्गुणत्वे च
श्रुतयः साक्षी चेताः केवली निर्गुणश्चेत्याद्याः । चिन्मात्रत्वे
तु श्रुतयोऽकर्ता चैतन्यं चिन्मात्रं सच्चिदेकरसो ज्ञायमात्मे-
व्याद्या इति । सर्वज्ञत्वादिश्रुतयस्तु राहोः शिर इति वक्तव्यं कि-

कविकल्पानुवादमात्राः । विधिनिषेधश्रुतिमध्ये निषेधश्रुतेरेव बलवत्त्वात् । अद्यात् आदेशो नेति नेति न श्रुतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्तीति श्रुतेः । किञ्चाज्ञानामहं जानामीति प्रत्यये प्रमात्वकल्पनायामेव गौरवम् । अनाद्यविद्यादोषस्यानुवर्तमानतया भ्रमत्वस्यैवौत्सर्गिकत्वात् । अतो भ्रमशतान्तःपातित्वेनाप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितत्वाच्चैतत्प्रत्यक्षबाधने लाघवतर्काद्यनुगृहीतमनुमानमपि समर्धमिति । नन्वात्मनो नित्यज्ञानस्वरूपत्वे कौटुशं लाघवमिति चेत् । उच्यते । नैयायिकादिभिरन्तःकरणं व्यवसायानुव्यवसायी तदाश्रयश्चेति चत्वारः पदार्थाः कल्पन्ते । अस्माभिस्त्वन्तःकरणं व्यवसायस्थानीया च तदवृत्तिरनन्तानुव्यवसायस्थानीयश्च नित्यैकज्ञानरूप आत्मेति द्वयः पदार्थाः कल्पन्त इति ॥ १४७ ॥

ननु यदि प्रकाशरूप एवात्मा तदा सुषुप्त्याद्यवस्थाभेदो नोपपद्यते सदा प्रकाशानपायादिति तत्राह ।

सुषुप्तगाद्यसाक्षित्वम् ॥ १४८ ॥

सुषुप्त्याद्यस्यावस्थात्रयस्य बुद्धिनिष्ठस्य साक्षित्वमेव पुंसोत्तर्यः । तदुक्तम् ।

जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिरुत्तयः ।

तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन व्यवस्थितः ॥

इति । तासां बुद्धिज्ञत्तीनां साक्षित्वेन तद्विलक्षणो जाग्रदाद्यवस्थाविहितो निर्णीत इत्यर्थः । तत्र जाग्रद्व्यवस्थेन्द्रियद्वारा बुद्धेर्विषयाकारः परिणामः । स्वप्नावस्था च संस्कारमात्रजन्यस्तादृशः परिणामः । सुषुप्त्यवस्था च द्विविधाऽसमप्रलयभेदेन । तत्रार्धलये विषयाकारा बुद्धिर्न भवति । किन्तु स्वगतसुषुप्तदुःखमोहाकारैव बुद्धिरुत्तिर्भवति । अन्यथोक्तितस्य

सुखमहमस्वाप्तमित्यादिरूपसुषुप्तिकालीनसुखादिस्वरणानुप-
पत्तेः । तदुक्तं व्याससूत्रेण सुषुप्तेऽर्हसम्पत्तिः परिशेषादिति ।
समग्रलये तु बुद्धेर्हृत्तिसामान्याभायो मरणादाविव भवति ।
अन्यथा समाधिसुषुप्तिभोक्षेषु ब्रह्मरूपतेत्यागामिसूत्रानुपप-
त्तेरिति । सा च समयसुषुप्तिर्हृत्त्वभावरूपेति पुरुषस्तत्वाक्षी
न भवति पुरुषस्य वृत्तिमात्रसाक्षित्वात् । अन्यथा संस्कारा-
देरपि बुद्धिधर्मस्य साक्षिभास्यतापत्तेः । सुषुप्त्यादिसाक्षित्वं
तु तादृशबुद्धिवृत्तीनां स्वप्रतिविम्बितानां प्रकाशनमिति वक्ष्या-
मः । अतो ज्ञानार्थं पुरुषस्य न परिणामापेक्षेति । स्यादेतत् ।
सुषुप्ते यदि सुखदुःखादिगोचरा बुद्धिवृत्तिरिष्यते तर्हि जाग्र-
दादावप्यखिलवृत्तीनां वृत्तिग्राह्यत्वस्वीकार एव युक्त इति
अर्था तत्साक्षिपुरुषकल्पना स्वगोचरवृत्तित्वेनैव स्वव्य-
वहारहेतुतायाः सामान्यतः सुवचत्वादिति । मैषम् । नियमेन
स्वगोचरवृत्तिकल्पनेऽनवस्थापत्तिर्गौरवं च स्यात् । किञ्चाहं
सुखीत्यादिवृत्तिषु सुखादीनां विशेषणतया निर्विकल्पकं
तज्ज्ञानमादावपेक्ष्यते । तत्र चानन्तनिर्विकल्पकवृत्त्यपेक्षया
लाघवेन नित्यमेकमेवात्मस्वरूपं ज्ञानं कल्पते । अहं सुखी-
त्यादिविशिष्टज्ञानार्थं बुद्धिवृत्तेरेव तादृशाकारत्वं पुरुषे वृत्ति-
सारूप्यमात्रस्वीकारेण वृत्त्याकारातिरिक्ताकारानभ्युपगमात्
स्वतन्त्राकारेण परिणामापत्तेरिति । अथैवं पुरुषस्य सुषुप्त्या-
दिसाक्षिमात्रत्वेन पुरुषैक्यस्याप्युपपत्तौ स किमेकोऽनेको
वेति संशयः । तत्रायं पूर्वपक्षः । लाघवतर्कसहकारेण बल-
वतीभ्योऽभेदश्रुतिभ्य एक एवात्मा सिध्यति जाग्रदाद्यवस्था-
पाशां वैधर्म्याणां बुद्धिधर्मत्वात् । यद्यप्येकस्यात्मनः सर्वबुद्धि-
साक्षित्वं तथापि यस्या बुद्धेर्या वृत्तिः सैव बुद्धिस्तद्वृत्तिवि-
शिष्टतया साक्षियं गृह्णाति घटं जानामीत्यादिरूपैः । अत

एकस्या बुद्धेरयं घट इति वृत्तौ सत्यामन्यबुद्धिवृत्तिद्वारा मानु-
भवो घटमङ्गं जानामीति ॥ १४८ ॥

तत्र सिद्धान्तमाह ।

जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम् ॥ १४९ ॥

पुरुषवान् स्वर्गे जायते पापौ नरकेऽग्नौ बध्यते ज्ञानी
मुच्यते इत्यादेः श्रुतिस्मृतिव्यवस्थाया विभागस्यान्यथानुपपत्त्या
पुरुषा बहव इत्यर्थः । जन्ममरणे चात्र नोत्पत्तिविनाशो
पुरुषनिष्ठत्वाभावात् । किन्त्वपूर्वदेहेन्द्रियादिसङ्घातविशेषेण
संयोगश्च वियोगश्च भोगतदभावनियामकाविति । जन्मादि-
व्यवस्थायां च श्रुतिः ।

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां

बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते

जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥

ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापि यन्ति ।

इत्यादिरिति ॥ १४९ ॥

ननु पुरुषैक्येऽप्युपाधिरूपावच्छेदकभेदेन जन्मादिव्यवस्था
भवेत् तत्राह ।

**उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्यैव
घटादिभिः ॥ १५० ॥**

उपाधिभेदेऽप्येकस्यैव पुरुषस्य नानोपाधियोगोऽस्यैव यथै-
कस्यैवाकाशस्य घटकुम्भादिनानायोगः । अतोऽवच्छेदकभेदे-
नैकस्यात्मन एव विविधजन्ममरणाद्यापत्तिः कायस्रूहादावि-
वेति न सम्भवति व्यक्त्वा । एकः पुरुषो जायते नापर इत्या-
दिरित्यर्थः । न ह्यवच्छेदकभेदेन कपिसंयोगतदभाववत्ये-

कश्चिन्नेव वृत्ते व्यवस्था घटते । एको वृत्तः कपिसंयोगी ।
अन्यश्च नेति । किञ्चैकोपाधितो मुक्तस्याप्यात्मप्रदेशस्योपाध्य-
न्तरैः पुनर्न्यापत्त्या बन्धमोक्षव्यवस्था तदवस्थैव । यथैकघट-
मुक्तस्याकाशप्रदेशस्यान्यघटयोगाद्घटाकाशव्यवस्था तद्वदिति ।
न च बन्धमोक्षव्यवस्थान्युतिरपि लौकिकभ्रमानुवादमात्रमिति
वाच्यम् । मोक्षस्यालौकिकत्वात् । मिथ्यापुरुषार्थप्रतिपादनेन
श्रुतः प्रतीतिरकत्वाद्यापत्तेः ॥ १५० ॥

ननु चैतन्नैकोऽपि तत्तदुपाधिविशिष्टस्यातिरिक्ततामभ्यु-
पगम्य व्यवस्थोपपादनीया तत्राह ।

उपाधिर्भिद्यते न तु तद्वान् ॥ १५१ ॥

उपाधिरेव नाना न तु तद्वानुपाधिविशिष्टोऽपि नानाभ्यु-
पेक्षो विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे नानात्मताया एव शास्त्रान्तरेऽप्य-
भ्युपगमापत्तेरित्यर्थः । बन्धभागिनो विशिष्टत्वे विशेषणवियो-
गेन विशिष्टनाशान्न मोक्षोपपत्तिरित्यादौन्यपि दूषणानि ।
ननु विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेकादिति षष्ठाध्याये स्वय-
मेवाहङ्कारविशिष्टस्यैव जीवत्वं वक्ष्यतीति चेन्न प्राणधारकत्व-
रूपजीवस्यैव विशिष्टाधेयत्ववचनात् । न तु बन्धमोक्षव्यव-
स्थाया विशिष्टाश्रितत्वं वक्ष्यते मोक्षकाले विशिष्टासत्त्वादिति ।
यदपि केचिन्नवीना वेदान्तिब्रुवा आहुः । एकस्यैवात्मनः
कार्यकारणोपाधिषु प्रतिविम्बानि जीवेश्वराः प्रतिविम्बानां
चान्योऽन्यं भेदास्त्वन्माध्याखिलव्यवस्थोपपत्तिरिति । तदप्यसत् ।
भेदाभेदविकल्पासङ्गत्वात् । विम्बप्रतिविम्बयोर्भेदे प्रतिविम्ब-
स्याचेतनया भोक्तृत्वबन्धमोक्षाद्यनुपपत्तिः जीवब्रह्माभेदरूप-
तस्मिन्नास्त्यतिष्ठ । जीवेश्वरभिन्नस्यात्मनोऽप्रामाणिकत्वं च ।
अभेदे तु साङ्ख्यापरिहारः । भेदाभेदाभ्युपगमे तु तत्स्मिन्नास्त-

हानिः । भेदाभेदविरोधश्च । अस्मान्मते त्वभेदोऽविभागलक्षणो भेदश्चान्योऽन्याभाव इत्यविरोध इति । अवच्छेदप्रतिविम्बादिदृष्टान्तवाक्यानि त्वये व्याख्यास्यामः । स्यादेतत् । विम्बप्रतिविम्बादिभेदं परिकल्प्यां श्रुत्या बन्धमोक्षव्यवस्थाकल्पितेत्येवास्माभिरुच्यते नतु परमार्थतो विम्बप्रतिविम्बभावस्तयोर्भेदो बन्धमोक्षादिकं चेष्टत इति । मैवम् । एवं सति बन्धमोक्षादिश्रुतिगणस्य भेदश्रुतिगणस्य चोभयोर्बाधापेक्षया केवलाभेदश्रुतिगणस्यैवाविभागपरतयैव सङ्गोचो लाघवाद्युक्तः । श्रुतिस्मृत्यन्तरैरविभागस्य सिद्धत्वाच्चेति ॥ १५१ ॥

आत्मैक्यवादिषूक्तं दूषणमुपसंहरति ।

एवमेकत्वेन परिवर्त्तमानस्य न विरुद्धधर्मा-

ध्यासः ॥ १५२ ॥

एवं रीत्यैकत्वेन सर्वतो वर्त्तमानस्यात्मनो जन्ममरणादिरूपविरुद्धधर्मप्रसङ्गो न युक्त इत्यर्थः । यद्वैकत्व इति छेदः । एकत्वेऽभ्युपगम्यमाने परितः सर्वतो वर्त्तमानस्य सर्वोपाधिष्वनुगतस्य विरुद्धधर्माध्यासो नेति न किन्तु सर्वथा विरुद्धधर्मसङ्करोऽपरिहार्य इत्यर्थः । ननु पुरुषो निर्धर्मकस्तत्र कथं जन्ममरणबन्धमोक्षादिविरुद्धधर्मसाङ्ग्यमापद्यते भवद्भिरपि सर्वेषां धर्माणामुपाधिनिष्ठत्वाभ्युपगमादिति चेन्न । उक्तधर्माणां संयोगवियोगभोगाभोगरूपतया पुरुषे स्वीकारात् । परिणामरूपधर्माणामिव पुरुषे प्रतिधस्योक्तत्वादिति । यथा स्फटिकेषु लौहित्यनीलिमादिधर्माणामारोपितानामपि व्यवस्थास्ति तथा पुरुषेष्वपि बुद्धिधर्माणां सुखदुःखादीनां शरीरादिधर्माणां च ब्राह्मण्यब्रह्मयत्वादीनामारोपितानामपि व्यवस्थास्ति शास्त्रेषु । यथा विष्णुपुराणे ।

यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्भूते ।

न च सर्वे प्रमुच्यन्ते एवं जीवाः सुखादिभिः ॥

इति ॥ १५२ ॥

सापि व्यवस्थैकाल्मेय सति जन्मादिव्यवस्थावदेव नोपपद्यत
इत्याह ।

अन्यधर्मत्वेऽपि नारोपात् तत्सिद्धिरेक-
त्वात् ॥ १५३ ॥

अन्यधर्मत्वेऽपि धर्माणां सुखादीनामारोपात् पुरुषे
व्यवस्था न सिध्यति । आरोपाधिष्ठानपुरुषस्यैकत्वादित्यर्थः ।
आकाशस्यैकत्वेऽपि घटावच्छिन्नाकाशानां घटभेदेन भिन्नतयो-
पाधिकर्मव्यवस्था घटते । आत्मत्वजीवत्वादिकन्तु नोपाध्य-
वच्छिन्नस्य । उपाधिवियोगे घटाकाशनाशवत् तन्माशेन
जीवो न म्रियत इत्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । किन्तु केवल-
चैतन्यस्येति प्रागेवोक्तम् । इमां बन्धमोक्षादिव्यवस्थानुपपत्तिं
सूक्ष्मामबुद्धैवाधुनिका वेदान्तिब्रुवा उपाधिभेदेन बन्धमोक्ष-
व्यवस्थामैकाल्मेयस्याहुः । तेष्वेतेन निरस्ताः । योऽपि तदे-
कदेशिन इमामेवानुपपत्तिं पश्यन्त उपाधिगतचित्प्रतिविम्बा-
नामेव बन्धादीन्याहुस्ते त्वतीव भ्रान्ताः । उक्ताङ्गेदाभेदादि-
विकल्पासहत्वादितोषात् । अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वा-
दित्यत्रोक्ततोषाच्च । किञ्च वेदान्तसूत्रे कापि सर्वात्मनामत्य-
न्तैक्यं नोक्तमस्ति । प्रत्युत भेदव्यपदेशाच्चान्यः । अधिकन्तु
भेदनिर्देशात् । अथो नानाव्यपदेशा । इत्यादिसूत्रैर्भेद उक्तः ।
अत आधुनिकानामवच्छेदप्रतिविम्बादिवादा अपसिद्धान्ता
एव । स्वशास्त्रानुक्तसन्दिग्धार्थेषु समानतन्त्रसिद्धान्तस्यैव सिद्धा-
तत्वाच्चेत्यादिकं ब्रह्मसौम्यासाभाष्ये प्रतिपादितमस्माभिः ॥ १५३

नन्वेवं पुरुषनानात्वे सति ।
 एक एव हि भूतात्मा भूते भूते अवस्थितः ।
 एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥
 नित्यः सर्वगतो ज्ञात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ।
 एकः स भिद्यते शक्त्या मायया न स्वभावतः ॥
 इत्याद्याः श्रुतिस्मृतय आत्मैकत्वप्रतिपादिका नोपपद्यन्
 इति तत्राह ।

नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात् ॥१५४॥

आत्मैक्यश्रुतीनां विरोधस्तु नास्ति तासां जातिपरत्वात्
 जातिः सामान्यमेकरूपत्वं तत्रैवाद्वैतश्रुतीनां तात्पर्यात् ।
 त्वखण्डत्वे प्रयोजनाभावादित्यर्थः । जातिशब्दस्य चैकरूप
 तार्थकत्वमुत्तरसूत्रात्प्रसिध्यते । यथाश्रुतजातिशब्दस्यादरे । आत्म
 इदमेक एवायं आसीत् । सदेव सौम्येदमयं आसीत् । एव
 मेवाद्वितीयम् । इत्याद्यद्वैतश्रुत्युपपादकतयैव सूत्रं व्याख्ये
 यम् । जातिपरत्वात् । विजातीयद्वैतनिषेधपरत्वादित्यर्थः ।

तत्राद्यव्याख्यायामयं भावः । आत्मैक्यश्रुतिस्मृतिष्वेकादि
 शब्दाश्चिदेकरूपतामात्रपरा भेदादिशब्दाश्च वैधर्म्यलक्षणभेद
 पराः । एक एवात्मा मन्तव्यो जायतृस्वप्नसुषुप्तिषु स्थानत्रय
 व्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यत इत्यादिवाक्येष्वेकरूपार्थत्वावश्य
 कत्वात् । अन्यथावस्थात्रयेऽप्यात्मन एकतामात्रज्ञानेन स्थान
 त्रयव्यतीतशब्दोक्ताया अवस्थात्रयाभिमाननिवृत्तेरसम्भवात्
 तथैकरूपताप्रतिपादनेनैव निखिलोपाधिविवेकेन सर्वात्मना
 स्वरूपबोधनसम्भवाच्च । न अन्यथा निर्धर्मकमात्मस्वरूप
 विशिष्य ब्रह्मणापि शब्देन साक्षात्प्रतिपादयितुं शक्यते ।
 शब्दानां सामान्यमात्रगोचरत्वात् । आत्रहस्तम्पर्यन्तेष्वपि

अन एकरूपत्वे तु प्रतिपादिते तदुपपत्त्यर्थं शिष्यः स्वयमेव
 तावद्वेचयति यावन्निर्विशेषे शब्दगोचरे स्वरूपे पर्यवस्य-
 तीति । ततश्च निःशेषाभिमाननिवृत्त्या कृतकृत्यो भवति ।
 यदि पुनरद्वैतवाक्यान्यखण्डतामात्रपराणि स्युस्तर्हि तेभ्यो
 ताभिमाननिवृत्तिः सम्भवति । आकाशे विविधशब्ददखण्डे-
 प्यात्मनि सुखदुःखतदभावादीनामवच्छेदकभेदैरुपपत्तेः ।
 एकस्यैव वाक्यस्याखण्डत्वावैधर्म्योभयपरत्वे च वाक्यभेदो-
 खण्डतापरकल्पनायां फलाभावश्च । अवैधर्म्यज्ञानादेव
 ताभिमाननिवृत्तेः । अतोऽद्वैतवाक्यानि नाखण्डतापराणि ।
 यायानुग्रहेण बलवतीभिर्भेदग्राहकश्रुतिस्मृतिभिर्विरोधाच्च ।
 केत्स्वैधर्म्यलक्षणाभेदपराख्येव । साम्यबोधकश्रुतिस्मृत-
 भिरैकवाक्यत्वात् । सामान्यात् त्विति ब्रह्मसूत्राच्चात । तत्र
 साम्ये श्रुतयः । यद्योदकं शुद्धे शुद्धमासक्तं तादृगेव भवति ।
 एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम निरञ्जनः परमं साम्य-
 मुपैतीत्याद्याः स्मृतयश्च ।

ज्योतिरात्मनि नान्यत्र सर्वभूतेषु तत् समम् ।

स्वयं च शक्यते द्रष्टुं सुसमाहितचेतसा ॥

यावानात्मनि बोधात्मा तावानात्मा परात्मनि ।

य एवं सततं वेद जनस्योऽपि न मुञ्चति ॥

इत्याद्याः । उक्तश्रुतौ मोक्षदशायामपि भेदघटितसाम्य-
 चनात् स्वरूपभेदोऽप्यात्मनामस्तीति सिद्धम् । अवैधर्म्या-
 भेदपरत्वं चात्मभूतं विष्णुरहं शिवोऽहंमत्यादिवाक्यानां
 मन्तव्यम् । न तु तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादिवाक्यानामपि ।
 एव सांख्यमते प्रलयकालीनस्य पूर्णात्मन एव तदादिपदार्थ-
 तया नित्यशुद्धमुक्तस्वमस्मीत्यादियथाश्रुतस्य तादृशवाक्यार्थ-
 भात् । यदि तु सर्गाद्युत्पन्नपुरुषो नारायणस्य एव तत्-

पदार्थस्तदा तत्त्वमसौत्यादिवाक्यानामप्यवैधर्म्याङ्कितैवास्तु ।
 ननु प्रयोजनाभावाच्च भेदपरत्वं श्रुतीनां सम्भवतीति चेन्न
 मोक्षोपपादनस्यैव प्रयोजनत्वात् । सृष्टिसंहारयोः प्रवाहरू-
 पेणानुच्छेदात् तस्यैक्ये मोक्षानुपपत्तेः । अथैवमात्मभेदस्य
 लोकसिद्धतया न तत्परत्वं श्रुतीनां घटत इति मैवम् । लाघ-
 वतर्केणाकाशवदात्मन्येकत्वस्यानुमानतः प्रसक्तस्य श्रुत्यादि-
 भिर्निषेधात् । स्वपरचैतन्ययोर्भेदस्य चाप्रत्यक्षत्वात् । देहा-
 दिष्वेवानुभवात् । य एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयं
 भवतीत्यादिभेदनिन्दा तु वैधर्म्यविभागान्यतरलक्षणभेदपरति ।
 नन्वेवं मुक्तानां प्रतिविम्बावच्छेदश्रुतीनां का गतिरिति चेदु-
 च्यते । अनेकतेजोमयादित्यमण्डलवत् । अनेकात्ममयमपि
 चिदादित्यमण्डलमेकरसमविभक्तमेकपिण्डौक्त्य तस्य किर-
 णवत् स्वांशभूतैरसंख्यपुरुषैरसंख्योपाधिष्वसंख्यविभाग एव
 प्रतिविम्बादिदृष्टान्तैः प्रतिपाद्यते विभागलक्षणान्यत्वस्य वाचा-
 रम्भणमात्रत्वं बोधयितुं न पुनरखण्डत्वम् ।

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

इत्यादिसांशदृष्टान्तश्रुतीनां न्यायानुग्रहेण ब्रह्मवत्त्वादिति ।

यथा च स्मर्यते ।

यस्य सर्वात्मकत्वेऽपि खण्ड्यते नैकपिण्डता ।

इति ब्रह्मसमीमांसायां तु नित्याभिव्यक्तो परमेश्वरचैतन्ये-
 ऽन्येषां लयरूपाविभागेनाप्यहैतमुक्तमविभागो वचनादिति
 सूत्रेणेति । अधिकं तु ब्रह्मसमीमांसाभाष्ये प्रोक्तमस्माभिरिति
 दिक् । सूत्रस्य द्वितीयव्याख्यायां त्वयं भावः । प्रलयकाले पुरुष-
 विजातीयं सर्वमेवासत् । अर्थक्रियाकारित्वाभावात् । पुरुषाणां
 कूटस्थत्वे नार्थक्रियैवाप्रसिद्धेति । अतः सर्गकाले इव प्रलयेऽपि
 सत्त्वम् । अतस्तदात्मनां विजातीयहैतराहित्यम् । तथा सर्ग-

ज्ञातेऽपि कूटस्थत्वरूपपारमार्थिकसत्त्वेनान्यत्वेति विजातीय-
द्वैतराहित्यात् सर्गकालीनाद्वैतश्रुतयोऽप्युपपन्ना इति ॥१५४॥

नन्वात्मन एकत्ववदेकरूपत्वमपि नानारूपताप्रत्यक्षेण
विरुद्धं तत् कथमुक्तं जातिपरत्वादिति तत्राह ।

विदितबन्धकारणस्य दृष्ट्यातद्रूपम् ॥ १५५ ॥

विदितं स्पष्टं बन्धकारणमविवेकी यत्र तस्य दृष्ट्यैव पुरु-
षेष्वतद्रूपं रूपभेद इत्यर्थः । अतो भ्रान्तदृष्ट्या न रूपभेदसिद्धि-
रिति ॥ १५५ ॥

अनु तथाप्यनुपलम्भादेकरूपत्वाभावः सेत्स्यति तत्राह ।

नान्धादृष्ट्या चक्षुष्यतामनुपलम्भः ॥ १५६ ॥

अनुपलम्भ एवासिद्धः । अक्षैरदर्शनेऽपि ज्ञानिभिरेकरू-
पत्वस्य दर्शनादित्यर्थः ॥ १५६ ॥

अद्वैतश्रुत्यनुपपत्तिं समाधायान्धत्वाद्वैते बाधकान्तर-
माह ।

वामदेवादिर्मुक्तो नाद्वैतम् ॥ १५७ ॥

वामदेवादिर्मुक्तोऽस्ति तथापीदानीं बन्धः स्वस्मिन्ननुभव-
सिद्धः । अतो नान्धत्वात्माद्वैतमित्यर्थः । स चापि जाति-
स्मरणान्नबोधस्तत्रैव जन्मन्यपवर्गमापेत्यादिवाक्यशतविरोध-
श्चेति शेषः । न चैवं बन्धमोक्षावुपाधेरिवेत्यवगन्तव्यम् । श्रुति-
स्मृतिसिद्धान्तविरोधात् । दुःखं मा भुञ्जीयेति कामनादर्शनेन
पुरुषमोक्षस्यैव मोक्षाख्यपरमपुरुषार्थत्वाच्च । उपाधेर्दुःख-
ज्ञानस्य च तादर्थ्येन परम्परयैव पुरुषार्थत्वात् पुत्रादिर्वादिति ।
यदप्याधुनिकैर्मायावादिभिरुच्यते । अद्वैतश्रुतिविरोधाद्बन्ध-
मोक्षसिद्धिसंहारादिश्रुतयो बाध्यन्त इति । तदप्यसत् । मोक्षा-
ख्यफलस्यापि अवणकाल एवाभावनिश्चये अश्रयोत्तरं मनना-

दिविधेरननुष्ठानात् । प्रपञ्चान्तर्गतस्य
वेदान्तस्याप्यहं तन्मुक्त्या बाधे वेदान्तात्मनोऽप्यहं ते पुनः संशया-
पत्तेश्च । स्वाप्नकावयस्य जाग्रति बाधे तद्वाक्यार्थे पुनः संशय-
वत् । किञ्च मिथ्याबुद्धिर्नास्तिकतेस्तन्नुशासनादर्मादिषु स्नाप-
वन्निथ्यादृष्टयो बौद्धप्रभेदा एव सांज्ञितिकशब्देन प्रपञ्चस्या-
विश्वकतायाश्च तैरभ्युपगमादिति दिक् ॥ १५७ ॥

ननु वामदेवादिरपि परममोक्षो न जात इत्यभ्युपेयं
तत्राह ।

अनादावस्य यावदभावाद्भविष्यदप्येवम् ॥ १५८ ॥

अनादौ कालेऽस्य यावच्चमोक्षो न जातः कस्यापि तर्हि
भविष्यत्कालोऽप्येवं मोक्षशून्य एव स्यात् सम्प्रसाधनानुष्ठा-
नस्याविशेषादित्यर्थः ॥ १५८ ॥

तत्र प्रयोगमाह ।

ब्रूदानीमिव सर्वत्र नात्यन्तोच्छेदः ॥ १५९ ॥

सर्वत्र काले बन्धस्यात्यन्तोच्छेदः कस्यापि पुंसो नास्ति
वर्त्तमानकालवदित्यनुमानं सम्भवेदित्यर्थः ॥ १५९ ॥

पुरुषाणां यदेकरूपत्वमेकत्वप्रतिपादकश्रुत्यर्थावधारितं
तत् किं मोक्षकाले किं सर्वदैवेत्याकाङ्क्षयामाह ।

व्यावृत्तोभयरूपः ॥ १६० ॥

स च पुरुषो व्यावृत्तोभयरूपो व्यावृत्तो निवृत्तो रूपभेदो
वस्मात् तथेत्यर्थः । श्रुतिस्मृतित्यादिभ्यः सदैकरूपतासिद्धेरिति
शेषः । तदुक्तम् ।

बहुरूप इवाभाति मायया बहुरूपया ।

रममाणो गुणेष्वस्माभ्यमाहमिति बध्यते इति ।

जगदाख्यमहास्वप्ने स्वाप्नात् स्वप्नान्तरं ब्रजत् ।

रूपं त्यजति नो ज्ञानं ब्रह्म ज्ञानत्वहं हितम् ॥

इति च ॥ १६० ॥

ननु साक्षित्वस्यानित्यत्वात् पुरुषाणां कथं सदैकरूपत्वं
तत्राह ।

साक्षात् सम्बन्धात् साक्षित्वम् ॥ १६१ ॥

पुरुषस्य यत् साक्षित्वमुक्तं तत् साक्षात्सम्बन्धमात्रात् ।
न तु परिणामत इत्यर्थः । साक्षात्सम्बन्धेन बुद्धिमात्रसाक्षि-
तावगम्यते साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामिति साक्षिशब्दव्युत्पाद-
नात् । साक्षाद्द्रष्टृत्वं चाव्यवधानेन द्रष्टृत्वम् । पुरुषे च
साक्षात्सम्बन्धः स्वबुद्धिहृत्तेरेव भवति । अतो बुद्धेरेव साक्षी
पुरुषोऽन्येषां तु द्रष्टृमात्रमिति शास्त्रीयो विभागः । ज्ञान-
नियामककार्यकारतास्थानीयः प्रतिविम्बरूप एव सम्बन्धो
न तु संयोगमात्रमतिप्रसङ्गादित्यसङ्गदावेदितम् । विष्णुादेः
सर्वसाक्षित्वं त्विन्द्रियादिव्यवधानाभावमात्रेण गौणम् । अक्ष-
सम्बन्धात् साक्षित्वमिति पाठे त्वक्षमात्रबुद्धिः करणत्वसामा-
न्यात् । तस्या यथोक्तात् प्रतिविम्बरूपात् सम्बन्धादित्यर्थः
॥ १६१ ॥

उभयरूपत्वाभावसिद्ध्यर्थं पुरुषस्यापरो विशेषावाह सूत्रा-
भ्याम् ।

नित्यमुक्तत्वम् ॥ १६२ ॥

सदैव पुरुषस्य दुःखाख्यबन्धशून्यत्वम् । दुःखादेर्बुद्धिपरि-
णामत्वादित्यर्थः । पुरुषार्थस्तु दुःखभोगनिवृत्तिः प्रतिविम्ब-
रूपदुःखनिवृत्तिर्वैलुप्तमेव ॥ १६२ ॥

प्रौढासीन्यं चेति ॥ १६३ ॥

षोडासीन्यमकर्तृत्वं तेन चान्येऽपि निष्कामत्वादय
उपलक्षणीयाः । कामः सकृत्सो विचिकित्सा अद्यायद्या धृति-
रधृतिर्धीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति श्रुतेः । इतिशब्दः
पुरुषधर्मप्रतिपादनसमाप्तौ ॥ १६३ ॥

नन्वेवं प्रकृतिपुरुषयोरन्योऽन्यं वैधर्म्येण विवेके सिद्धे पुरु-
षस्य कर्तृत्वं बुद्धेरपि च ज्ञातृत्वं श्रुतिस्मृत्योरुच्यमानं कथं
मुपपद्येयातां तत्राह ।

उपरागात् कर्तृत्वं चित्सान्निध्याच्चित्सा-
न्निध्यात् ॥ १६४ ॥

अत्र यथायोग्यमन्वयः । पुरुषस्य यत् कर्तृत्वं तदबुद्ध्या-
परागात् । बुद्धेश्च या चित्ता सा पुरुषसान्निध्यात् । एतदुभयं
न वास्तवमित्यर्थः । यथाग्न्यसोः परस्परं संयोगविशेषात्
परस्परधर्मव्यवहार औषाधिको यथा वा जलसूर्ययोः संयो-
गात् परस्परधर्मोपस्तथैव बुद्धिपुरुषयोरिति भावः । एतच्च
कारिकयाप्युक्तम् ।

तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृत्वं च तथा कर्त्तेव भवत्युदासीनः ॥

इति । चित्सान्निध्यादिति द्विःपाठोऽध्यायसमाप्तिस्तु-
नार्थः ॥ १६४ ॥

हेयहाने तयोर्हेतू इति व्यूहा यथाक्रमम् ।

चत्वारः शास्त्रमुख्यार्था अध्यायेऽस्मिन् प्रपञ्चिताः ॥

सङ्क्षिप्तसांख्यसूत्राणामर्थस्यात्र प्रपञ्चनात् ।

शास्त्रं योगवदेवेदं सांख्यप्रवचनाभिधम् ॥

इति विज्ञानाचार्यनिर्मिते कापिलसांख्यप्रवचनस्य

भाष्ये विषयाध्यायः प्रथमः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

शास्त्रस्य विषयो निरूपितः । साम्प्रतं पुरुषस्यापरिचा-
मित्वोपपादनाय प्रकृतितः सृष्टिप्रक्रियामतिविस्तरेण द्विती-
याध्याये वक्ष्यति । तत्रैव प्रधानकार्याणां स्वरूपं विस्तरतो
वक्तव्यं तेभ्योऽपि पुरुषस्यातिस्फुटविवेकाय । अत एव ।

विकारं प्रकृतिं चैव पुरुषं च सनातनम् ।

यो यथावद्विजानाति स विद्वानो विमुच्यते ॥

इति मोक्षधर्मादिषु त्रयाणामेव ज्ञेयत्ववचनम् । तत्रा-
दावचेतनायाः प्रकृतेर्निष्पन्नयोजनस्रष्टृत्वे मुक्तस्यापि बन्धप्रसङ्ग-
इत्याशयेन जगत्सर्जने प्रयोजनमाह ।

विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य ॥ १ ॥

कर्तृत्वमिति पूर्वाध्यायशेषसूत्रादनुषङ्गते स्वभावतो
दुःखबन्धादमुक्तस्य पुरुषस्य प्रतिविम्बरूपदुःखमोक्षार्थं प्रति-
विम्बसम्बन्धेन दुःखमोक्षार्थं वा प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वम् ।
अथवा स्वार्थम् । स्वस्य पारमार्थिकदुःखमोक्षार्थमित्यर्थः ।
अथपि मोक्षवन्नोऽपि सृष्टेः प्रयोजनं तथापि मुख्यत्वान्नोच्च-
एवोक्तः ॥ १ ॥

ननु मोक्षार्थं चेत् सृष्टिस्तर्हि सकृत् सृष्ट्यैव मोक्षसम्भवे
पुनः पुनः सृष्टिर्न स्यादिति तत्राह ।

विरक्तस्य तत्सिद्धेः ॥ २ ॥

नैकदा सृष्टेर्मोक्षः किन्तु ऋषयो जन्ममरणव्याध्यादिवि-
विधदुःखेन स्रष्टुं तत्तस्य ततश्च प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकस्यात्योत्प-
न्नपरवैराग्यस्यैव मोक्षोत्पत्तिसिद्धेरित्यर्थः ॥ २ ॥

सकृत् सृष्ट्या वैराग्यासिद्धौ हेतुमाह ।

न श्रवणमात्रात् तत्सिद्धिरनादिवासनाया
बलवत्त्वात् ॥ ३ ॥

श्रवणमपि बहुजन्मकृतपुण्येन भवति । तत्रापि श्रवण-
मात्रात् वैराग्यसिद्धिः किन्तु साक्षात्कारात् । साक्षात्कारश्च
भटिति न भवति । अनादिमित्यावासनाया बलवत्त्वात् ।
किन्तु योगनिष्ठया । योगे च प्रतिबन्धबाहुल्यमित्यतो बहु-
जन्मभिरेव वैराग्यं मोक्षश्च कदाचित् कस्यचिदेव सिध्यती-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

सृष्टिप्रवाहे हेत्वन्तरमाह ।

बहुभृत्यवद्वा प्रत्येकम् ॥ ४ ॥

यथा गृहस्थानां प्रत्येकं बहवो भर्ता व्या भवन्ति स्त्रीपु-
त्रादिभेदेन । एवं सत्त्वादिगुणानामपि प्रत्येकमसङ्गपुरुषा
विमोचनीया भवन्ति । अतः कियत्पुरुषमोक्षेऽपि पुरुषान्त-
रमोचनार्थं सृष्टिप्रवाहो घटते । पुरुषाणामानन्यादित्यर्थः ।
तथा च योगसूत्रम् । कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधा-
रणत्वादिति ॥ ४ ॥

ननु प्रकृतेरेव सृष्टृत्वं कथमुच्यते । एतस्मादात्मन आकाशः
सम्भूत इति श्रुत्या पुरुषस्यापि सृष्टृत्वसिद्धेरिति तत्राह ।

प्रकृतिवास्तवे च पुरुषस्याध्याससिद्धिः ॥ ५ ॥

प्रकृतौ सृष्टृत्वस्य वस्तुत्वे च सिद्धे पुरुषस्य सृष्टृत्वाध्यास
एव श्रुतिषु सिध्यति । उपासनायामेव श्रुतेस्तात्पर्यात् । अजा-
मेकमित्यादिश्रुत्यन्तरेण प्रकृतेः सृष्टृत्वसिद्धेः पुंसां कूटस्थ-
चिन्मात्रताबीधकश्रुत्यन्तरविरोधाच्चेत्यर्थः । अयं चाध्यास
उपचाररूपो लोके सिद्ध एवास्ति । यथा स्वशक्तिषु योधेषु
वर्त्तमानौ जयपराजयौ राजन्युपचर्यते तथा स्रष्टृत्वात् प्रकृतौ

वर्त्तमानं स्रष्टृत्वादिकं शक्तिमत्त्वं पुरुषेषूपचर्यते शक्तिशक्ति-
मदभेदात् । तदुक्तं कीर्त्ति ।

शक्तिशक्तिमतीर्भेदं पश्यन्ति परमार्थतः ।

अभेदं चानुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः ॥

इति भेदमन्योऽन्याभावभेदं चाविभागरूपं प्रकृत्यादि-
तत्त्वोपासकाः पश्यन्तीत्यर्थः । तयोस्त्रोदाहरणम् । अथात
आदेशो नेति नेतीत्यादिश्रुतिः । आत्मवेदं सर्वमित्यादिश्रुति-
श्चेति भावः ॥ ५ ॥

नन्वेवं प्रकृतावपि स्रष्टृत्वं वास्तवमिति कुतोऽवष्टृतं स्रष्टेः
स्वप्नादितुल्यताया अपि श्रवणादिति तत्राह ।

कार्यतस्तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥

कार्याणामर्थक्रियाकारितया वास्तवत्वेन कार्यत एव
धर्मिग्राहकप्रमाणेन प्रकृतेर्वास्तवस्रष्टृत्वसिद्धेरित्यर्थः । स्वप्नादि-
तुल्यताश्रुतयस्त्वनित्यतारूपासत्त्वांशमात्रे पुरुषाध्यस्तत्त्वांशे वा
बोद्ध्याः । अन्यथा स्रष्टृप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् । स्वप्नपदा-
र्थानामपि मनःपरिणामत्वेनात्यन्तासत्ताविरहाच्चेति ॥ ६ ॥

ननु प्रकृतः स्वार्थत्वपक्षे सुक्तपुरुषं प्रत्यपि सा प्रवर्त्तते
तत्राह ।

चेतनोद्देशान्नियमः कण्टकमोक्षवत् ॥ ७ ॥

चित्ती संज्ञान इति व्युत्पत्त्या चेतनोऽन्वाभिन्नः । यथैकमेव
कण्टकं यश्चेतनोऽभिन्नस्तस्मादेव मुच्यते तं प्रत्येव दुःखात्मकं
न भवत्यन्यान् प्रति तु भवत्येव तथा प्रकृतिरपि चेतनाद्-
भिन्नात् कृतार्थादेव मुच्यते तं प्रत्येव दुःखात्मिका न भवति ॥
अन्याननभिन्नान् प्रति तु दुःखात्मिका भवत्येवेति नियमो

व्यवस्थेत्यर्थः । एतेन स्वभावतो ब्रह्माया अपि प्रकृतेः स्वमोक्षो
घटत इत्यतो न सुक्तपुरुषं प्रति प्रवर्त्तते ॥ ७ ॥

ननु पुरुषे स्रष्टृत्वमध्यस्तमात्रमिति यदुक्तं तत्र युक्तम् ।
प्रकृतिसंयोगेन पुरुषस्यापि महदादिपरिणामौचित्यात् । दृष्टो
हि पृथिव्यादियोगेन काष्ठादेः पृथिव्यादिसदृशः परिणाम इति
तत्राह ।

अन्ययोगेऽपि तत्सिद्धिर्नाञ्जस्येनायोदाहवत्

॥ ८ ॥

प्रकृतियोगेऽपि पुरुषस्य न स्रष्टृत्वसिद्धिराञ्जस्येन साक्षात् ।
तत्र दृष्टान्तोऽयोदाहवत् । यथायसो न दग्धृत्वं साक्षादस्ति
किन्तु स्वसंयुक्ताग्निद्वारकमध्यस्तमेवेत्यर्थः । उक्तदृष्टान्ते तूभयोः
परिणामः प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यते सन्दिग्धस्यैव त्वेकस्यैव परि-
णामेनोपपत्तावुभयोः परिणामकल्पने गौरवम् । अन्यथा जपा-
संयोगात् स्फटिकस्य रागपरिणामापत्तेरिति ॥ ८ ॥

सृष्टेः फलं मोक्ष इति प्रागुक्तम् । इदानीं सृष्टेर्मुख्यं निमि-
त्तकारणमाह ।

रागविरागयोर्योगः सृष्टिः ॥ ९ ॥

रागे सृष्टिर्वैराग्ये च योगः स्वरूपेऽवस्थानम् । सुक्तिरिति
यावत् । अथवा चित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थः । तथा चान्वयव्यति-
रेकाभ्यां रागः सृष्टिकारणमित्याशयः । तथा च श्रुतिरपि
ब्रह्मादिरूपां विविधकर्मगतिमुक्ताह इति तु कामयमानो
योऽकामो न तस्य प्राणा उत्तन्नामनीति । रागवैराग्ये अपि
प्रकृतिधर्माविव ॥ ९ ॥

इतः परं सृष्टिप्रक्रियां प्रकृत्यारम्भे ।

महदादिक्रमेण पञ्चभूतानाम् ॥ १० ॥

सृष्टिरिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । यद्यप्येतस्मादात्मन
आकाशः सम्भूत इत्यादिश्रुतावादावेव पञ्चभूतानां सृष्टिः
श्रूयते तथापि महदादिक्रमेणैव पञ्चभूतानां सृष्टिरिष्टेत्यर्थः ।
तेज आदिसृष्टिश्रुतौ गगनवायुसृष्टेरापूरणवदुक्तश्रुतावप्यादौ
महदादिसृष्टिः पूरणीयेति भावः । अत्र च प्रमाणं षट्सृष्टि-
वदन्तःकरणातिरिक्ताखिलसृष्टेरन्तःकरणवृत्ति-पूर्वकत्वांनुमा-
नम् । किञ्च ।

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापञ्च पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥

इति श्रुत्यन्तरस्य पाठक्रमानुरोधेन स प्राणमसृजत् प्राणा-
च्छब्दां खं वायुमित्यादिश्रुत्यन्तरेण च पञ्चभूतसृष्टेः प्राङ्मह-
दादिसृष्टिरवधार्यत इति । प्राणस्यान्तःकरणस्य वृत्तिमेद इति
वक्ष्यति । अतोऽस्यां श्रुतौ प्राण एव महत्तत्त्वमिति तथा
वेदान्तसूत्रमपि महदादिक्रमेणैव सृष्टिं वक्ति । अन्तरा विज्ञा-
नमनसौ क्रमेण तस्मिन्नादिति । सदाकाशयोर्मध्ये बुद्धिमनसौ
उत्पाद्ये इति क्रमेणेत्यर्थः । मनसि चाहङ्कारस्य प्रवेश इति
॥ १० ॥

प्रकृतेरेव सृष्टृत्वं स्वमोक्षार्थं तस्या नित्यत्वात् । महदा-
दीनां तु स्रस्वविकारसृष्टृत्वं न स्वमोक्षार्थमनित्यत्वादिति ।
विशेषमाह ।

आत्मार्थत्वात् सृष्टेर्नैषामात्मार्थ आरम्भः ॥ ११ ॥ †

एषां महदादीनां सृष्टृत्वसात्मार्थत्वात् पुरुषमोक्षार्थत्वाच्च
स्वार्थ आरम्भः सृष्टृत्वं विनाशित्वेन मोक्षायोगादित्यर्थः । पर-

मोक्षार्थकत्वं चावश्यमेव पुरुषमोक्षार्थकत्वमेव युक्तं न प्रकृति-
मोक्षार्थकत्वं तस्याः पुरुषगुणत्वादिति ॥ ११ ॥

खण्डदिकालयोः सृष्टिमाह ।

दिक्कालावाकाशादिभ्यः ॥ १२ ॥

नित्यौ यौ दिक्कालौ तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणवि-
शेषावेव । अतो दिक्कालयोर्विभुत्वोपपत्तिः । आकाशवत् सर्व-
गतश्च नित्य इत्यादित्युक्तं विभुत्वं आकाशस्योपपन्नम् । यौ
तु खण्डदिकालौ तौ तु तत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादुत्पद्येते
इत्यर्थः । आदिशब्देनोपाधिग्रहणादिति । यद्यपि तत्तदुपा-
धिविशिष्टाकाशमेव खण्डदिकालौ तथापि विशिष्टत्वातिरि-
क्तताभ्युपगमवादेन वैशेषिकेनये त्रयोत्रस्य कार्यतावत् तत्कार्य-
त्वमत्रोक्तम् ॥ १२ ॥

इदानीं महदादिक्रमेणेत्युक्तान् स्वरूपतो धर्मतश्च क्रमेण
दर्शयति ।

अध्यवसायो बुद्धिः ॥ १३ ॥

महत्तत्त्वस्य पर्यायो बहिरिति । अध्यवसायश्च निश्चया-
ख्यस्तस्या साधारणौ वृत्तिरित्यर्थः । अभेदनिदेशस्तु धर्मधर्म्य-
भेदात् । अस्याश्च बुद्धेर्महत्त्वं स्वेतरसकलकार्यव्यापकत्वात्त-
द्वैश्वर्याच्च मन्तव्यम् ।

सविकारात् प्रधानात् तु महत्तत्त्वमजायत ।

महानिति यतः स्यातिर्लोकानां जायते सदा ॥

इति स्मृतेः । अत्र महतो भूतस्य निःस्पृशितमेतत्तद्वत्त्वेद
इत्यादिभ्युत्पत्तिस्मृतिषु च हिरण्यगर्भे चेतनेऽपि महानिति शब्दो
बुद्धमभिमानीत्वं नैव । यथा बुद्धिर्बुद्धिमानीत्वेन बुद्धिवीर्य-
शब्दत् । एवमेव इन्द्रादिवह्नासादिशब्दोऽपि बोध्यः । प्रकृत्य-

भिमानिदेवतामरश्च सर्वेषामेव भूताभिमानिपर्यन्तानां
स्वस्ववृत्तिरूपाश्च प्रतिनियतोपाधयो महत्तत्त्वस्वेवांशा इति
॥ १३ ॥

महत्तत्त्वस्यापरानपि धर्मानाह ।

तत्कार्यं धर्मादि ॥ १४ ॥ *moral qualities*

धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याख्यपि बुद्ध्यापादानकानि नाहङ्गा-
राद्युपादानकानि बुद्धेरेव निरतिशयसत्त्वकार्यत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥
नन्वेवं कथं नरपञ्चादिगतानां बुद्ध्यानामधर्मप्राबल्य-
मुपपद्यतां तत्राह ।

महदुपरागाद्विपरीतम् ॥ १५ ॥ *tu*

तदेव महत्तत्त्वत्वं रजस्तमोभ्यामुपरागाद्विपरीतं बुद्ध-
धर्माज्ञानावैराग्यानेश्वर्यधर्मकमपि भवतीत्यर्थः । एतेन सर्वं
एव पुरुषा ईश्वरा इति श्रुतिस्मृतिप्रवादोऽप्युपपादितः सर्वो-
पाधीनां स्वाभाविकैश्वर्यस्य रजस्तमोभ्यामेवावरणादिति ।
नन्वेवं धर्माद्यवस्थानार्थं बुद्धेरपि नित्यत्वात् कथं कार्यतेति
चेन्न । प्रकृत्यंशरूपे बीजावस्थमहत्तत्त्वे सत्त्वविशेषे कर्मवास-
नादीनामवस्थानात् तस्यैव ज्ञानकारणावस्थायामहुरवदुप-
पत्त्यङ्गीकारात् । तथा चाकाशवदेव नित्यानित्योभयरूपा
बुद्धिः । यथा कारणं स्वाकारः प्रकृतिप्रभावादिति ॥ १५ ॥

महत्तत्त्वं लक्षयित्वा तत्कार्यं महद्भारं लक्षयति ।

अभिमानोऽहङ्कारः ॥ १६ ॥ *Itumika*

अहङ्कारोतीत्यहङ्कारः कुम्भकारवत् । अन्तःकरणद्वयं च
च धर्मधर्म्यभेदादभिमान इत्युक्तोऽसाधारणवृत्तिता । सूचनाय
बुद्ध्या निश्चित एवायंऽहङ्कारममकारी जायेते । अतो वृत्त्योः
कार्यकारणभावाबुद्धारिण वृत्तिमतोरपि कार्यकारणभाव उक्ती-

यत इति प्रागेवोक्तम् । अतः कारणमेकमेव वीजादुरमहावृक्षा-
दिवदवस्थानयमात्रमेवात् कार्यकारणभावमापद्यत इति च
प्रागेवोक्तम् । अत एव बाहुमाख्ययोर्मनो महान् मतिर्ब्रह्मा
पूर्वजः स्यातिरीश्वर इति मनोबहुरेकपर्यायत्वसक्तमिति
॥ १६ ॥

क्रमागतमहङ्कारस्य कार्यमाह ।

एकादशपञ्चतन्मात्रं यत्कार्यम् ॥ १७ ॥

एकादशेन्द्रियाणि शब्दादिपञ्चतन्मात्रं साहङ्कारस्य कार्य-
मित्यर्थः । मयानेनेन्द्रियेणैवं रूपमिदं भोक्तव्यमिदमेव सुख-
साधनमित्याद्यभिमानादेवादिसर्गेष्विन्द्रियतद्विषयोत्पत्त्याहङ्कार
इन्द्रियादिहेतुः ॥ लोके भोगाभिमानिनैव रागद्वारा भोगोप-
करणकरणदर्शनात् । रूपरागादभूच्चक्षुरित्यादिना मोक्षधर्मं
हिरण्यगर्भस्य रागादेव समष्टिचक्षुराद्योत्पत्तिस्मरणाच्चेति
भावः । अतश्च भूतेन्द्रिययोर्मध्ये रागधर्मकं मन एवादावह-
ङ्कारादुत्पद्यत इति विशेषस्तन्मात्रादीनां रागकार्यत्वादिति
॥ १७ ॥

तत्रापि विशेषमाह ।

२ सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैकृतादह-
ङ्कारात् ॥ १८ ॥

एकादशानां पूरणमेकादशकं मनः षोडशात्मगणमध्ये
सात्त्विकम् । अतस्तद्वैकृतात् सात्त्विकाहङ्काराज्जायत इत्यर्थः ।
अतश्च राजसाहङ्काराद्वेन्द्रियाणि तामसाहङ्काराच्च तन्मात्रा-
णीत्यपि गन्तव्यम् ।

वैकारिकास्तैजसस्य तामसस्येत्यहं त्रिधा ।

अहन्तत्त्वादिर्गुर्वासात्मनो वैकारिकाहभूत् ॥

चैकारिकाश्च ये देवाः अर्थाभिव्यञ्जनं यतः ।

तैजसादिन्द्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि च ॥

तामसो भूतच्छूणादिर्यतः खं लिङ्गमात्मनः ।

इत्यादिस्मृतिभ्य एव निर्णयात् । अत एव पुराणाद्यनु-
सारेण कारिकायामप्येतदुक्तम् ।

सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ।

भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ॥

इति । तैजसो राजसः । उभयं ज्ञानकर्मैन्द्रिये । ननु
देवतालव्यश्रुतिरित्यागामिसूत्रे करणानां देवान् वक्ष्यति तत्
कथं कारिकायापि देवानां सात्त्विकाहङ्कारकार्यत्वं नोक्त-
मिति । उच्यते । समष्टिचक्षुरादिशरीरिणः सूर्यादिचेतना
एव चक्षुरादिदेवताः श्रूयन्ते । अतश्च व्यष्टिकरणानां समष्टि-
करणानि देवतेत्येव पर्यवस्यति । तथा च व्यष्टिसमष्ट्योरे-
कताशयेनात्र शास्त्रे देवाः करणेभ्यो न पृथङ्निर्दिश्यन्ते । अतः
समष्टीन्द्रियाणि मनोऽपेक्षयात्यसत्त्वत्वेन राजसाहङ्कारकार्य-
त्वेनैव निर्दिष्टानि । स्मृतिषु च व्यष्टीन्द्रियापेक्षयाधिकासत्त्वत्वे-
न सात्त्विकाहङ्कारकार्यं तयोक्तानौत्यविरोध इति गन्तव्यम् ।
तदेवमहङ्कारस्य त्रैविध्यात्महतोऽपि तत्कारणस्य त्रैविध्यं
मन्तव्यम् ।

सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ।

इति स्मरणात् । त्रैविध्यं चानयोर्व्यक्तिभेदादंशभेदादौत्य-
न्यदेतत् ॥ १८ ॥

एकादशेन्द्रियाणि दर्शयति ।

कर्मैन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम् ॥ १९ ॥

कर्मैन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च ज्ञानेन्द्रि-

याणि च चक्षुःश्रोत्रादयस्तन्मात्राण्येव । एतैर्दशभिः
सङ्गान्तरं मनः एकादशकमेकादशेन्द्रियमित्यर्थः । इन्द्रिय
सङ्गतिश्चरस्य करणमिन्द्रियम् । तथा आहङ्कारकार्यत्वे सति
करणत्वमिन्द्रियत्वमिति । १८ ॥

इन्द्रियाणां भौतिकत्वमतं निराकरोति ।

आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि ॥ २० ॥

इन्द्रियाणीति शेषः । आहङ्कारिकत्वे च प्रमाणभूता श्रुति
काललुप्ताप्याचार्यवाक्यान्मन्वाद्यखिलस्मृतिभ्यस्तानुमीयते ।
प्रत्यक्षा श्रुतिरहं बहु स्यामित्यादिः । नन्वक्षमयं हि सौम्य
मन इत्यादिभौतिकत्वेऽपि श्रुतिरस्तीति चेन्न । प्रकाशकत्व-
सामर्थ्यान्तःकरणोपादानत्वस्यैवोचिततयाहङ्कारिकत्वश्रुतेरेव
मुख्यत्वात् । भूतानामपि हिरण्यगर्भसङ्कल्पजन्यतयाक्षस्य
मनोजन्यत्वाच्च । व्यष्टिमन आदीनां भूतसंसृष्टतयैव तिष्ठतां
भूतेभ्योऽभिध्यक्षिमात्रेण तु भौतिकश्रुतिर्गौणीति । २० ॥

ननु तथाप्याहङ्कारिकत्वनिर्णयो न घटतेऽस्य पुरुषस्याग्निं
वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यमित्यादियुतौ देवतास्त्रिन्दि-
याणां लयकथनेन देवतोपादानकत्वस्याप्यवगमात् कारण
एव हि कार्यस्य लय इत्याशङ्क्याह ।

देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य ॥ २१ ॥

देवतासु या लयश्रुतिः सा नारम्भकस्य नारम्भकविप्रयिणी-
त्यर्थः । अनारम्भकेऽपि भूतले जलविन्दोर्लयदर्शनात् । अना-
रम्भकेष्वपि भूतेष्वात्मनो लयश्चवर्णाच्च । विज्ञानवचन एवैतेभ्यो
भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यतीत्यादियुताविति-भावः
॥ २१ ॥

इन्द्रियान्तर्गतं मनो निमित्तमिति केचित् तन् परिहरति ।

तदुत्पत्तिश्रुतेर्विनाशदर्शनाच्च ॥ २२ ॥ ✓

तेषां सर्वेषामेवेन्द्रियाणामुत्पत्तिरस्ति ।

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

इत्यादिश्रुतेः । दृष्टाद्यवस्थासु चक्षुरादीनामिव मनसो-
ऽप्यपचयादिना विनाशनिर्णयाच्चेत्यर्थः । तथा चोक्तम् ।

दशकेन निवर्त्तन्ते मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

इति । मनसो नित्यत्ववचनानि च प्रकृत्याख्यबीजपरा-
णीति ॥ २२ ॥

गोलकजातमेवेन्द्रियमिति नास्तिकमतमपाकरोति ।

अतोन्द्रियमिन्द्रियं भ्रान्तानामधिष्ठाने ॥ २३ ॥

इन्द्रियं सर्वमतीन्द्रियं न तु प्रत्यक्षं भ्रान्तानामेव त्वधि-
ष्ठाने गोलके तादात्म्येनेन्द्रियमित्यर्थः । अधिष्ठानमित्येव
पाठः ॥ २३ ॥

एकमेवेन्द्रियं शक्तिभेदाद्विलक्षणकार्यकारोति भेदमपा-
करोति ।

शक्तिभेदेऽपि भेदसिद्धौ न कत्वम् ॥ २४ ॥ ✓

एकस्यैवेन्द्रियस्य शक्तिभेदस्वीकारेऽपीन्द्रियभेदः सिध्यति
शक्तीनामपीन्द्रियत्वात् । अतो नैकत्वमिन्द्रियस्येत्यर्थः ॥ २४ ॥

नन्वेकस्माददृष्टकारान्नाविधेन्द्रियोत्पत्तिकल्पनायां न्याय-
विरोधस्तत्राह ।

न कल्पनाविरोधः प्रमाणदृष्टस्य ॥ २५ ॥

सुगमम् । २५ ॥

एकस्यैव मुख्येन्द्रियस्य मनसोऽन्ये दश शक्तिभेदा इत्याह ।

उभयात्मकं मनः ॥ २६ ॥

ज्ञानकर्मेन्द्रियात्मकं मन इत्यर्थः ॥ २६ ॥

उभयात्मकमित्यस्मात् स्वं विवृणोति ।

॥ गुणपरिणामभेदान्नानात्वमवस्थावत् ॥ २७ ॥

यथैव एव वरः सङ्गवशात्तानात्वं भजते कामिनीसङ्गात् कामुको विरक्तसङ्गाद्विरक्तोऽन्यसङ्गाश्चान्य एवं मनोऽपि चक्षु-
रादिसङ्गाश्चक्षुराद्येकौभावेन दर्शनादिदृष्टिविशिष्टतया नाना
भवति । तत्र हेतुर्गुणेत्यादि । गुणानां सत्त्वादीनां परिणा-
मभेदेषु सामर्थ्यादित्यर्थः । एतच्चान्यत्रमना अभूवं नात्रौष-
मित्यादिश्रुतिसिद्धाश्चक्षुरादीनां मनःसंयोगं विना व्यापारा-
च्चमत्वादनुमीयते ॥ २७ ॥

ज्ञानकर्मेन्द्रिययोर्विषयमाह ।

रूपादिरसमलान्त उभयोः ॥ २८ ॥

अन्नरसानां मलः पुरीषादिः । तथा रूपरसगन्धस्पर्श-
शब्दा वस्तुव्यादातव्यमन्तव्यानन्दयितव्योत्सष्टव्याद्योभयोर्ज्ञा-
नकर्मेन्द्रिययोर्दश विषया इत्यर्थः । आनन्दयितव्यं चोपस्थ-
स्योपस्थान्तरं विषय इति ॥ २८ ॥

यस्येन्द्रियस्य येनापकारेणैतानौल्लियाणीत्युच्यते तदुभय-
माह ।

द्रष्टृत्वादिरात्मनः करणत्वमिन्द्रियाणाम् ॥ २९ ॥

द्रष्टृत्वादिपञ्चकं वस्तृत्वादिपञ्चकं सङ्गस्थयित्वं चात्मनः
पुरुषस्य दर्शनादिवृत्तौ करणत्वं त्विन्द्रियाणामित्यर्थः । ननु
द्रष्टृत्वञ्चोदृत्वादिनां कदाचिदनुभवे पर्यवसानात् पुरुषस्या-
विकारिणोऽपि घटतां वस्तृत्वादिनां क्रियायान्नं तत् कथं कूट-
स्थस्य घटतामिति चेन्न । अयत्कान्तवत् साक्षिण्यभावेण दर्श-
नादिदृष्टिकर्तृत्वस्यैवात्र द्रष्टृत्वादिशब्दार्थत्वात् । यथा हि

महाराजः स्वयमव्याप्रियमाणोऽपि सैन्येन करणेन योद्धा भव-
त्प्राप्तामात्रेण प्रेरकत्वात् तथा कूटस्थोऽपि पुरुषश्चक्षुराद्य-
खिलकरणैर्द्रष्टा वक्ता सङ्कल्पयिता चेत्येवमादिर्भवति संयो-
गाख्यसन्निध्यमात्रेणैव तेषां प्रेरकत्वादयस्क्रान्तमणिवदिति ।
कर्तृत्वं चात्र कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं करणत्वं क्रियाहेतुव्या-
पारवत्त्वं तत्साधकतमत्वं वा कुठारादिवत् । यत् तु शास्त्रेषु
पुरुषे दर्शनादिकर्तृत्वं निषिध्यते तदनुकूलकृतिमत्त्वं तत्तत्-
क्रियावत्त्वं वा । तथा चोक्तम् ।

अत आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् ।

निरिच्छत्वादकर्तासौ कर्ता सन्निधिमात्रतः ॥

इति । अत एव कारकचक्रप्रयोक्तृताशक्तेरात्मस्वरूपतया
द्रष्टृत्ववक्तृत्वादिकमात्मनो नित्यमिति श्रूयते । न द्रष्टुर्द्रष्टे-
र्विपरिलोपो विद्यते न वक्तुर्वक्त्रेर्विपरिलोपो विद्यत इत्या-
दिनेति । ननु प्रमाणविभागे प्रत्यक्षादिवृत्तीनामेव करणत्व-
मुक्तमत्र कथमिन्द्रियस्योच्यत इति चेन्न । अत्र दर्शनादिरू-
पास्तु चक्षुरादिद्वारकबुद्धिवृत्तिष्वेवेन्द्रियाणां करणत्ववचनात् ।
तत्र पुरुषनिष्ठे बोधाख्यफले वृत्तीनां करणत्वस्योक्तत्वादिति
॥ २६ ॥

इदानीमन्तःकरणत्रयस्यासाधारणवृत्तीराह ।

त्रयाणां खालक्षणम् ॥ ३० ॥

त्रयाणां महदहङ्कारमनसां खालक्षणं स्वं स्वं लक्षणम-
साधारणौ वृत्तिर्येषामिति मध्यमपदलोपी विग्रहस्तस्य भाव-
स्तत्त्वमित्यर्थः । लोके च महतो लक्षणमध्यवसायादिप्रकृत-
गुणवत्त्वम् । अहङ्कारस्तस्य चात्मन्यविद्यमानगुणारोपः । मन-
सश्चेदमस्त्वित्यङ्गीकरणमिति । तथा च बुद्धेर्वृत्तिरध्यवसायो-

ऽभिमानोऽहङ्कारस्य सङ्कल्पविकल्पी मनस इत्यायातम् । सङ्कल्पश्चिकीर्षा सङ्कल्पः कर्ममानसमित्यनुशासनात् । विकल्पश्च संशयो योगोक्तभ्रमविशेषो वा न तु विशिष्टज्ञानं तस्य बुद्धि-वृत्तित्वादिति ॥ ३० ॥

त्रयाणां साधारणीं वृत्तिमप्याह ।

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च

॥ ३१ ॥

प्राणादिरूपाः पञ्च वायवत् सञ्चारात् वायवो ये प्रसिद्धास्ते सामान्या साधारणी करणस्यान्तःकरणत्रयस्य वृत्तिः परिणामभेदा इत्यर्थः । तदेतत् कारिकयोक्तम् ।

स्वालक्षण्यां वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या ।

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥

इति । अत्र कश्चित्प्राणाद्या वायुविशेषा एव ते चान्तःकरणवृत्त्या जीवनयोर्निप्रयत्नरूपया व्याप्रियन्त इति कृत्वा प्राणाद्याः करणवृत्तिरित्यभेदनिर्देश इत्याह । तत्र । न वायुक्रिये पृथगुपदेशादिति वेदान्तसूत्रेण प्राणस्य वायुत्व-वायुपरिणामत्वयोः स्फुटं प्रतिषेधादत्रापि तदेकवाक्यतौचित्यात् । मनोधर्मस्य कामादेः प्राणक्षोभकतया सामानाधिकरण्ये नैवौचित्याच्च । वायुप्राणयोः पृथगुपदेशश्रुतयस्तु ।

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापञ्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥

इत्याद्या इति । अत एव लिङ्गशरीरमध्ये प्राणानामग-गनेऽपि न न्यूनता बुद्धेरेव क्रियाशक्त्या सूत्रात्मप्राणादिना-मकत्वादिति । अन्तःकरणपरिणामेऽपि वायुतुल्यसञ्चारवि-शेषाङ्गायुदेवताधिष्ठितत्वाच्च वायुव्यवहारोपपत्तिरिति ॥ ३१ ॥

वैशिष्ट्याणामिवास्माकं जायं नियमो यदिन्द्रियवृत्तिः
क्रमेणैव भवति नैकदेत्याह ।

क्रमशोऽक्रमशश्चेन्द्रियवृत्तिः ॥ ३२ ॥

सुगमम् । जातिसाङ्ख्यस्यास्माकमदोषत्वात् सामग्रीसम-
वधाने सत्यनेकैरपीन्द्रियैरेकदैकवृत्त्युत्पादने बाधकं नास्तीति
भावः । इन्द्रियवृत्तीनां विभागश्च कारिकया व्याख्यातः ।

शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः ।

वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम् ।

आलोचनं च पूर्वाचार्यैर्व्याख्यातम् ।

अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

परं पुनस्तथा वस्तुधर्मेर्जात्यादिभिस्तथा ॥

इति । परमुत्तरकालीनं च पुनर्वस्तुधर्मेर्द्रव्यरूपधर्मेस्तथा
जात्यादिभिर्ज्ञानं सविकल्पकं तथालोचनाख्यं भवतीत्यर्थः ।
तथा च निर्विकल्पकसविकल्परूपं द्विविधमप्यैन्द्रियकं ज्ञान-
मालोचनसंज्ञमिति लब्धम् । कश्चित् तु निर्विकल्पकं ज्ञान-
मेवाल्लोचनमिन्द्रियजन्यं च भवति सविकल्पकं तु मनोमात्र-
जन्यमिति श्लोकार्थमाह । तत्र । योगभाष्ये व्यासदेवैर्विशिष्ट-
ज्ञानस्याप्यैन्द्रियकत्वस्य व्यवस्थापितत्वात् । इन्द्रियैर्विशिष्ट-
ज्ञाने बाधकाभावाच्च । स एव सूत्रार्थमप्येवं व्याचष्टे बाह्येन्द्रि-
यमारभ्य बुद्धिपर्यन्तस्य वृत्तिरुत्सर्गतः क्रमेण भवति कदाचित्
तु व्याघ्रादिदर्शनकाले भयविशेषाद्विद्युज्जतेव सर्वकरणेष्वेकदैव
वृत्तिर्भवतीत्यर्थ इति । तदप्यसत् । सत्य इन्द्रियवृत्तीनामेव
क्रमिकाक्रमिकत्ववचनात् । न बुद्ध्यहङ्कारवृत्त्योः प्रसङ्गो-
ऽप्यस्ति । किञ्चैकदानेकेन्द्रियवृत्ताविव वादिविप्रतिपत्त्या तन्नि-

र्ण्यपरत्वमेव सूत्रस्योचितं मनोऽणुत्वप्रतिषेधाय न तु काक-
दन्तान्वेषणपरत्वमिति ॥ ३२ ॥

पिण्डीकृत्य बुद्धिहृत्तौ संसारनिदानताप्रतिपादनार्थमादौ
दर्शयति ।

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः ॥ ३३ ॥

क्लिष्टा अक्लिष्टा वा भवन्तु वृत्तयः पञ्चतय्यः पञ्चप्रकारा
एव नाधिका इत्यर्थः । क्लिष्टा दुःखदाः सांसारिकवृत्तयोऽक्लि-
ष्टाश्च तद्विपरीता योगकालीनवृत्तयः । वृत्तीनां पञ्चप्रकारत्वं
पातञ्जलसूत्रेणोक्तम् । प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय
इति । तत्र प्रमाणवृत्तिरत्राप्युक्ता विपर्ययस्वप्नाकं विवेका-
ग्रह एवान्यथाख्यातेर्निरास्यत्वात् । विकल्पस्तु विशेषदर्शन-
कालेऽपि राहोः शिरः पुरुषस्य चैतन्यमित्यादिज्ञानम् । निद्रा
च सुषुप्तिकालीना बुद्धिर्वातः । स्मृतिश्च संस्कारजन्यं ज्ञान-
मिति । एतत् सर्वं पातञ्जले सूत्रितम् ॥ ३३ ॥

या एता बुद्धिवृत्तय उक्ता एतदौपाधिक्येव पुरुषस्यान्य-
रूपता न स्वत एतन्निरुद्धौ च पुरुषः स्वरूपेऽवस्थितो भव-
तीत्यनयापि दिशा पुरुषस्य स्वरूपं परिचाययति ।

तन्निवृत्तावुपशान्तोपरागः स्वस्थः ॥ ३४ ॥

तासां वृत्तीनां विरामदशायां शान्ततत्प्रतिविम्बकः स्वस्थो
भवति कैवल्य इवान्यदापीत्यर्थः । तथा च योगसूत्रवचनम् ।
योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । तथा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् । वृत्ति-
सारूप्यमितरत्रेति । इदमेव च पुरुषस्य स्वस्थत्वं यदुपाधि-
वृत्तेः प्रतिविम्बस्य निवृत्तिरिति । एतादृशी चावस्था पुरुषस्य
वासिष्ठे दृष्टान्तेन प्रदर्शिता । यथा ।

अनाप्ताखिलशैलादिप्रतिविम्बे हि यादृशी ।

स्वाङ्गपणे दर्पणता केवलात्मस्वरूपिणी ॥

अहं त्वं जगदित्यादौ प्रशान्ते दृश्यसम्भ्रमे ।

स्वात् तादृशी केवलता स्थिते द्रष्टर्यवौचक्षे ॥

इति ॥ ३४ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन विदृणोति ।

कुसुमवच्च मणिः ॥ ३५ ॥

अकारो हेतौ कुसुमेनेव मणिरित्यर्थः । यथा जपाकुसुमेन स्फटिकमणौ रक्तोऽस्वस्थो भवति तन्निवृत्तौ च रागशून्यः स्वस्थो भवति तद्वदिति । तदेतदुक्तं कौर्मै ।

यथा संलक्ष्यते रक्तः केवलः स्फटिको जनैः ।

रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत् परमपूरुषः ॥

इति ॥ ३५ ॥

ननु कस्य प्रयत्नेन करणजातं प्रवर्त्ततां पुरुषस्य कूटस्थत्वा-
दीश्वरस्य च प्रतिषिद्धत्वादिति तत्राह ।

पुरुषार्थं करणोद्भवोऽप्यदृष्टोल्लासात् ॥ ३६ ॥

प्रधानप्रवृत्तिवत् पुरुषार्थं करणोद्भवः करणानां प्रवृत्ति-
रपि पुरुषस्यादृष्टाभिव्यक्तेरेव भवतीत्यर्थः । अदृष्टं चोपाधे-
रेव ॥ ३६ ॥

परार्थं स्वतः प्रवृत्तौ दृष्टान्तमाह ।

धेनुवद्वत्साय ॥ ३७ ॥

यथा वत्सार्थं धेनुः स्वयमेव क्षीरं स्रवति नान्यं यत्नमपे-
क्षते तथैव स्वामिनः पुरुषस्य कृते स्वयमेव करणानि प्रवर्त्तन्त-
इत्यर्थः । दृश्यते च सुषुप्तात् स्वयमेव बुद्धेरुत्थानमिति । एत-
देव कारिकायाप्युक्तम् ।

स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्मराकृतहेतुकां वृत्तिम् ।

पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित् कार्यते करणम् ॥

इति ॥ ३७ ॥

बाह्याभ्यन्तरैर्मिलित्वा कियन्ति करणानीत्याकाङ्क्षायामाह ।

करणं त्रयोदशविधमवान्तरभेदात् ॥ ३८ ॥

अन्तःकरणत्वं दश बाह्यकरणानि मिलित्वा त्रयोदश तेष्वपि व्यक्तिभेदेनानर्थं प्रतिपादयितुं विधमित्युक्तम् । बुद्धिरेव मुख्यं करणमित्याशयेनोक्तमवान्तरभेदादिति । एकस्यैव बुद्ध्याख्यकरणस्य करणानामनेकत्वादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु बुद्धिरेव पुरुषेऽर्थसमर्पकत्वान्मुख्यं करणमन्येषां च करणत्वं गौणं तत्र को गुण इत्याकाङ्क्षायामाह ।

इन्द्रियेषु साधकतमत्वगुणयोगात् कुठारवत् ॥ ३९ ॥

इन्द्रियेषु पुरुषार्थसाधकतमत्वरूपः करणस्य बुद्धेर्गुणः परम्परयास्थितस्त्रयोदशविधं करणमुपपद्यत इति पूर्वसूत्रेणान्वयः । कुठारवदिति । यथा फलायोगव्यवच्छिन्नतया प्रहारस्यैव हिदायां मुख्यकरणत्वेऽपि प्रकटसाधनत्वगुणयोगात् कुठारस्यापि करणत्वं तथेत्यर्थः । अन्तःकरणस्यैकत्वमभिप्रेत्याहङ्कारस्य गौणकरणत्वमत्र नोक्तम् ॥ ३९ ॥

गौणमुख्यभावे व्यवस्थां विशिष्याह ।

द्वयोः प्रधानं मनो लोकवदृत्तवर्गेषु ॥ ४० ॥

द्वयोर्बाह्यान्तरयोर्मध्ये मनो बुद्धिरेव प्रधानं मुख्यम् । साक्षात्करणमिति यावत् । पुरुषेऽर्थसमर्पकत्वात् । यथा भृत्यवर्गेषु मध्ये कश्चिदेव लोको राज्ञः प्रधानो भवत्यन्ये च तदुपसर्जनीभूता यामाध्यक्षादयस्तद्वदित्यर्थः । अत्र मनः-

एव न तृतीयान्तःकरणवाची । वक्ष्यमाणस्याखिलसंस्कारा-
धारत्वस्य बुद्धातिरिक्तोपसम्भवात् । सम्भवे वा बुद्धिकल्पनवैय-
र्थ्यादिति ॥ ४० ॥

बुद्धेः प्रधानत्वं हेतूनाह त्रिभिः सूत्रैः ।

अव्यभिचारात् ॥ ४१ ॥

सर्वकरणव्यापकत्वात् फलाव्यभिचारादेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तथाशेषसंस्काराधारत्वात् ॥ ४२ ॥

बुद्धेरेवाखिलसंस्काराधारता न तु चक्षुरादेरहङ्कारमन-
सोर्वा पूर्वदृष्टश्रुताद्यर्थानामन्ववधिरादिभिः स्मरणानुपपत्तेः ।
तत्त्वज्ञानेनाहङ्कारमनसोर्लयेऽपि स्मरणदर्शनाच्च । अतोऽशेष-
संस्काराधारतयापि बुद्धेरेव सर्वेभ्यः प्रधानत्वमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

अत्यानुमानाच्च ॥ ४३ ॥

अत्या चिन्तनरूपया ह्यत्या प्राधान्यानुमानाच्चेत्यर्थः ।
चिन्ता वृत्तिर्हि ध्यानाख्या सर्ववृत्तिभ्यः श्रेष्ठा तदाश्रयतया
च चिन्तापरनान्नी बुद्धिरेव श्रेष्ठान्यवृत्तिकरणेभ्य इत्यर्थः ॥ ४३ ॥
ननु चिन्तावृत्तिः पुरुषस्त्वैवास्तु तत्राह ।

सम्भवेन्न स्वतः ॥ ४४ ॥

स्वतः पुरुषस्य अतिर्न सम्भवेत् कूटस्थत्वादित्यर्थः । इत्थं
वा व्याख्येयम् । नन्वेवं बुद्धिरेव करणमस्तु कृतमवान्तरकरणे-
रित्याशङ्क्यामाह । सम्भवेन्न स्वतः इति । चक्षुरादिद्वारतां
विनाखिलव्यापारेषु बुद्धेः स्वतः करणत्वं न सम्भवेदन्मादेरपि
रूपादिदर्शनापत्तेरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

नन्वेवं बुद्धेरेव प्राधान्ये कथं मनस उभयात्मकत्वं प्रागुक्तं
तत्राह ।

आपेक्षिको गुणप्रधानभावः क्रियाविशेषात्

॥ ४५ ॥

क्रियाविशेषं प्रति करणानामापेक्षिको गुणप्रधानभावश्च-
क्षुरादिव्यापारेषु मनः प्रधानं मनोव्यापारे चाङ्गहारोऽङ्गहार-
व्यापारे च बुद्धिः प्रधानम् ॥ ४५ ॥

नन्वस्य पुरुषस्येयं बुद्धिरेव करणं न बुद्धान्तरमित्येवं
व्यवस्था किन्निमित्तिकेत्याकाङ्क्षायामाह ।

तत्कर्माजितत्वात् तदर्थमभिचेष्टा लोक-
वत् ॥ ४६ ॥

तत्पुरुषौयकर्मजत्वात् करणस्य तत्पुरुषार्थमभिचेष्टा
सर्वव्यापारो भवति लोकवत् । यथा लोके येन पुरुषेण क्रया-
दिकर्मणार्जितो यः कुठारादिस्तत्पुरुषार्थमेव तस्य क्षिदादि-
व्यापार इत्यर्थः । अतः करणव्यवस्थेति भावः । यद्यपि कूट-
स्थतया पुरुषे कर्म नास्ति तथापि भोगसाधनतया पुरुषस्सा-
मिकत्वेन राज्ञो जयादिवदेव पुरुषस्य कर्मोच्यते । ननु कर्मण
एव तत्पुरुषौयत्वे किं नियामकमिति चेत् तथाविधं कर्मा-
न्तरमेव । अनादित्वात् तु मानवस्या दोषायेति । यत् तु
कश्चिदविवेकी वदति बुद्धिप्रतिबिम्बितपुरुषस्य कर्मेति ।
तत्र । योगभाष्येऽस्मदुक्तप्रकारस्त्रयोक्तत्वेनान्यप्रकारस्याग्रामा-
धिकत्वात् । प्रतिबिम्बस्यावस्तुत्वेन कर्माद्यसम्भवाच्च । अन्यथा
प्रतिबिम्बस्य कर्मतद्भोगाद्यङ्गीकारे बिम्बत्वाभिमतपुरुषकल्प-
नावैयर्थ्यं पूर्वं प्रतिपादितत्वादिति ॥ ४६ ॥

बुधेः प्राधान्यं प्रकटीकर्तुमुपसंहरति ।

समानकर्मयोगे बुद्धेः प्राधान्यं लोकवज्रो-
कवत् ॥ ४७ ॥

यद्यपि पुरुषार्थत्वेन समान एव सर्वेषां करणानां व्यापा-
स्तथापि बुद्धेरेव प्राधान्यं लोकवत् । लोके हि राजार्थकत्वा-
विशेषेऽपि ग्रामाध्यक्षादिषु मध्ये मन्त्रिण एव प्राधान्यं तद्व-
दित्यर्थः । अत एव बुद्धिरेव महानिति सर्वशास्त्रेषु गीयत
इति । वीष्ठाध्यायसमाप्तिः ॥ ४७ ॥

लिङ्गदेहस्य घटकं यत् सप्तदशसंख्यकम् ।

प्रधानकार्यं तत् सूक्ष्ममवाध्यायेऽनुवर्णितम् ॥

इति श्रीविज्ञानाचार्यनिर्मिते कापिलसांख्यप्रवचनस्य

भाष्ये प्रधानकार्याध्यायो द्वितीयः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

इतः परं प्रधानस्य स्थूलकार्यं महाभूतानि शरीरद्वयं च
शक्त्यं ततश्च विविधयोनिगत्यादयो ज्ञानसाधनानुष्ठानहेत्व-
परवैराग्यार्थं ततश्च परवैराग्याय ज्ञानसाधनान्यस्थितानि
शक्त्यानीति तृतीयारम्भः ।

अविशेषाद्विशेषारम्भः ॥ १ ॥

नास्ति विशेषः शान्तघोरमूढत्वादिरूपो यत्रेत्यविशेषो
भूतसूक्ष्मं पञ्चतन्मात्राख्यं तस्माच्छान्तादिरूपविशेषवत्त्वेन
विशेषाणां स्थूलानां महाभूतानामारम्भ इत्यर्थः । सुखाद्यात्म-
कता हि शान्तादिरूपा स्थूलभूतेष्वेव तारतम्यादिभिरभि-
व्यज्यते न सूक्ष्मेषु तेषां शान्तैकरूपतयैव योगिष्वभिध्यक्तो-
रिति ॥ १ ॥

तदेवं पूर्वाध्यायमारभ्य त्रयोविंशतितत्त्वानामुत्पत्तिमुक्त्वा
तस्माच्छरीरद्वयोत्पत्तिमाह ।

तस्माच्छरीरस्य ॥ २ ॥

तस्मात् त्रयोविंशतितत्त्वात् स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयस्यारभ्य
इत्यर्थः ॥ २ ॥

सम्प्रति त्रयोविंशतितत्त्वे संसारान्यथानुपपत्तिं प्रमाण-
यति ।

तद्बीजात् संसृतिः ॥ ३ ॥

तस्य शरीरस्य बीजात् त्रयोविंशतितत्त्वरूपात् सूक्ष्मा-
द्वेतोः पुरुषस्य संसृतिर्गतागते भवतः कूटस्थस्य विभुतया स्वतो
गत्याद्यसम्भवादित्यर्थः । त्रयोविंशतितत्त्वेऽवस्थितो हि पुरुष-
स्तेनैवोपाधिना पूर्वकृतकर्मभोगार्थं देहाद् देहं संसरति ।

मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ।

वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव तु कायिकम् ॥

इत्यादिसृतिभिः पूर्वसर्गाधिकरणैरेवोत्सर्गतः सर्गान्तरेषू-
पभोगसिद्धेः । अतएव ब्रह्मसूत्रमुपसंहरति सम्प्रतिष्वक्त इति
॥ ३ ॥

संसृतेरवधिमप्याह ।

आविवेकाच्च प्रवर्त्तनमविशेषाणाम् ॥ ४ ॥

ईश्वरानीश्वरत्वादिविशेषरहितानां सर्वेषामेव पुंसां विवे-
कपर्यन्तमेव प्रवर्त्तनं संसृतिरावश्यकौ विवेकोत्तरं च न
सेत्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र हेतुमाह ।

उपभोगादितरस्य ॥ ५ ॥

इतरस्यापि वै किं एव स्वीयकर्मफलभोगावस्थभावादि-
त्यर्थः ॥ ५ ॥

देहसत्त्वेऽपि संसृतिकाले भोगो नास्तीत्याह ।

सम्प्रति परिमुक्तो वाभ्याम् ॥ ६ ॥

सम्प्रति संसृतिकाले पुरुषो वाभ्यां शीतोष्णसुखदुःखादि-
द्वन्द्वैः परिमुक्तो भवतीत्यर्थः । तदेतत् कारिकयोक्तम् ।

संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ।

इति । भावा धर्माधर्मवासनादयः ॥ ६ ॥

अतः परं शरीरद्वयं विशिष्य वक्तुमुपक्रमते ।

मातापितृजं स्थूलं प्रायश इतरन्न तथा ॥ ७ ॥

स्थूलं मातापितृजं प्रायशो बाहुल्येनायोनिजस्यापि सूक्ष्म-
शरीरस्य स्मरणादितरञ्च सूक्ष्मशरीरं न तथा न मातापि-
तृजं सर्गाद्युत्पन्नत्वादित्यर्थः । तदुक्तं कारिकया ।

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।

संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥

इति । नियतं नित्यं द्विपरार्धस्थायि गौणनित्यं प्रति-
शरीरं लिङ्गोत्पत्तिकल्पने गौरवात् । प्रलये तु तन्नाशः श्रुति-
स्मृतिप्रामाण्यादिष्यते । गतिकाले भोगाभाववचनमुक्तर्गा-
भिप्रायेण । कदाचित् तु वायवीयशरीरप्रवेशतो गमनकाले-
ऽपि भोगो भवति । अतोऽयममार्गं दुःखभोगवाक्यान्वुप-
पद्यन्ते ॥ ७ ॥

स्थूलसूक्ष्मशरीरयोर्मध्ये किमुपाधिकः पुरुषश्च इन्द्रियो-
नस्तदवधारयति ।

पूर्वीत्यन्तेस्तत्कार्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य

॥ ८ ॥

पूर्वं सर्गादावुत्पत्तिर्यस्य लिङ्गशरीरस्य तस्यैव तत्कार्यत्वं
सुखदुःखकार्यकत्वं कुत एकस्य लिङ्गदेहस्यैव सुखदुःखा-
ख्यभोगात् न त्वितरस्य स्थूलशरीरस्य सूतशरीरे सुखदुःखा-
द्यभावस्य सर्वसम्मतत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तस्य सूक्ष्मशरीरस्य स्वरूपमाह ।

सप्तदशैकं लिङ्गम् ॥ ९ ॥

सूक्ष्मशरीरमप्याधाराधेयभावेन द्विविधं भवति तत्र सप्त-
दश मिलित्वा लिङ्गशरीरं तच्च सर्गादौ समष्टिरूपमेकमेव
भवतीत्यर्थः । एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि बुद्धिश्चेति
सप्तदश । अहङ्कारस्य बुद्धावेवान्तर्भावः । चतुर्थसूत्रवत्समा-
यप्रमाणादेतान्येव सप्तदश लिङ्गं मन्तव्यं न तु सप्तदशमेकं
चेत्यष्टादशतया व्याख्येयम् । उत्तरसूत्रेण व्यक्तिभेदस्योपपा-
द्यतयात्र लिङ्गैकत्वं एकशब्दस्य तात्पर्यावधारणाच्च ।

कर्मात्मा पुरुषो योऽसौ बन्धमोक्षैः प्रयुज्यते ।

स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते च सः ॥

इति मोक्षधर्मादौ लिङ्गशरीरस्य सप्तदशत्वसिद्धे-
सप्तदशावयवा अत्र सन्तीति सप्तदशको राशिरित्यर्थः ।
राशिशब्देन स्थूलदेहवलिङ्गदेहस्यावयवित्वं निराकृतम् ।
अवयविरूपेण द्रव्यान्तरकल्पनायां गौरवात् । स्थूलदेहस्य
आवयवित्वमेकतादिप्रत्यक्षानुरोधेन कल्प्यत इति । अत्र च
लिङ्गदेहे बुद्धिरेव प्रधानेत्याशयेन लिङ्गदेहस्य भोगः प्रागुक्तः ।
प्राणज्ञान्तःकरणस्यैव हृत्तिभेदः । अतो लिङ्गदेहे प्राणपञ्च-
कस्याप्यन्तर्भाव इत्यस्य सप्तदशावयवकस्य शरीरत्वं ख्यं

वक्षति लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्य इति सूत्रेण । अतो भोगायतनत्वमेव मुख्यं शरीरलक्षणम् । तदा-
अयतया त्वन्यत्र शरीरत्वमिति पञ्चाङ्गात्मीभविष्यति । चेष्टे-
न्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति तु न्यायेऽपि तस्यैव लक्षणं कृत-
मिति ॥ ८ ॥

ननु लिङ्गं चेदेकं तर्हि कथं पुरुषभेदेन विलक्षणा भोगा-
स्युस्तत्वाद् ।

व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात् ॥ १० ॥

यद्यपि सर्गादौ हिरण्यगर्भोपाधिरूपमेकमेव लिङ्गं तथापि
तस्य पञ्चाङ्गात्किंभेदो व्यक्तिरूपेणांशतो नानात्वमपि भवति ।
यथेदानौमेकस्य पिढलिङ्गदेहस्य नानात्वमंशतो भवति पुत्र-
कन्यादिलिङ्गदेहरूपेण । तच्च कारणमाह कर्मविशेषादिति ।
जीवान्तराणां भोगहेतुकर्मादेरित्यर्थः । अत्र विशेषवचनात्
समष्टिसृष्टिजीवानां साधारणैः कर्मभिर्भवतीत्यायातम् । अयं
च व्यक्तिभेदो मन्वादिष्वप्युक्तः । यथा मनौ समष्टिपुरुषस्य
षडिन्द्रियोत्पत्त्यनन्तरम् ।

तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षष्ठामप्यमितीजसाम् ।

सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥

इति षष्ठामिति समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षणम् । आत्म-
मात्रासु चिदंशेषु संयोज्येत्यर्थः । तथा च तत्रैव वाक्यान्त-
रम् ।

तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करणैः सह ।

चेन्नानाः समजायन्त मात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ॥

इति ॥ १० ॥

नन्वेवं भोगायतनतया लिङ्गस्यैव शरीरत्वे स्थूले कथं
शरीरव्यवहारस्तद्वाह ।

तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वादः ॥११॥

तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं
तस्याश्रये षाट्कौशिकदेहे तद्वादो देहवादस्तद्वादात् तस्या-
धिष्ठानशब्दोक्तस्य देहवादादित्यर्थः लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य
देहत्वमधिष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्यवसितो-
ऽर्थः । अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मं पञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च
शरीरत्वयं सिद्धम् । यत् तु ।

आतिवार्हिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः ।

सर्वासां भूतजातीनां ब्रह्माणस्त्वक एव किम् ॥

इत्यादिशास्त्रेषु शरीरद्वयमेव श्रूयते तस्मिन् शरीराधिष्ठान-
शरीरयारन्याऽन्यनियतत्वेन सूक्ष्मत्वेन चैकताभिप्रायादिति
॥ ११ ॥

ननु षाट्कौशिकातिरिक्ते लिङ्गशरीराधिष्ठानभूते शरी-
रान्तरे किं प्रामाण्यमित्याकाङ्क्षायामाह ।

न स्नातन्त्रयात् तद्वृत्ते क्वायावच्चिदवच्च ॥१२॥

तस्मिन् शरीरं तद्वृत्तेऽधिष्ठानं विना स्नातन्त्रयाच्च तिष्ठति ।
यथा क्वाया निराधारा न तिष्ठति यथा वा चित्रमित्यर्थः ।
तथा च स्थूलदेहं त्यक्त्वा लोकान्तरगमनाय लिङ्गदेहस्याधार-
भूतं शरीरान्तरं सिध्यतीति भावः । तस्य च स्वरूपं कारि-
कायामुक्तम् ।

सूक्ष्मा मातापितृजाः सहप्रभूतैस्त्रिधा विशेषा स्तुः ।

सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्तन्ते ॥

इति । अत्र तस्मात्प्रकार्यं मातापितृजशरीरापेक्षया

सूक्ष्मं यद्भूतपञ्चकं यावत्सिद्धस्यायि प्रोक्तं तदेव लिङ्गाधिष्ठानं
शरीरमिति लब्धं कारिकान्तरेण ।

चित्रं यथाश्रयमृते स्थाखादिभ्यो विना यथा ह्याया ।

तद्वह्निना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥

इति । विशेषैः स्थूलभूतैः सूक्ष्माख्यैः । स्थूलायान्तर-
भेदैरिति यावत् । अस्यां कारिकायां सूक्ष्माख्यानां स्थूल-
भूतानां लिङ्गशरीराङ्गे दावगमेन ।

पूर्वोत्पन्नमसकं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।

इत्यादिपूर्वोदाहृतकारिकायां सूक्ष्मभूतपर्यन्तस्य लिङ्गत्वं
नार्थः किन्तु महदादिरूपं यत्किञ्च तत् साधारसूक्ष्मपर्यन्तं
संसरति तेन सह संसरतीत्यर्थः । नन्वेवं लिङ्गघटकपदार्थाः
कियन्त इति कथमवधार्यमिति चेत् ।

वासनाभूतसूक्ष्मं च कर्मविद्ये तथैव च ।

दर्शेन्द्रियं मनो बुद्धिरेतल्लिङ्गं विदुर्बुधाः ॥

इति वाशिष्ठादिवाक्येभ्यः । अत्र लिङ्गशरीरप्रतिपादने-
नैव पुर्यष्टकमपि व्याख्येयमित्याशयेन बुद्धिधर्माणामपि
वासनाकर्मविद्यानां पृथगुपन्यासः । भूतसूक्ष्मं चात्र तस्माच्च
दर्शेन्द्रियाणि च ज्ञानकर्मेन्द्रियभेदेन पुरह्वयमित्याशयः । यत्
तु मायावादनो लिङ्गशरीरस्य तस्मात्प्रस्थाने प्राणादिपञ्चकं
प्रक्षिपन्ति पुर्यष्टकं चान्यथा कल्पयन्ति तदप्रामाणिकमिति
॥ १२ ॥

ननु मूर्त्तद्रव्यतया वायुदेरिव लिङ्गस्याकाशमेवासङ्केना-
धारोऽस्तु व्यर्थमन्यत्र सङ्गकल्पनमिति तत्राह ।

मूर्त्तत्वेऽपि न सङ्गात्तयोगात् तरणिवत् ॥ १३ ॥

मूर्त्तत्वेऽपि न स्नातन्वादादसङ्गतयावस्थानं प्रकाशरूप-

त्वेन । सूर्यस्येव सङ्घातसङ्घानुमानादित्यर्थः । सूर्यादीनि
सर्वाणि तेजांसि पार्थिवद्रव्यसङ्गेनैवावस्थितानि दृश्यन्ते लिङ्गं
च सत्त्वप्रकाशमयमतो भूतसङ्घतमिति ॥ १३ ॥

लिङ्गस्य परिमाणमवधारयति ।

अणुपरिमाणं तत् कृतिश्रुतेः ॥ १४ ॥

तल्लिङ्गमणुपरिमाणं परिच्छिन्नं न त्वत्यन्तमेवाणु सावय-
वस्योक्तत्वात् । कुतः कृतिश्रुतेः क्रियाश्रुतेः ।

विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च ।

इत्यादिश्रुतेर्विज्ञानाख्यबुद्धिप्रधानतया विज्ञानस्य लिङ्ग-
स्याखिलकर्मश्रवणादित्यर्थः । विभुत्वे सति क्रिया न सम्भ-
वति । तदगतिश्रुतेरिति पाठस्तु समीचीनः । लिङ्गशरीरस्य
च मतिश्रुतिस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुक्रामति प्राणमनुक्रामन्तं
सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवानुक्रामतीति सविज्ञानो बुद्धि-
सहित एव जायते सविज्ञानं यथा स्यात् तथा संसरति चेत्यर्थः
॥ १४ ॥

परिच्छिन्नत्वे युक्त्यन्तरमाह ।

तदन्मयत्वश्रुतेः ॥ १५ ॥

तस्य लिङ्गस्यैकदेशतोऽन्नमयत्वश्रुतेर्न विभुत्वं सम्भवतीति ।
विभुत्वे सति नित्यतापत्तेरित्यर्थः । सा च श्रुतिर्ज्ञानमयं हि
सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयौ वागित्यादिः । यद्यपि
मनसादीनि न भौतिकानि तथाप्यन्नसंसृष्टसजातीयंशपूरणा-
दन्नमयत्वादिव्यवहारो बोध्यः ॥ १५ ॥

अचेतनानां लिङ्गानां किमर्थं संसृतिर्देहाद्देहान्तरसञ्चार
इत्याशङ्क्यामाह ।

पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानां सूपकारवद्वाञ्छः

॥ १६ ॥

यथा राज्ञः सूपकाराणां पाकशालासु सञ्चारो राजार्थं
तथा लिङ्गशरीराणां संसृतिः पुरुषार्थमित्यर्थः ॥ १६ ॥

लिङ्गशरीरमशेषविशेषतो विचारितमिदानीं स्खलशरीर-
मपि तथा विचारयति ।

पाञ्चभौतिको देहः ॥ १७ ॥

पञ्चानां भूतानां मिलितानां परिणामो देह इत्यर्थः
॥ १७ ॥

मतान्तरमाह ।

चातुर्भौतिकमित्येके ॥ १८ ॥

आकाशस्थानारम्भकत्वमभिप्रेत्येदम् ॥ १८ ॥

ऐकभौतिकमित्यपरे ॥ १९ ॥

पार्थिवमेव शरीरमन्यानि च भूतान्युपष्टम्भकमात्राणीति
भावः । अथैकभौतिकमेकैकभौतिकमित्यर्थः । मनुष्यादि-
शरीरे पार्थिवांशाधिक्येन पार्थिवता स्वर्यादिलोकेषु च तेज-
साद्याधिक्येन तैजसादिता शरीराणां सुवर्णादीनामिषेतीम-
मेव पक्षं पञ्चमाध्यायेऽपि सिद्धान्तयिष्यति ॥ १९ ॥

देहस्य भौतिकत्वेन यत् सिध्यति तदाह ।

न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः ॥ २० ॥

भूतेषु पृथक् कृतेषु चैतन्यादर्शनाद्भौतिकस्य देहस्य न
स्वाभाविकं चैतन्यं किन्त्वौपाधिकमित्यर्थः ॥ २० ॥

बाधकान्तरमाह ।

प्रपञ्चमरणाद्यभावञ्च ॥ २१ ॥

प्रपञ्चस्य सर्वस्यैव मरणसुषुप्त्याद्यभावस्य देशस्य स्वाभाविकचैतन्ये सति स्यादित्यर्थः । मरणसुषुप्त्यादिकं हि देशस्याचेतनता सा च स्वाभाविकचैतन्ये सति नोपपद्यते स्वाभावस्य यावद्द्रव्यभावित्वादिति ॥ २१ ॥

प्रत्येकादृष्टेरिति यदुक्तं तत्राशङ्क्य परिहरति ।

मदशक्तिवच्चेत् प्रत्येकपरिदृष्टे सांख्ये तदु-
क्तवः ॥ २२ ॥

ननु यथा मादकता शक्तिः प्रत्येकद्रव्यावृत्तिरपि मिलितद्रव्ये वर्त्तत एवं चैतन्यमपि स्यादिति चेन्न प्रत्येकपरिदृष्टे सति सांख्ये तदुक्तवः सम्भवेत् । प्रकृते तु प्रत्येकपरिदृष्टत्वं नास्ति । अतो दृष्टान्ते प्रत्येकं शास्त्रादिभिः सूक्ष्मतया मादकत्वे सिद्धे संहतभावकाले मादकत्वाविर्भावमात्रं सिध्यति । दार्ष्टान्तिके तु प्रत्येकभूतेषु सूक्ष्मतया न केनापि प्रमाणेन चैतन्यं सिद्धमित्यर्थः । ननु समुच्चिते चैतन्यदर्शनेन प्रत्येकभूते सूक्ष्मचैतन्यशक्तिरनुमेयेति चेन्न । अनेकभूतेष्वनेकचैतन्यशक्तिकल्पनायां गौरवेण लाघवादेकस्यैव नित्यचित्स्वरूपस्य कल्पनोचित्यात् । ननु यथावयवेष्वर्त्तमानमपि परिमाणजलाहरणादिकार्यं घटादौ दृश्यत एवमेव शरीरे चैतन्यं स्यादिति मैवम् । भूतगतविशेषगुणानां सजातीयकारणगुणजन्यतया कारणे चैतन्यं विना देहे चैतन्यासम्भवादिति ॥ २२ ॥

पुरुषार्थं संवृत्तिर्लिङ्गानामित्युक्तं तत्र लिङ्गानां स्खलदेहसंचाराख्यजन्यो यो यः पुरुषार्थो येन येन व्यापारेण सिध्यति तदाह सूत्राभ्याम् ।

ज्ञानान्मुक्तिः ॥ २३ ॥

लिङ्गसंसृतितो जन्मद्वारा विवेकसाक्षात्कारस्तस्मात्प्र-
रूपः पुरुषार्थो भवतीत्यर्थः । ज्ञानादिकं च प्रत्ययसर्गतया
कारिकायां परिभाषितम् ।

एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धाख्यः ।

इति । विपर्ययादयो व्याख्यास्यन्तेऽत्र च स एव बुद्धि-
सर्गः प्रयोजनयोगेन सूत्रैरुच्यत इति विशेषः ॥ २३ ॥

बन्धो विपर्ययात् ॥ २४ ॥

विपर्ययात् सुखदुःखात्मको बन्धरूपः पुरुषार्थो लिङ्ग-
संसृतितो भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

ज्ञानविपर्ययाभ्यां मुक्तिबन्धावुक्तौ तत्रादौ ज्ञानात्मुक्तिं
विचारयति ।

नियतकारणत्वान्न समुच्चयविकल्पो ॥ २५ ॥

यद्यपि विद्यां चाविद्यां च यस्तद्देहोभयं सहेत्यादि श्रूयते
तथाप्यविवेकनिवृत्तौ लोकसिद्धतया ज्ञानस्य नियतकारणत्वा-
दविद्याख्यकर्मणा सह ज्ञानस्य मोक्षजनने समुच्चयो विकल्पो
वा नास्तीत्यर्थः । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था
विद्यतेऽयनाय न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्व-
मानश्रुत्यादिश्रुतिभ्योऽपि कर्मणो न साक्षान्मोक्षहेतुत्वं समु-
च्चयानुष्ठानं श्रुतिष्वङ्गाङ्गिभावादिभिरभ्युपपद्यत इति ॥ २५ ॥

समुच्चयविकल्पयोरभावे दृष्टान्तमाह ।

स्वप्नजागराभ्यामिव मायिकामायिकाभ्यां
नोभयोर्मुक्तिः पुरुषस्य ॥ २६ ॥

यथा मायिकामायिकाभ्यां स्वप्नजागरपदार्थाभ्यामन्योऽन्य-
सहकारिभावेनैकः पुरुषार्थो न सम्भवति । एवमुभयोर्मायि-

कामाधिकयोरनुष्ठितयोः कर्मज्ञानयोः पुद्गलस्य सुप्तिरपि न युक्तेत्यर्थः । मायिकत्वं चासत्त्वत्वम् । अस्थिरत्वमिति यावत् । तच्च क्षाप्तेऽर्धेऽर्धे जायत्यदार्थस्तु क्षाप्तापि चया सत्त्व एव कूटस्थपुरुषापेक्षयैवास्थिरत्वेनासत्त्वत्वादतः स्वप्नविलक्षणक्षानादिकार्यकरः । एवं कर्माप्यस्थिरत्वात् प्रकृतिकार्यत्वाच्च मायिकम् । आत्मा तु स्थिरत्वादकार्यत्वाच्चा मायिकः । अतस्तयोरनुष्ठितकर्मज्ञानयोः समानफलदाढत्वमयौक्तिकमिति विलक्षणमेव कार्यं युक्तम् ॥ २६ ॥

नन्वेवमप्यात्मोपासनाख्यज्ञानेन सह तत्त्वज्ञानस्य समुच्चयविकल्पो स्यातामुपासकस्यामायिकत्वादिति तत्राह ।

इतरस्यापि नात्यन्तिकम् ॥ २७ ॥

इतरस्याप्युपासकस्य नात्यन्तिकममायिकत्वमुपासकान्यध्वस्तपदार्थानामपि प्रवेशादित्यर्थः ॥ २७ ॥

उपासनस्य मायिकत्वं यस्मिन् श्रे तदाह ।

सङ्कल्पितेऽप्येवम् ॥ २८ ॥

मनःसङ्कल्पिते ध्येयांश एवमपि मायिकत्वमपीत्यर्थः । सर्वं स्वस्विदं ब्रह्मेत्यादिशुल्युक्ते उपासके प्रपञ्चांशस्य मायिकत्वमेवेति ॥ २८ ॥

तर्जुपासनस्य किं फलमित्याकाङ्क्षायासाह ।

॥ भावनीपचयाच्छुद्धस्य सर्वं प्रकृतिवत् ॥ २९ ॥

भावनाख्योपासनानिष्पत्त्या शुद्धस्य निष्पापस्य पुद्गलस्य प्रकृतेरिव सर्वमैश्वर्यं भवतीत्यर्थः । प्रकृतिर्यथा सृष्टिस्त्रिति-संहारं करोति । एवमुपासकस्य शुद्धिसत्त्वमपि प्रकृतिप्रेरणेन सृष्ट्यादिकर्तृ भवतीति ॥ २९ ॥

ज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति स्थापितम् । इदानीं ज्ञान-
साधनान्याह ।

रागोपहृतिर्ध्यानम् ॥ ३० ॥

ज्ञानप्रतिबन्धको यो विषयोपरागस्त्रित्तस्य तदुपघातहेतु-
र्ध्यानमित्यर्थः । उपचारेण कार्यकारणयोरभेदनिर्देशो राग-
क्षयस्य ध्यानत्वासम्भवात् । अत्र ध्यानशब्देन धारणाध्यान-
समाधयो योगोक्तास्त्वय एव ग्राह्याः पातञ्जले योगाङ्गानामष्टा-
नामेव विवेकसाक्षात्कारहेतुत्वश्रवणादिति । एतेषां चावा-
न्तरविशेषास्तत्रैव द्रष्टव्याः । इतराणि च पञ्चाङ्गानि स्वयं
लक्ष्यति ॥ ३० ॥

ध्याननिष्पत्त्यैव ज्ञानोत्पत्तिर्नारम्भमात्रेणेत्याशयेन ध्यान-
निष्पत्तेर्लक्षणमाह ।

वृत्तिनिरोधात् तत्सिद्धिः ॥ ३१ ॥

ध्येयातिरिक्तवृत्तिनिरोधरूपेण सम्यग्ज्ञातयोगेन तत्सिद्धि-
र्ध्यानस्य निष्पत्तिर्ज्ञानाख्यफलोपधानरूपा भवतीत्यर्थः । अत-
स्तावत्पर्यन्तमेव ध्यानं कर्तव्यमित्याशयः । इतरवृत्तिनिरोधे
अत्येव विषयान्तरसञ्चाराख्यप्रतिबन्धापगमाद्येयसाक्षात्कारो
भवतीति कृत्वा योगोऽपि ज्ञाने कारणं योगाङ्गध्यानादिवदि-
शपि मन्तव्यम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्ष-
णोऽकौ जहातीत्यादिश्रुतिस्मृत्योस्तदवगमादिति ॥ ३१ ॥

ध्यानस्यापि साधनान्याह ।

धारणासनश्चकर्मणा तत्सिद्धिः ॥ ३२ ॥

वक्ष्यमाणेन धारणादित्वयेन ध्यानं भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

धारणादित्वयं क्रमात् सूत्रत्रयेण लक्षयति ।

निरोधश्चर्दिविधारणाभ्याम् ॥ ३३ ॥

प्राणस्येति प्रसिद्धा लभ्यते । प्रच्छेदनविधारणाभ्यां वा प्राणस्येति योगसूत्रे भाष्यकारेण प्राणायामस्य व्याख्यातत्वात् । चर्दिश्च वसनम् । विधारणत्याग इति यावत् । तेन प्रणारेचनयोर्लाभः । विधारणं च कुम्भकम् । तथा च प्राणस्य पूरकरिक्ककुम्भकैर्योनिरोधो वशीकरणं साधारणेत्यर्थः । आसनकर्मणोः स्वशब्देन पञ्चाङ्गसंख्येयतया सूत्रे परिशेषत एव धारणाया लक्ष्यत्वलाभाद्वारणापदं नोपात्तम् । चित्तस्य धारणा तु समाधिवद्भयानशब्देनैव गृहीता इति ॥ ३३ ॥

क्रमप्राप्तमासनं लक्षयति ।

स्थिरमुखमासनम् ॥ ३४ ॥

यत् स्थिरं सत् सुखसाधनं भवति स्वस्तिकादि तदासनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

स्वकर्म लक्षयति ।

सकर्म स्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानम् ॥ ३५ ॥

सुगमम् । तत्र कर्मशब्देन यमनियमयोगेन्द्रणं जितेन्द्रिय-
त्वरूपः प्रत्याहारोऽपि सर्वाश्रमसाधारणतया कर्ममध्ये प्रवेश-
नीयः । तथा च पातञ्जलसूत्रे ज्ञानसाधनतया प्रोक्तान्यष्टौ
योगाङ्गान्यत्रापि लब्धानि । यथा तत्सूत्रम् । यमनियमा-
सनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानीति ।
तेषां च स्वरूपं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ३५ ॥

सुख्याधिकारिणो नास्ति बहिरङ्गस्य यमादिपञ्चकस्या-
पेक्षा केवलाधारणाध्यानादित्रयरूपात् संयमादेव ज्ञानं योगस्य
भवतीति पातञ्जलसिद्धान्तः । जडभरतादिषु च तथा दृश्य-
तर्हपि । अतस्तदनुसारेणाचार्योऽप्याह ।

वैराग्यादभ्यासाच्च ॥ ३६ ॥

केवलाभ्यासात् ध्यानरूपादेव वैराग्यसहिताज्ज्ञानं तत्सा-
धनयोगश्च भवत्युत्तमाधिकारिणामित्यर्थः । तदुक्तं गार्होष्ठेऽपि ।

आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।

विलम्बजननाः सर्वे विस्तराः परिकीर्तिताः ॥

शिशुपालः सिद्धिमाप् स्ररणभ्यासगौरवात् ।

इति । अथवा वैराग्यभ्यानाभ्यासावत्र ध्यानस्यैव हेतुतयोक्तौ
चकारश्च धारणासमुच्चयायेति । तदेवं ज्ञानाभीक्ष्ण्यं व्याख्यातः
॥ ३६ ॥

अतः परं बन्धो विपर्ययादित्युक्तो बन्धकारणं विपर्ययो
व्याख्यास्यते तत्रादौ विपर्ययस्य स्वरूपमाह ।

विपर्ययभेदाः पञ्च ॥ ३७ ॥

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च योगोक्ता बन्ध-
हेतुविपर्ययस्यावान्तरभेदा इत्यर्थः । तेन श्रुत्यादिज्ञानरू-
पाणां विपर्ययाणामसंग्रहेऽपि न क्षतिः । तत्राविद्यानि-
त्याशुचिदुत्थानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरिति योगी
प्रोक्ता । एवमस्मिताप्यात्मानात्मनोरेकताप्रत्ययः । शरीरा-
द्यतिरिक्ता आत्मा नास्तीत्येवंरूपः । अविद्या तु नैवंरूपा ।
आत्मनः शरीराशरीरोभयरूपत्वेऽपि शरीरेऽहम्बुद्ध्युपपत्तेः ।
रागद्वेषौ तु प्रसिद्धावेव । अभिनिवेशश्च मरणादित्रास इति ।
रागादीनां विपर्ययकार्यतया विपर्ययत्वम् ॥ ३७ ॥

विपर्ययस्य स्वरूपमुक्त्वा तत्कारणस्य शक्तेरपि स्वरूपमाह ।

अशक्तिरष्टाविंशतिधा तु ॥ ३८ ॥

सुगमम् । एतदपि कारिकया व्याख्यातम् ।

एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधेरशक्तिरहिष्टा ।

सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्ययात् तुष्टिसिद्धीनाम् ॥ इति ।

वाधिर्यै कुष्ठितान्धत्वं जडताजिघ्रता तथा ।

मूकता कौण्ड्यपङ्गुत्वे क्लेश्योदावर्त्तमुग्धताः ॥

इत्येकादशेन्द्रियाणामेकादशाशक्तयः स्वतश्च बुद्धेः सप्त-
दशाशक्तयः । यथा वक्ष्यमाणानां नवतुष्टीनां विधाता नव
तथा वक्ष्यमाणानामष्टसिद्धीनां च विधाता अष्टाविति मिलित्वा
चेमाः स्वतः परतस्त्राष्टाविंशतिर्बुद्धेरशक्तय इत्यर्थः । तुशब्द
एषां विशेषप्रसिद्धित्यापनार्थः ॥ ३८ ॥

ययोर्विधाते बुद्धेरशक्तौ ते तुष्टिसिद्धौ सूत्रद्वयेनाह ।

तुष्टिर्नवधा ॥ ३९ ॥

स्वयमेव नवधात्वं वक्ष्यति ॥ ३९ ॥

सिद्धिरष्टधा ॥ ४० ॥

एतदपि स्वयं वक्ष्यति ॥ ४० ॥

उक्तानां विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धीनां विशेषजिज्ञासायां
क्रमेण सूत्रचतुष्टयं प्रवर्त्तते ।

अवान्तरभेदाः पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

विपर्ययस्यावान्तरभेदा ये सामान्यतः पञ्चोक्तास्ते पूर्व-
वत् पूर्वाचार्यैर्यथोक्तास्तथैव विशिष्टावधार्याः । विस्तरभया-
न्नेहीच्यन्त इत्यर्थः । ते चाविद्यादयो मयापि सामान्यत एव
व्याख्याताः पञ्चेति । विशेषतस्तु द्वाषष्टिभेदास्तदुक्तं कारि-
कायाम् ।

भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ।

तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिसः ॥

इति । अस्याग्रमर्थः । अष्टस्रव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेषु

प्रकृतिष्वनात्मबुद्धिरविद्या तमोऽष्टधा भवति । कार्यकारणा-
भेदेन केवलप्रकृतिष्वनात्मबुद्धेरप्यत्वान्तर्भावः । एवमविद्याया
विषयभेदेनाष्टविधत्वात् तत्त्वमानविषयकस्यास्मिताख्यमोह-
स्याष्टविधत्वम् । दिव्यादिव्यभेदेन शब्दादीनां विषयाणां दश-
त्वात् तद्विषयको रागाख्यो महामोहो दशविधः । अविद्या-
स्मितयोरष्टौ ये विषया ये रागस्य दश विषयास्तद्विज्ञातकेष्व-
ष्टादशस्त्रष्टादशधा तामिस्राख्यो द्वेषः । एवं तेषामष्टादशानां
विनाशादिदर्शनादष्टादशधान्यतामिस्राख्योऽभिनिवेशो भय-
मिति । एतेषां च तम आदिसञ्ज्ञा तद्भेतुत्वादिति ॥ ४१ ॥

एवमितरस्याः ॥ ४२ ॥

एवं पूर्ववदेवेतरस्या अशक्तेरप्यवान्तरभेदा अष्टाविंशति-
विशेषतोऽवगन्तव्या इत्यर्थः । अशक्तिरष्टाविंशतिधेत्येतस्मिन्नेव
सूत्रेऽष्टाविंशतिधात्वं मया व्याख्यातम् ॥ ४२ ॥

आध्यात्मिकादिभेदान्नवधा तुष्टिः ॥ ४३ ॥

इदं सूत्रं कारिकाया व्याख्यातम् ।

आध्यात्मिकाद्यतस्रः प्रकृत्युपादानकालभागाख्याः ।

वाङ्मा विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिहितः ॥

इति । अस्यायमर्थः । आत्मानं तुष्टिमतः सङ्ज्ञातमधिकृत्य
वर्त्तन्त इत्याध्यात्मिकास्तुष्टयस्तस्रः । तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टि-
र्यथा । साक्षात्कारपर्यन्तः परिणामः सर्वोऽपि प्रकृतेरेव तं
च प्रकृतिरेव करोत्यहं तु कूटस्थः पूर्ण इत्यात्मभायनात् परि-
तोषः । इयं तुष्टिरन्ध इत्युच्यते । ततश्च प्रव्रज्योपादानेन या
तुष्टिः सोपादानाख्या सलिलमिव्युच्यते । ततश्च प्रव्रज्यायां
बहुकालं समाप्यनुष्ठानेन या तुष्टिः सा कालाख्या तुष्टिरोध
इत्युच्यते । ततश्च प्रज्ञानपरमकाष्ठारूपे धर्ममेघसमाधौ सति या

तुष्टिः सा भाग्याख्या इष्टिरित्युच्यत इति चतस्रः साध्यात्मिकाः ।
 बाह्याः पञ्च तुष्टयो बाह्यविषयेषु पञ्चसु शुद्धादिष्वर्जनर-
 क्षणक्षयभोगहिंसादिष्वेव निमित्तकोपरमाज्जायन्ते । तास्तुष्टयो
 यथाक्रमं पारं सुपाई पारपारमनुत्तमाश्च उक्तमाश्व इति परि-
 भाषिता इति । कश्चित् त्विमां कारिकासम्यथा व्याख्यात-
 वान् । तद्यथा विवेकसाक्षात्कारोऽपि प्रकृतिपरिणाम एव-
 त्यलं ध्यानाभ्यासिनित्वेवं दृष्ट्या या ध्यानादिनिवृत्तौ तुष्टिः सा
 प्रकृत्याख्या । अत्रज्योपादानेनैव मोक्षो भविष्यति किं ध्याना-
 दिनेति या तुष्टिः सोपादानाख्या । कृतसंख्यासस्यापि काले-
 नैव मोक्षो भविष्यत्यलमुद्देगेनेति या तुष्टिः सा कालाख्या ।
 भाग्यादेव मोक्षो भविष्यति न मोक्षयास्त्रोक्तसाधनैरेवं कुतर्के
 या तुष्टिः सा भाग्याख्येत्यादिरर्थ इति तत्र । तद्व्याख्याततुष्टी-
 नामभावस्य ज्ञानाद्यनुकूलत्वे नाशक्तिपरिभाषानौचित्यादिति
 ॥ ४३ ॥

जहादिभिः सिद्धिः ॥ ४४ ॥

जहादिभेदैः सिद्धिरष्टधा भवतीत्यर्थः । इदमपि सूत्रं
 कारिकाया व्याख्यातम् ।

कहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघाताक्षयः सुखप्राप्तिः ।

दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽदुःखस्य विधः ॥

इति । अस्मायमर्थः । अत्राध्यात्मिकादिदुःखव्यति-
 योगिकत्वात् त्रयो दुःखविघाता मुख्यसिद्धयः । इतरास्तु तत्सा-
 धनत्वादुपगौहः सिद्धयः । तत्रोक्तो यथा । उपदेशादिकं विनैव
 प्राप्नोतीत्यासक्त्यात् तत्तत्तत् स्वयम्भूतमिति । शब्दस्तु
 यथा । अन्यदीयघाठमाकर्ष्य स्वयं वा शास्त्रमाकर्ष्य यज-
 ज्ञानं जायते तदिति । अध्ययनं यथा । शिष्टाचार्यभावेन

शास्त्राध्ययनाज्ज्ञानमिति । सुब्रह्मातिर्यथा । स्वयमुप-
देशार्थं गृह्यामतात् परमकारुणिकाज्ज्ञानलाभ इति । दानं
च यथा । धनादिदानेन परितोषिताज्ज्ञानलाभ इति । एषु
च पूर्वस्त्रिविध ऊहशब्दाध्ययनरूपो मुख्यसिद्धेरङ्गश्च आक-
र्षकः । सुब्रह्मासिदानयोरूहादिव्यापेक्षया मन्दसाधनत्व-
प्रतिपादनायेदमुक्तम् । कश्चित् त्वेतासामष्टसिद्धीनामङ्गुशो
निवारकः पूर्वस्त्रिविधो विपर्ययाशक्तितुष्टिरूपो भवति बन्ध-
कत्वादिति व्याचष्टे तन्न । तुष्ट्यभावस्याशक्तितया बाधिर्यादि-
वत् सिद्धिविरोधितालाभेन तुष्ट्यतुष्ट्योः सिद्धिविरोधित्वासम्भ-
वात् ॥ ४४ ॥

ननुहादिभिरेव कथं सिद्धिरुच्यते मन्त्रतपःसमाध्यादिभि-
रप्यणिमाद्यष्टसिद्धेः सर्वशास्त्रसिद्धत्वादिति तत्राह ।

नेतरादितरहानेन विना ॥ ४५ ॥

इतरादृहनादिपञ्चकभिन्नात् तपश्चादेस्तात्त्विकी न सिद्धिः
कुत इतरहानेन विना यतः सा सिद्धिरितरस्य विपर्ययस्य
हानं विनैव भवत्यतः संसारापरिपन्थित्वात् सा सिद्ध्याभास
एव न तु तात्त्विकी सिद्धिरित्यर्थः । तथा चोक्तं योगसूत्रेण ।
ते समाधायुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धय इति । तदेवं ज्ञाना-
नुक्तिरित्यारभ्य विस्तरतो बुद्धिगुणरूपः प्रत्ययसर्गः सकार्य-
बन्धो मोक्षरूपपुरुषार्थेन सहोक्तः । एतौ च बुद्धितद्गुणरूपौ
सर्गौ प्रवाहरूपेणान्योन्यं हेतू बीजाङ्गुरवत् । तथा च
कारिका ।

न विना भावैर्लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिवृत्तिः ।

लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तस्माद्विविधः प्रवर्तते सर्गः ॥

इति । भावी वासनारूपा बुद्धिर्ज्ञानादिगुणा लिङ्गं मह-

तत्त्वं बुद्धिरिति । समष्टिसर्गः प्रत्ययसर्गश्च समाप्तः ॥ ४५ ॥

साम्प्रतं व्यक्तिभेदः कर्मविशेषादिति सङ्क्षेपादुक्ता व्यष्टि-
सृष्टिर्विस्तरतः प्रतिपाद्यते ।

दैवादिप्रभेदाः ॥ ४६ ॥

दैवादिः प्रसेदोऽवान्तरभेदो यस्याः सा तथा सृष्टिरिति
शेषः । तदेतत् कारिकया व्याख्यातम् ।

अष्टविकल्पो दैवसौर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।

मानुष्यस्यैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥

इति । ब्राह्मप्राजापत्येन्द्रपैतृगान्धर्वयाक्षराक्षसपैशाचा
इत्यष्टविधो दैवः सर्गः । पशुसृगपक्षिसरीसृपस्यावरा इति
तैर्यग्योनः पञ्चविधः । मानुष्यसर्गस्यैकप्रकार इति । भौतिको
भूतानां व्यष्टिप्राणिनां विराजः सकाशात् सर्ग इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अवान्तरसृष्टेरप्युक्तायाः पुरुषार्थत्वमाह ।

आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तं तत्कृते सृष्टिराविवेकात्

॥ ४७ ॥

चतुर्मुखमारभ्य स्यावरान्ता व्यष्टिसृष्टिरपि विराट्सृष्टि-
बदेव पुरुषार्था भवति तत्तत्पुरुषाणां विवेकस्यातिपर्यन्त-
मित्यर्थः ॥ ४७ ॥

व्यष्टिसृष्टावपि विभागमाह सूत्रत्रयेण ।

ऊर्ध्वं सत्त्वविशाला ॥ ४८ ॥

ऊर्ध्वं भूर्लोकानुपरि सृष्टिः सत्त्वाधिका भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तमोविशाला मूलतः ॥ ४९ ॥

मूलतो भूर्लोकानुदध इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

मध्ये रजोविशाला ॥ ५० ॥

मध्ये भूर्लोक इत्यर्थः ॥ ५० ॥

नन्वेकस्या एव प्रकृतेः केन निमित्तेन सत्त्वादिविशाल-
तया विचित्राः सृष्टय इत्याकाङ्क्षायामाह ।

कर्मवैचित्र्यात् प्रधानचेष्टा गर्भदासवत् ॥ ५१ ॥

विचित्रकर्मनिमित्तादेव यथोक्ता प्रधानस्य चेष्टा कार्य-
वैचित्र्यरूपा भवति । वैचित्र्ये दृष्टान्तो गर्भदासवदिति ।
यथा गर्भविस्थामारभ्य यो दासस्तस्य भृत्यवासनापाटवेन
नानाप्रकारा चेष्टा परिचर्या स्वाम्यर्थं भवति तद्वदित्यर्थः
॥ ५१ ॥

ननु चेदूर्ध्वं सत्त्वविशाला सृष्टिरस्ति तर्हि तत एव कृतार्थ-
त्वात् पुरुषस्य किं मोक्षेणेति तत्राह ।

आवृत्तिस्तत्राप्युत्तरोत्तरयोनियोगाद्वेयः ॥ ५२ ॥

तत्राप्यूर्ध्वगतावपि सत्यामावृत्तिरस्त्यत्र उत्तरोत्तरयोनियो-
गादधोऽधो योजिज्जननः सोऽपि लोको ह्येय इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

किञ्च ।

समानं जरामरणादिजं दुःखम् ॥ ५३ ॥

जर्द्धाधो गतानां ब्रह्मादिस्थावरान्तानां सर्वेषामेव जरा-
मरणादिजं दुःखं साधारणमतोऽपि ह्येय इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

किं बहुना कारणे लयादपि न कृतकृत्यतेत्याह ।

न कारणलयात् कृतकृत्यता मन्वदुत्थानात्

॥ ५४ ॥

विवेकज्ञानाभावे यदा महदादिषु वैराग्यं प्रकल्प्यास-
नया भवति तदा प्रकृतौ लयो भवति वैराग्यात् प्रकृतिलय

इति वचनात् । तस्मात् कारणज्ञायादपि न कृतकत्वतास्ति
मग्नवदुत्थानात् । यथा जले मग्नः पुरुषः पुनरुत्तिष्ठति एव-
मेव प्रकृतिलीनाः पुरुषाः ईश्वरभावेन पुनरुत्तिष्ठन्ति ।
संस्कारादेरक्षयेषु पुनराभाविष्यन्ते विवेकख्यातिं विना दोष-
दाहानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु कारणं केनापि न कार्यतेऽतः स्वतन्त्रा कथं स्वोपा-
सकस्य दुःखनिदानमुत्थानं पुनः करोति तत्राह ।

अकार्यत्वेऽपि तद्योगः पारवश्यात् ॥ ५५ ॥

प्रकृतेरकार्यत्वेऽप्यप्रैर्यत्वेऽप्यन्येच्छानधीनत्वेऽपि तद्योगः
पुनरुत्थानोचित्यं तल्लीनस्य कुतः पारवश्यात् पुरुषार्थतन्त्र-
त्वात् । विवेकख्यातिरूपपुरुषार्थवशेन प्रकृत्या पुनरुत्थाप्यते
स्वलीन इत्यर्थः । पुरुषार्थादयस्य प्रकृतेर्न प्रेरकाः किन्तु प्रवृ-
त्तिस्वभावायाः प्रवृत्ती निमित्तानीति न स्वातन्त्र्यवृत्तिः ।
तथा च योगसूत्रम् । निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरण-
भेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति । वरणभेदः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ५५ ॥

प्रकृतिलयात् पुरुषस्योत्थाने प्रमाणमप्याह ।

स हि सर्ववित् सर्वकर्ता ॥ ५६ ॥

स हि पूर्वसर्गे कारणलीनः सर्गान्तरे सर्ववित् सर्वकर्तेश्वर-
श्चादिपुरुषो भवति प्रकृतिलये तस्यैव प्रकृतिपदप्राप्त्योचितत्वात् ।
तदेव सक्तः सह कर्मणेति लिङ्गं मनो यत्र निषिक्तमस्येत्यादि-
श्रुतेरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

नन्वेवमीश्वरप्रतिषेधानुपपत्तिरप्याह ।

ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा ॥ ५७ ॥

प्रकृतिलीनस्य जग्येश्वरस्य सिद्धिर्यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य
ज्ञानमयं तप इत्यादिश्रुतिभ्यः सर्वज्ञस्यैव । नित्येश्वरस्यैव

विवादास्पदत्वादित्यर्थः । सूत्रद्वयमिदं व्याख्याय पारवश्यमपि प्रतिपादयति स हीति सूत्रेण । स हि परः पुरुषसामान्यं सर्वज्ञानशक्तिमत् सर्वकर्तृताशक्तिमच्च । अयस्मान्त्ववत् सन्नधिमात्रेण प्रेरकत्वादित्यर्थः । तदा चासमाप्त्यर्थपुरुषसन्निध्यात् तदर्थमन्नेच्छानधीनाया अपि प्रकृतेः प्रवृत्तिरावश्यकीति । नन्वेवमौखरप्रतिषेधविरोधस्तत्राह । ईदृशेखरसिद्धिः सिद्धा । सान्निध्यमात्रेणेश्वरस्य सिद्धिस्तु श्रुतिस्मृतिषु सर्वसम्मतित्यर्थः ।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।

ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विभुरग्न्युते ।

सृजते च गुणान् सर्वान् क्षेत्रज्ञस्त्वनुपश्यति ।

गुणान् विक्रियते सर्वानुदासीनवदीश्वरः ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतयश्चैतादृशेश्वरे प्रमाणमिति ॥ ५७ ॥

द्वितीयाध्यायादिमारभ्यैतावत्पर्यन्तं सूत्रव्यूहैः प्रधानसृष्टिः समापिता । इतः परं मोक्षोपपत्त्यर्थं प्रधानसृष्टेर्ज्ञानिपुरुषं प्रत्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तलयाख्या वक्तव्या तदुपपत्त्यर्थमादौ प्रधानसृष्टेः प्रयोजनं द्वितीयाध्यायस्यादिसूत्रे दिष्टात्वेणोक्तं विस्तरतः प्रतिपादयति ।

प्रधानसृष्टिः परार्थं स्वतोऽप्यभोक्तृत्वादुद्ग-

कुङ्कुमवहनवत् ॥ ५८ ॥

प्रधानस्य स्वत एव सृष्टिर्यद्यपि तथापि परार्थमन्यस्य भोगापवर्गार्थम् । यथोद्गच्छ कुङ्कुमवहनं स्वाम्यर्थं कुतोऽभोक्तृत्वादचेतनत्वेन भोगापवर्गासम्भवादित्यर्थः । ननु विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वेत्यनेन स्वार्थापि सृष्टिरुक्तेति चेत् सत्यम् । तथापि पुरुषार्थतां विना स्वार्थतापि न सिध्यति । स्वार्थो हि प्रधानस्य

कृतभोगापवर्गात् पुरुषादात्मविमोक्षणमिति । ननु भृत्यतुल्या
चेत् प्रकृतिस्तर्हि कथं स्वामिनो दुःखार्थमपि प्रवर्त्तत इति
चेन्न । सुखार्थप्रवृत्त्यैव नान्तरीयकदुःखसम्भवाद्दृष्टमृत्युत्व-
त्वाच्चेति ॥ ५८ ॥

ननु प्रधानस्याचेतनस्य स्वतः सृष्ट्वमेव नोपपद्यते रथादेः
परप्रयत्ने नैव प्रवृत्तिर्दर्शनादिति तत्राह ।

अचेतनत्वेऽपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य ॥ ५९ ॥

यथा क्षीरं पुरुषप्रयत्ननैरपेक्ष्येण स्वयमेव दधिरूपेण परि-
णमते । एवमचेतनत्वेऽपि परप्रयत्नं विनापि महदादिरूप-
परिणामः प्रधानस्य भवतीत्यर्थः । धेनुवद्वक्षायेत्यनेन सूत्रे-
णास्य न पीनरुक्त्यम् । तत्र । करणप्रवृत्तेरेव विचारितत्वात् ।
धेनूनां चैतनत्वाच्चेति ॥ ५९ ॥

दृष्टान्तान्तरप्रदर्शनपूर्वकमुक्तार्थहेतुमाह ।

कर्मवद्दृष्टेर्वा कालादेः ॥ ६० ॥

कालादेः कर्मवद्वा स्वतः प्रधानस्य चेष्टितं सिध्यति दृष्ट-
त्वात् । अथैको गच्छति ऋतुरितरस्य प्रवर्त्तत इत्यादिरूपं
कालादिकर्म स्वत एव भवत्येवं प्रधानस्यापि चेष्टा स्यात् कल्प-
नाया दृष्टानुसारित्वादित्यर्थः ॥ ६० ॥

ननु तथापि ममेदं भोगादिसाधनमिति प्रतिसम्मानाभावा-
च्छ्रद्धायाः प्रकृतः कदाचित् प्रवृत्तिरपि न स्वादिपरीता च
प्रवृत्तिः स्यात् तत्राह ।

स्वभावाच्चेष्टितमनभिसम्मानाद्भृत्यवत् ॥ ६१ ॥

यथा प्रकृष्टभृत्यस्य स्वभावात् संस्कारादेव प्रतिनियता-
वश्यकी च स्वामिसेवा प्रवर्त्तते न तु स्वभोगाभिप्रायेण तथैव
प्रकृतेर्चेष्टितं संस्कारादेवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

कर्माकृष्टैर्वानादितः ॥ ६२ ॥

वाशब्दोऽत्र समुच्चये । यतः कर्मानाद्यतः कर्मभिराकर्ष-
णादपि प्रधानस्यावश्यकौ व्यवस्थिता च प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६२ ॥

तदेवं प्रधानस्य परार्थतः सृष्टृत्वे सिद्धे परप्रयोजनसमाप्ती
स्तत् एव प्रधाननिवृत्त्या मोक्षः सिध्यतीत्याह प्रवृत्तेन ।

विविक्तबोधात् सृष्टिनिवृत्तिः प्रधानस्य सूदवत् पाके ॥ ६३ ॥

विविक्तपुरुषज्ञानात् परवैराग्येण पुरुषार्थसमाप्ती प्रधा-
नस्य सृष्टिनिवर्तते । यथा पाके निष्पक्वे पाचकस्य व्यापारो
निवर्तते इत्यर्थः । इयमेवात्यन्तिकप्रलय इत्युच्यते । तथा
च श्रुतिः । तस्याभिध्यानाद्योजनात् तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते
विश्वमायानिवृत्तिरिति ॥ ६३ ॥

नन्वेवमेकपुरुषस्योपाधौ विवेकज्ञानोत्पत्त्या प्रकृतेः सृष्टि-
निवृत्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्ग इति तत्राह ।

इतर इतरवत् तद्दोषात् ॥ ६४ ॥

इतरस्तु विविक्तबोधरहित इतरवद्ब्रह्मदेव प्रकृत्या तिष्ठति ।
कुतस्तद्दोषात् । तस्य प्रधानस्यैव तत्पुरुषार्थासमापनाख्य-
दोषादित्यर्थः । तदुक्तं योगसूत्रे । कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं
तदन्यसाधारणत्वादिति । तथा च पूर्वसूत्रे या प्रधाननिवृ-
त्तिरुक्ता सा विविक्तबोद्धपुरुषं प्रत्येवेति भावः । विश्वमाया-
श्रुतिरपि ज्ञानिनं प्रत्येव मन्तव्या । अजामिति श्रुत्यैकशा-
क्यत्वादिति ॥ ६४ ॥

सृष्टिनिवृत्तेः फलमाह ।

द्वयोरिकतरस्य वीदासीन्यमपवर्गः ॥ ६५ ॥

इयोः प्रधानपुरुषयोरेवौदासीन्यमेकाकिता । परस्पर-
वियोग इति यावत् । सोऽपवर्गः । अथवा पुरुषस्यैव कैव-
ल्यमहं मुक्तः स्यामित्येव पुरुषार्थतादर्शनादित्यर्थः ॥ ६५ ॥

नन्वेकपुरुषमुक्तावेव विवेकाकारहत्या विरक्ता प्रकृतिः
कथमन्यपुरुषार्थं पुनः सृष्टौ प्रवर्त्तताम् । न च प्रकृतेरंशभेदा-
न्वेष दोष इति वाच्यम् । मुक्तपुरुषोपकरणैरपि पृथिव्यादि-
भिरन्यस्य भोग्यसृष्टिदर्शनादिति तत्राह ।

अन्यसृष्ट्युपरागेऽपि न विरज्यते प्रबुद्धरज्जु-
तत्त्वस्यैवोरगः ॥ ६६ ॥

एकस्मिन् पुरुषे विविक्तबोधाद्विरक्तमपि प्रधानं नान्य-
स्मिन् पुरुषे सृष्ट्युपरागाय विरक्तं भवति किन्तु तं प्रति सृज-
त्येव । यथा प्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्यैवोरगो भयादिकं न जनयति
मूढं प्रति तु जनयत्येवेत्यर्थः । उरगतुल्यत्वं च प्रधानस्य
रज्जुतुल्ये पुरुषे समारोपणादिति । एवंविधं रज्जुसर्पादितृष्टा-
न्तानामाशयमबुद्धेर्बाधुधाः केचिद्देदान्तिब्रुवाः प्रकृतेरत्यन्त-
तुच्छत्वं मनोमात्रत्वं वा तुलयन्ति । एतेन प्रकृतिसत्यतावा-
दिमांख्योक्तदृष्टान्तेन श्रुतिस्मृत्यर्था बोधनीया न केवलं दृष्टान्त-
वत्त्वेनायमर्थः सिध्यति ॥ ६६ ॥

कर्मनिमित्तयोगाच्च ॥ ६७ ॥

सृष्टौ निमित्तं यत् कर्म तस्य सम्बन्धादप्यन्यपुरुषार्थं सृज-
तीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

ननु सर्वेषां पुरुषाणामप्रार्थकतया नैरपेक्ष्याविशेषेऽपि
कश्चित् प्रत्येव प्रधानं प्रवर्त्तते कश्चित् प्रति निवर्त्तते इत्यत-
किं नियामकम् । न च कर्म नियामकं कस्य पुरुषस्य किं
कर्मेत्यत्र नियामकाभावादिति तत्राह ।

नैरपेक्ष्येऽपि प्रकृत्युपकारेऽविवेकी निमि-
त्तम् ॥ ६८ ॥

पुरुषाणां नैरपेक्ष्येऽप्ययं मे स्वास्ययमेवाहमित्यविवेकादेव
प्रकृतिः मृष्ट्यादिभिः पुरुषानुपकरोतीत्यर्थः । तथा च अस्मै
पुरुषायात्मानमविविच्य दर्शयितुं वासना वर्त्तते तं प्रत्येव
प्रधानं प्रवर्त्तत इत्येव नियामकमिति भावः ॥ ६८ ॥

प्रवृत्तिस्वभावत्वात् कथं विवेकेऽपि निवृत्तिरुपपद्यतां
तत्राह ।

नर्त्तकीवत् प्रवृत्तस्यापि निवृत्तिश्चारिता-
र्यात् ॥ ६९ ॥

पुरुषार्थमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिस्वभावो न तु सामान्येन ।
अतः प्रवृत्तस्यापि प्रधानस्य पुरुषार्थसमाप्तिरूपचरितार्थत्वे
सति निवृत्तिर्युक्ता । यथा परिषद्भ्यो नृत्यदर्शनार्थं प्रवृत्ताया
नर्त्तक्यास्तस्मिन्निवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६९ ॥

निवृत्तौ हेत्वन्तरमाह ।

दोषबोधेऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य कुलब-
धूवत् ॥ ७० ॥

पुरुषेण परिणामित्वदुःखात्मकत्वादिदोषदर्शनादपि लज्जि-
तायाः प्रकृतेः पुनर्न पुरुषं प्रत्युपसर्पणं कुलबधूवत् । यथा
स्वामिना मे दोषो दृष्ट इत्यवधारणेन लज्जिता कुलबधूर्न
स्वामिनमुपसर्पति तद्वदित्यर्थः । तदुक्तं नारदोये ।

सविकारापि मौढ्येन चिरं सुक्ता गुणात्मना ।

प्रकृतिर्ज्ञातदोषेयं लज्जयेव निवर्त्तते ॥

इति । एतदेवोक्तं कारिकायापि ।

प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति ।

या दृष्टास्तीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥

इति ॥ ७० ॥

ननु पुरुषार्थं चेत् प्रधानप्रवृत्तिस्तर्हि बन्धमोक्षाभ्यां पुरुषस्य परिणामापत्तिरिति तत्राह ।

नैकान्ततो बन्धमोक्षौ पुरुषस्याविवेकादृते

॥ ७१ ॥

दुःखयोगवियोगरूपौ बन्धमोक्षौ पुरुषस्य नैकान्ततत्त्वतः किन्तु चतुर्थसूत्रवक्ष्यमाणप्रकारेणाविवेकादेवेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

परमार्थतस्तु यथोक्तौ बन्धमोक्षौ प्रकृतेरेवेत्याह ।

प्रकृतेराञ्जस्यात् ससङ्गत्वात् पशुवत् ॥ ७२ ॥

प्रकृतेरेव तत्त्वतो दुःखेन बन्धमोक्षौ ससङ्गत्वाददुःखसाधनैर्धर्मादिभिर्लिप्तत्वात् । यथा पशुरज्ज्वा लिप्ततया बन्धमोक्षभागे तद्वदित्यर्थः । एतदुक्तं कारिकया ।

तस्मान्न बध्यतेऽध्वा न मुच्यते नापि संसरति पुरुषः ।

संसरति, बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥

इति । हयोरेकतरस्य वीदासीत्यमपवर्ग इति सूत्रे च पुरुषस्यापवर्गे उक्तः स प्रतिविम्बरूपस्य मिथ्यादुःखस्य वियोग एवेति ॥ ७२ ॥

तत्र कैः साधनैर्बन्धः कैर्वा मोक्ष इत्याकाङ्क्षायामाह ।

रूपैः सप्तभिरात्मानं बध्नाति प्रधानं कोशकारवद्विमोचयत्येकरूपेण ॥ ७३ ॥

धर्मवैराग्यैश्चर्याधर्माज्ञानावैराग्यानैश्चर्यैः सप्तमीरूपधर्मैर्दुःखहेतुभिः प्रकृतिरात्मानं दुःखेन बध्नाति कोशकारवत् ।

कोशकारकतिर्यथा स्वनिर्मितेनावसेनात्मानं बध्नाति तद्वत् ।
सैव च प्रकृतिरेकरूपेण ज्ञानेनैवात्मानं दुःखाभ्योचयतीत्यर्थः
॥ ७३ ॥

ननु बन्धमुक्ती अविवेकादिति यदुक्तं तदयुक्तम् । अविवे-
कस्याहेयानुपादेयत्वात् । लोके दुःखस्य तदभावसुखादेरेव च
स्वतो हेयोपादेयत्वात् । अन्यथा दृष्टहानिरित्याशङ्क्य चतुर्थ-
सूत्रोक्तं स्वयं विवृणोति ।

निमित्तत्वमविवेकस्य न दृष्टहानिः ॥ ७४ ॥

अविवेकस्य पुरुषेषु बन्धमोक्षनिमित्तत्वमेव पुरोक्तं न
त्वविवेक एव ताविति नातो दृष्टहानिरित्यर्थः । एतच्च प्रथमा-
ध्यायसूत्रेषु स्पष्टम् । अविवेकनिमित्तात् प्रकृतिपुरुषयोः
संयोगस्तस्माच्च संयोगादुत्पद्यमानस्य प्राक्तदुःखस्य पुरुषे यः
प्रतिबिम्बः स एव दुःखभोगो दुःखसम्बन्धस्तन्निवृत्तिरेव च
मोक्षाख्यः पुरुषार्थ इति ॥ ७४ ॥

तदेवमादिसर्गमारभ्यात्यन्तिकलयपर्यन्तोऽखिलपरिणामः
प्रधानतद्विकाराणामेव पुरुषस्तु कूटस्थपूर्णचिन्मात्र एवेत्यध्याय-
द्वयेन विस्तरतो विवेचितं तस्य विवेकस्य निष्पत्त्युपायेषु
सारभूतमभ्यासमाह ।

तत्त्वाभ्यासान्नेति नेतीति त्यागाद्विवेकसिद्धिः

॥ ७५ ॥

प्रकृतिपर्यन्तेषु जडेषु नेति नेतीत्यभिमानत्यागरूपात्
तत्त्वाभ्यासाद्विवेकनिष्पत्तिर्भवति । इतरत् सर्वमभ्यासस्याङ्ग-
मात्रमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । अथात आदेशो नेति नेति
न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्ति स एष आत्मा नेति नेती-
त्यादिरिति ।

अव्यक्ताद्यविशेषान्ते विकारेऽस्मिंश्च वर्णिते ।
चेतनाचेतनान्यत्वज्ञानेन ज्ञानमुच्यते ॥

इति । यथा ।

अस्थिरं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
चर्मावनष्टं दुर्गन्धिपूर्णं मूत्रपुरौषयोः ॥
जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वलमसन्निष्ठं भूतावासमिमं त्यजेत् ॥
नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
तथा त्यजन्निमं देहं कच्छादग्राहादिमुच्यते ॥

इति । एतदेव कारिकायाप्युक्तम् ।

एवं तत्त्वाभ्यासाद्वास्मिन् मे नाहमित्यपरिशेषम् ।
अविपर्ययादिशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥

इति । नास्मौत्यात्मनः कर्तृत्वनिषेधः । न मे इति सङ्ग-
निषेधः । नाहमिति तादात्म्यनिषेधः । केवलमित्यस्य विव-
रणमविपर्ययादिशुद्धमिति । अतोऽन्तरा विपर्ययं विष्णु-
मित्यर्थः । इदमेव केवलत्वं सिद्धिशब्देन सूत्रे प्रोक्तम् । विवे-
कस्यातिरविष्णु वा हानोपाय इति योगसूत्रेणैतादृशज्ञानस्यैव
मोक्षहेतुत्वासाधारितं ॥ ७५ ॥

विवेकसिद्धौ विशेषमाह ।

अधिकारिप्रभेदान्न नियमः ॥ ७६ ॥

मन्दाद्यधिकारिभेदसत्त्वादभ्यासे क्रियमाणेऽप्यस्मिन्नेव
जन्मनि विवेकनिष्पत्तिर्भवतीति नियमो नास्त्येत्यर्थः । अत-
स्तत्साधिकारमभ्यासपाटवेनात्मनः सम्पादयेदिति भावः ॥ ७६ ॥

विवेक निष्पत्त्यैव निस्तारो नान्यथेत्याह ।

बाधितानुवृत्त्या मध्यविवेकतोऽप्यभोगः

॥ ७७ ॥

सक्तत् सम्प्रज्ञातयोगेनात्मसाक्षात्कारोत्तरं मध्यविवेका-
वस्थो मध्यमविवेकेऽपि सति पुरुषे बाधितानामपि दुःखादीनां
प्रारब्धवशात् प्रतिबिम्बरूपेण पुरुषेऽनुवृत्त्या भोगो भवती-
त्यर्थः । विवेकनिष्पत्तिश्चापुनरुत्थानादसम्प्रज्ञातादेव भवतीत्य-
तस्तस्यां सत्यां न भोगोऽस्तीति प्रतिपादयितुं मध्यविवेकत-
इत्युक्तम् । मन्दविवेकस्तु साक्षात्कारात् पूर्वं श्रवणमननध्या-
नयात्वरूप इति विभागः ॥ ७७ ॥

जीवन्मुक्तश्च ॥ ७८ ॥

जीवन्मुक्तोऽपि मध्यविवेकावस्थ एव भवतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

जीवन्मुक्ते प्रमाणमाह ।

उपदेश्योपदेष्टृत्वात् तत्सिद्धिः ॥ ७९ ॥

शास्त्रेषु विवेकविषये गुरुशिष्यभावश्रवणाज्जीवन्मुक्त-
सिद्धिरित्यर्थः । जीवन्मुक्तस्यैवोपदेष्टृत्वसम्भवादिति ॥ ७९ ॥

श्रुतिश्च ॥ ८० ॥

श्रुतिश्च जीवन्मुक्तोऽस्ति ।

दौक्षयैव नरो मुच्येत् तिष्ठेन्मुक्तोऽपि विग्रहे ।

कुलालचक्रमध्यस्थो विच्छिन्नोऽपि भ्रमेद्वटः ॥

ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यादिरिति । नारदौयस्मृतिरपि ।

पूर्वाभ्यासबलात् कार्यं न लोको न च वैदिकः ।

अपुण्यपापः सर्वात्मा जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥

इति ॥ ८० ॥

ननु श्रवणमात्रेणाप्युपदेष्टृत्वं स्यात् तत्राह ।

द्वितीयान्वपरम्परा ॥ ८१ ॥

इतरथा मन्दविवेकस्याप्युपदेष्टृत्वेऽन्वपरम्परापत्तिरित्यर्थः । सामग्रेणात्मतत्त्वमज्ञात्वा चेदुपदिशेत् कस्मिंश्चिदंशे स्वभ्रमेण शिष्यमपि भ्रान्तीकुर्यात् सोऽप्यन्यं सोऽप्यन्यमित्येवमन्वपरम्परिति ॥ ८१ ॥

ननु ज्ञानेन कर्मक्षये सति कथं जीवनं स्यात् तत्राह ।

चक्रभ्रमणवद्भूतशरीरः ॥ ८२ ॥

कुलालकर्मनिवृत्तावपि पूर्वकर्मवेगात् स्वयमेव कियत्का चक्रं भ्रमति । एवं ज्ञानोत्तरं कर्मानुत्पत्तावपि प्रारब्धकावेगेन चेष्टमानं शरीरं धृत्वा जीवन्मुक्तस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

ननु ज्ञानहेतुसम्पन्नातयोगेन भोगादिवासनाक्षये क शरीरधारणम् । न च योगस्य संस्काराभिभावकत्वे निमानमिति वाच्यम् । व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्राप्ताभावौ निरोधपरिणाम इति योगसूत्रतस्तत्सिद्धेः । चिरकलीनस्य विषयान्तरावेशस्य विषयान्तरसंस्काराभिभावकतय लोकेऽप्यनुभवाच्चेति तत्राह ।

संस्कारलेशतस्तत्सिद्धिः ॥ ८३ ॥

शरीरधारणहेतवो ये विषयसंस्कारास्तोषामत्पावशेषा तस्य शरीरधारणस्य सिद्धिरित्यर्थः । अत्र चाविद्यासंस्कारलेशस्य सत्ता नापेक्ष्यते । अविद्याया जन्मादिरूपकर्मविपाकारभ्रमात्रे हेतुत्वात् । योगभाष्ये व्यासैस्तथा व्याख्यातत्वात् । बीतरागजन्मादर्शनादिति न्यायाच्च । न तु प्रारब्धफलकर्मभोगेऽपीति । यत्र च नियमेनाविद्यापेक्ष्यते स प्रयासविशेषरूपो भोगो मूढेष्वेवास्ति जीवन्मुक्तानां तु भोगाभास एवेति प्रागुक्तम् । यत् तु कश्चिदविद्यासंस्कारलेशोऽपि

जीवन्मुक्तस्य तिष्ठतीत्याह तच्च । धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसङ्गात् ।
अन्वपरम्पराप्रसङ्गात् । अविद्यासंस्कारलेशसत्ताकल्पने प्रयो-
जनाभावाच्च । एतच्च ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रपञ्चितमिति ॥८३॥

शास्त्रवाक्यार्थमुपसंहरति ।

विवेकान्निःशेषदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्यता नेत-
रान्नेतरात् ॥ ८४ ॥

उक्ताया विवेकसिद्धितः परवैराग्यद्वारा सर्ववृत्तिनिरोधेन
यदा निशेषतो बाधिताबाधितसाधारण्येनाविदुःखं निव-
र्त्तते तदैव पुरुषः कृतकृत्यो भवति । नेतराजीवन्मुक्त्यादे-
रपीत्यर्थः । नेतरादिति वीष्माध्यायसमाप्ती ॥ ८४ ॥

अत्यन्तलयपर्यन्तः कार्योऽन्यक्तस्य नात्मनः ।

प्रोक्त एव विवेकोऽत्र परवैराग्यसाधनम् ॥

इति विज्ञानभिक्षुनिर्मिते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य

भाष्ये वैराग्याध्यायस्तृतीयः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

शास्त्रसिद्धाख्यायिकाजातमुखेनेदानीं विवेकज्ञानसाध-
नानि प्रदर्शनीयानौत्येतदर्थं चतुर्थाध्याय आरभ्यते ।

राजपुत्रवन् तत्त्वोपदेशात् ॥ १ ॥

पूर्वपादशेषसूत्रस्यविवेकोऽनुवर्त्तते । राजपुत्रस्येव तत्त्वो-
पदेशाद्विवेकी जायत इत्यर्थः । अत्रेयमाख्यायिका कश्चि-
द्राजपुत्रो गण्डर्भजन्मना पुराङ्गिःसारितः शवरेण केनचित्
पोषितोऽहं शवर इत्यभिमन्यमान आसीत् तं जीवन्तं ज्ञात्वा
कश्चिदमात्यः प्रबोधयति न त्वं शवरो राजपुत्रोऽसौति । स

यथा भटित्वं च चाण्डालाभिमानं त्यक्त्वा तात्त्विकं राजभावं मे-
 वालम्बते राजाहमस्मीति । एवमेवादिपुरुषात् परिपूर्णचिन्मात्रे-
 णाभिव्यक्तादुत्पन्नस्त्व' तस्यांश इति कारुणिकोपदेशात् प्रक-
 त्यभिमानं त्यक्त्वा ब्रह्मपुत्रत्वादहमपि ब्रह्मैव न तु तद्विलक्षणः
 संसारीत्येवं स्वस्वरूपमेवालम्बत इत्यर्थः । तथा गारुडे ।

यथैकहेममणिना सर्वं हेममयं जगत् ।

तथैव जातमौशेन जातेनाप्यखिलं भवेत् ॥

ग्रहाविष्टो द्विजः कश्चिच्छूद्रोऽहमिति मन्यते ।

ग्रहनाशात् पुनः स्त्रीयं ब्राह्मण्यं मन्यते यथा ॥

मायाविष्टस्तथा जीवो देहोऽहमिति मन्यते ।

मायानाशात् पुनः स्त्रीयं रूपं ब्रह्मास्मि मन्यते ॥

इति ॥ १ ॥

स्त्रीशूद्रादयोऽपि ब्राह्मणेन ब्राह्मणस्योपदेशं श्रुत्वा
 कृतार्थाः स्युरित्ये तदर्थमाख्यायिकान्तरं दर्शयति ।

पिशाचवदन्यार्थोपदेशेऽपि ॥ २ ॥

अर्जुनार्थं श्रीकृष्णेन तत्त्वोपदेशे क्रियमाणेऽपि समीपस्थस्य
 पिशाचस्य विवेकज्ञानं जातमेवमन्येषामपि भवेदित्यर्थः ॥ २ ॥

यदि च सकृदुपदेशाज्ज्ञानं न जायते तदोपदेशावृत्ति-
 रपि कर्त्तव्येतीतिहासान्तरेणाह ।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ ३ ॥

उपदेशावृत्तिरपि कर्त्तव्या छान्दोग्यादौ श्वेतकेत्वादिकं
 प्रत्याकृषिप्रभृतीनामसकृदुपदेशेतिहासादित्यर्थः ॥ ३ ॥

वैराग्यार्थं निदर्शनपूर्वकमात्मसङ्घातस्य भङ्गुरत्वादिकं प्रति-
 पादयति ।

पितापुत्रवदुभयोर्दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

स्वस्य पितापुत्रयोरिवात्मनोऽपि मरणोत्पत्त्योर्दृष्टत्वादनु-
मितत्वाद्द्वैराग्ये च विवेको भवतीत्यर्थः । तदुक्तम् ।

आत्मनः पित्रपुत्राभ्यामनुमेयौ भवाप्ययौ ।

इति ॥ ४ ॥

इतः परमुत्पन्नज्ञानस्य विरक्तस्य च ज्ञाननिष्पत्त्यङ्गान्या-
ख्यायिकोक्तदृष्टान्तैर्दर्शयति ।

श्येनवत् सुखदुःखी त्यागवियोगाभ्याम् ॥ ५ ॥

परिश्रद्धो न कर्त्तव्यो यतो द्रव्याणां त्यागेन लोकः सुखी
वियोगेन च दुःखी भवति श्येनवदित्यर्थः । श्येनो हि सामिषः
केनाप्यपहृत्यामिषाद्वियोज्य दुःखी क्रियते स्वयं चेत् त्वजति
तदा दुःखाद्विमुच्यते । तदुक्तम् ।

सामिषं कुररं जघ्न बलिनोऽन्ये निरामिषाः ।

तदामिषं परित्यज्य स सुखं समविन्दत ॥

इति । तथा मनुनाप्युक्तम् ।

नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।

तथा त्यजन्निमं देहं कच्छाद्ग्राहाद्विमुच्यते ॥

इति ॥ ५ ॥

अहिनिर्ल्वयिनीवत् ॥ ६ ॥

यथाहिर्जीर्णं त्वचं परित्यजत्यनायासेन ह्येयबुद्ध्या तथैव
मुमुक्षुः प्रकृतिं बहुकालापभुक्तां जीर्णं ह्येयबुद्ध्या त्यजेदि-
त्यर्थः । तदुक्तम् । जीर्णं त्वचमिवोरग इति ॥ ६ ॥

त्यक्तं च प्रकृत्यादिकं पुनर्न स्वीकुर्यादित्यत्राह ।

छिन्नहस्तवद्वा ॥ ७ ॥

यथा छिन्नं हस्तं पुनः कोऽपि नादत्ते तथैवैतत् त्यक्तं
पुनर्नाभिमत्येत्यर्थः । वाग्यब्दोऽप्यर्थः ॥ ७ ॥

असाधनानुचिन्तनं बन्धाय भरतवत् ॥८॥

विवेकस्य यदन्तरङ्गसाधनं न भवति स चेद्धर्मोऽपि स्यात्
तथापि तदनुचिन्तनं तदनुष्ठाने चित्तस्य तात्पर्यं न कर्तव्यं
यतस्तद्वन्धाय भवति विवेकविस्मारकतया भरतवत् । यथा
भरतस्य राजर्वेधर्म्यमपि दीनानाथहरिणश्रावकस्य पोषण-
मि त्यर्थः । तथा च जडभरतं प्रकृत्य विष्णुपुराणे ।

चपलं चपले तस्मिन् दूरगं दूरगार्मनि ।

आसीञ्चेतः समासक्तं तस्मिन् हरिणपोतके ॥ ८ ॥

**बहुभिर्योगे विरोधो रागादिभिः कुमारैश्च-
वत् ॥ ९ ॥**

बहुभिः सङ्गो न कार्यः । बहुभिः सङ्गे हि रागाद्यभि-
व्यक्त्या कलहो भवति योगभ्रंशकः । यथा कुमारौहस्त्यङ्गा-
नामन्योऽन्यसङ्गेन भ्रणत्कारो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

द्वाभ्यामपि तथैव ॥ १० ॥

द्वाभ्यां योगोऽपि तथैव विरोधो भवत्यत एकाकिनैव स्यात-
व्यमित्यर्थः । तदुक्तम् ।

यासे बहूनां कलहो भवेद्द्वार्त्ता द्वयोरपि ।

एक एव चरेत् तस्मात् कुमार्या इव कङ्कणम् ॥

इति ॥ १० ॥

आशा वै वक्ष्यविरसे चित्ते सन्तोषयर्जिते ।

ज्ञाने वक्ष्यमिवादर्थे न ज्ञानं प्रतिविश्वति ॥

इति वचनान्विराशता योगिनानुष्ठेयेत्याह ।

निराशः सुखो पिङ्गलावत् ॥ ११ ॥

आशां त्यक्त्वा पुरुषः सन्तोषाख्यसुखवान् भूयात् पिङ्गला-

वत् । यथा पिङ्गलानाम् वेश्या कान्तार्थिनी कान्तमलब्धा
निर्विद्या सती विद्यायाशां सुखिनी बभूव तद्वदित्यर्थः । तदु-
क्तम् ।

आशा हि परमं दुःखं नैराशं परमं सुखम् ।

यथा सन्विद्य कान्ताशां सुखं सुप्ताप पिङ्गला ॥

इति । नन्वाशानिवृत्त्या दुःखनिवृत्तिः स्यात् सुखं तु
कुतः साधनाभावादिति । उच्यते । चित्तस्य सत्त्वप्राधान्ये न
स्वाभाविकं यत् सुखमाशया पिहितं तिष्ठति तदेवाशाविगमे
लब्धवृत्तिकं भवति तेजः प्रतिबद्धजलशैत्यवदिति न तत्र साध-
नापेक्षा । एतदेव चार्थं सुखमित्युच्यत इति ॥ ११ ॥

योगप्रतिबन्धकत्वादारम्भोऽपि भोगार्थं न कर्त्तव्योन्यथैव
तदुपपत्तेरित्याह ।

अनारम्भेऽपि परगृहे सुखी सर्पवत् ॥ १२ ॥

सुखी भवेदिति शेषः । शेषं सुगमम् । तदुक्तम् ।

गृहारम्भो हि दुःखाय न सुखाय कथञ्चन ।

सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते ॥ १२ ॥

शास्त्रेभ्यो गुरुभ्यश्च सार एव याज्ञोऽन्यथाभ्युपगमवा-
दादिभिरंशतोऽसारभागेऽन्योऽन्यविरोधेनार्थबाहुल्येन चैका-
ग्रताया असम्भवादित्याह ।

बहुशास्त्रगुरुपासनेऽपि सारादानं षट्पद-
वत् ॥ १३ ॥

कर्त्तव्यमिति शेषः । अन्यत् सुगमम् । तदुक्तम् ।

अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः ।

सर्वतः सारमादयात् पुष्पेभ्य इव षट्पदः ॥

इति । मार्कण्डेयपुराणे च ।

सारभूतमुपासीत ज्ञानं यत् सार्धसाधकम् ।

ज्ञानानां बहुता येषां योगविघ्नकारी हि सा ॥

इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्तृप्तिश्चरेत् ।

असौ कल्पसहस्रेषु नैव ज्ञानमवाप्नुयात् ॥

इति ॥ १३ ॥

साधनान्तरं यथा तथा भवत्वेकाग्रतयैव समाधिपालन-
द्वारा विवेकसाक्षात्कारो निष्पादनीय इत्याह ।

द्रुपकारवन्तैकचित्तस्य समाधिहानिः ॥१४॥

यथा शरनिर्माणायैकचित्तस्येषुकारस्य पार्श्वे राज्ञो गमने-
नापि न दृश्यन्तरनिरोधो ह्येत एवमेकाग्रचित्तस्य सर्वथापि
न समाधिहानिर्दृश्यन्तरनिरोधक्षतिर्भवति । ततश्च विषया-
न्तरसञ्चाराभावे ध्येयसाक्षात्कारोऽप्यवश्यं भवतीत्येकाग्रतां
कुर्व्यादित्यर्थः । तदुक्तम् ।

तदैवमात्मन्यवसृज्यचित्तो न वेद किञ्चिद्वहिरन्तरं वा ।

यथेषुकारो नृपतिं व्रजन्तमिषौ गतात्मा न ददर्श पार्श्वे ॥

इति ॥ १४ ॥

सत्यां शक्तौ ज्ञानबलाच्छास्त्रकर्तृनियमो दृष्टा लङ्घ्यते तदा
ज्ञानानिष्पत्त्यनर्थक्यं योगिनो भवतीत्याह ।

कृतनियमलङ्घनादानर्थक्यं लोकवत् ॥१५॥

यः शास्त्रेषु कृतो योगिनां नियमस्तस्योक्तङ्घने ज्ञाननिष्पत्त्या-
न्योऽर्थो न भवति लोकवत् । यथा लोके भैषज्यादौ विहित-
पथ्यादीनां लङ्घने तत्तत्किञ्चिन् न भवति तद्वदित्यर्थः । अज्ञाना-
ज्ञानरक्षार्थं वा लङ्घने तु न ज्ञानप्रतिबन्धः ।

अपेक्षितकर्मा तु केवलं ब्रह्मणि स्थितः ।

ब्रह्मभूतश्चरन् लोके ब्रह्मचारीति कथ्यते ॥

इति मोक्षधर्मादिभ्यः । इति वसिष्ठादिकृत्यभिष्यम् । अत
एव विष्णुपुराणादौ ब्रह्मा कर्मव्यागिन एव पावण्यतया
निन्दिताः पुंसां जटाधारणमौण्यवतां ब्रथैवेत्यादिनेति ॥१५॥

नियमविस्मरणेऽप्यानर्थक्यमाह ।

तद्विस्मरणेऽपि भेकौवत् ॥ १६ ॥

सुगमम् । भेकाश्चेयमाख्यायिका । कश्चिद्राजा मृगयां
गतो विपिने सुन्दरो कन्यां ददर्श । सा च राज्ञा भार्या-
भावाय प्रार्थिता नियमं चक्रे यदा मङ्गं त्वया जलं प्रदर्श्यते
तदा मया गन्तव्यमिति । एकदा तु क्रीडया परिश्रान्ता
राजानं पप्रच्छ कुत्र जलमिति । राजापि समयं विस्मृत्य जल-
मदर्शयत् । ततः सा भेकराजकुहिता कामरूपिण्यौ भेकौ
भूत्वा जलं विवेश ततश्च राजा जालादिभिरन्विष्यापि न ताम-
विन्ददिति ॥ १६ ॥

अवणवद्गुरुवाक्यसमीक्षाया अप्यावश्यकत्वे इतिहास-
माह ।

नोपदेशश्रवणेऽपि कृतकृत्यता परामर्शाद्वेते
विरोचनवत् ॥ १७ ॥

परामर्शो गुरुवाक्यतात्पर्यनिर्णायको विचारस्तं विनो-
पदेशवाक्यश्रवणेऽपि तत्त्वज्ञाननियमो नास्ति प्रज्ञापतेरुप-
देशश्रवणेऽपौन्द्विरोचनयोर्मध्ये विरोचनस्य परामर्शाभावेन
भ्रान्तत्वमुत्तरित्वर्थः । अतो गुरुपदिष्टस्य मननमपि कार्य-
मिति । दृश्यते वेदानौमद्येकस्यैव तत्त्वमस्युपदेशस्य नाना-
रूपैरर्थैः सम्भावना । अखण्डत्वमवैधर्म्यस्यचामेदो विभाग-
वेति ॥ १७ ॥

अतएव च परामर्शो दृश्यत इत्याह ।

दृष्टस्तयोरिन्द्रस्य ॥ १८ ॥

तच्छब्देनोक्तोच्यमानयोः परामर्शः । तयोरिन्द्रविरोचनयो-
र्मध्ये परामर्श इन्द्रस्य दृष्टचेत्यर्थः ॥ १८ ॥

सम्यग्ज्ञानार्थिना च गुरुसेवा बहुकालं कर्त्तव्येत्याह ।

प्रणतिब्रह्मचर्य्योपसर्पणानि कृत्वा सिद्धि-
र्बहुकालात् तद्वत् ॥ १९ ॥

तद्वदिन्द्रस्यैवान्यस्यापि गुरौ प्रणति वेदाध्ययनसेवादीन्
कृत्वैव सिद्धिस्तत्त्वार्थस्फूर्तिर्भवति नान्यथेत्यर्थः । तथा च
श्रुतिः ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यज्ञा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

इति ॥ १९ ॥

न कालनियमो वामदेववत् ॥ २० ॥

ऐहिकसाधनादेव भवतीत्यादिज्ञानोदये कालनियमो
नास्ति वामदेववत् । वामदेवस्य ज्ञानान्तरीयसाधनेभ्यो गर्भे-
ऽपि यथा ज्ञानोदयस्तथान्यस्यापीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः ।
तद्वैतत् पश्यन्वृषिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्य्यमेति तदि-
दमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीत्या-
दिरिति । अहं मनुरभवमित्यादिकमवैधर्म्यलक्षणाभेदपरं सर्व-
व्यापकताख्यब्रह्मतापरं वा । सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वं
इत्यादिस्मरणात् । स इदं सर्वं भवतीति त्वीपाधिकपरिच्छे-
दस्याख्यन्तोच्छेदपरमिति ॥ २० ॥

ननु सगुणोपासनाया अपि ज्ञानहेतुत्ववचनात् तत एव
ज्ञानं भविष्यति किमर्थं दुष्कारसूक्ष्मयोगवर्ज्येति तन्नाह ।

**अध्यस्तरूपोपासनात् पारम्पर्येण यज्ञोपा-
सकानामिव ॥ २१ ॥**

सिद्धिरित्यनुषज्यते । अध्यस्तरूपैः पुरुषाणां ब्रह्मविष्णु-
हरादीनामुपासनात् पारम्पर्येण ब्रह्मादिलोकप्राप्तिक्रमेण
सत्त्वशुद्धिद्वारा वा ज्ञाननिष्पत्तिर्न साक्षात् । यथा याज्ञिका-
नामित्यर्थः ॥ २१ ॥

ब्रह्मादिलोकपरम्परयापि ज्ञाननिष्पत्तौ नास्ति नियम
इत्याह ।

**इतरलाभेऽप्यावृत्तिः पञ्चाग्नियोगतो जन्म-
श्रुतेः ॥ २२ ॥**

निर्गुणात्मन इतरस्याध्यस्तरूपस्य ब्रह्मलोकपर्यन्तस्य लाभे-
ऽप्यावृत्तिरस्ति कुतो देवयानपथेन ब्रह्मलोकं गतस्यापि व्युप-
र्जन्यधरामरयोषिद्रूपाग्निपञ्चके पञ्चाहुतितो जन्मश्रवणात् ।
छान्दोग्यपञ्चमप्रपाठके । असौ वावलोको गौतमाग्निरित्यादि-
नेत्यर्थः । यच्च ब्रह्मलोकादनावृत्तिवाक्यं तत् तत्रैव प्रायेणो-
त्पन्नज्ञानपुरुषविषयकमिति ॥ २२ ॥

ज्ञाननिष्पत्तिर्विरक्तस्यैवेत्यत्र निदर्शनमाह ।

**विरक्तस्य हेयहानमुपादेयोपादानं हंसक्षीर-
वत् ॥ २३ ॥**

विरक्तस्यैव हेयानां प्रकृत्यादीनां हानमुपादेयस्य चात्मन
उपादानं भवति । यथा दुग्धजलयोरिकीभावापन्नयोर्मध्येऽसा-
रजलत्यागेन सारभूतक्षीरोपादानं हंसस्यैव न तु काकादेरि-
त्यर्थः ॥ २३ ॥

सिद्धपुरुषसङ्गादप्येतदुभयं भवतीत्याह ।

लब्धतिशब्दयोगाद्वा तद्वत् ॥ २४ ॥

लब्धोऽत्रिणयो ज्ञानकाष्ठा येन तत्तद्वादप्युक्तं भवति हंस-
वदेवेत्यर्थः । यथा लब्धस्य दत्तात्रेयसूक्तममात्रादेव स्वयं विवेकः
प्रादुरभूदिति ॥ २४ ॥

रागिसङ्गो न कार्य इत्याह ।

न कामचारित्वं रागोपहते शुकवत् ॥ २५ ॥

रागोपहते पुरुषे कामतः सङ्गो न कर्तव्यः शुकवत् । यथा
शुकपत्नी प्रकष्टरूप इति कृत्वा कामचरं न करोति रूपलोलु-
पैर्बन्धनभयात् तद्वदित्यर्थः ॥ २५ ॥

रागिसङ्गे तु दोषमाह ।

गुणयोगाद्बद्धः शुकवत् ॥ २६ ॥

तेषां सङ्गे तु गुणयोगात् तदीयरागादियोगाद्बद्धः स्यात्
शुकवदेव । यथा शुकपत्नी व्याधस्य गुणैः रज्जुभिर्बद्धो भवति
तद्वदित्यर्थः । अथवा गुणितया गुणलोलुपैर्बद्धो भवति शुक-
वदित्यर्थः । अत्रैवोक्तं सौभरिणा ।

म मे समाधिर्जलवासमित्रमत्यस्य सङ्गात् सहसैव नष्टः ।
परिग्रहः सङ्गकतो ममायं परिग्रहोत्याह महाविचिक्ताः ॥

इति ॥ २६ ॥

वैराग्यस्वाध्यायमवधारयति द्वाभ्याम् ।

न भोगाद्रागशान्तिर्मुनिवत् ॥ २७ ॥

यथा मुनेः सौभरेर्भोगात् रागशान्तिरभूत् । एवमन्येषा-
मपि न भवतीत्यर्थः । तदुक्तं सौभरिणैव ।

आमृत्युतो नैव मनोरथानामन्तोऽस्ति विश्रान्तिमिदं मयायम् ।

मनोरथासक्तिपरस्य चित्तं न जायते वै परमार्थसङ्गि ॥

इति ॥ २७ ॥

अपितु ।

दोषदर्शनादुभयोः ॥ २८ ॥

उभयोः प्रकृतितत्कार्त्तव्योः परिणामित्वदुःखात्मकत्वादि-
दोषदर्शनादेव रागशान्तिर्भवति सुनिवदेवेत्यर्थः । सौभरेहिं
सङ्गदोषदर्शनादेव सङ्गे वैराग्यं श्रूयते ।

दुःखं यदेवैकशरीरजस्य तथार्हसंख्यं तदिदं प्रसूतम् ।

परिग्रहेण क्षितिमात्मजानां सुतैरनेकैर्बहुलौकतं तत् ॥

इति ॥ २८ ॥

रागादिदोषोपहतस्योपदेशग्रहणेऽप्यनधिकारमाह ।

न मलिनचेतस्युपदेशवीजप्ररोहोऽजवत् ॥ २९ ॥

उपदेशरूपं यज्ज्ञानवृक्षस्य बीजं तस्याङ्गुरोऽपि रागादि-
मलिनचित्ते नोत्पद्यते । अजवत् । यथाजनानि नृपे भार्या-
शोकमलिनचित्ते वशिष्ठेनोक्तस्याप्युपदेशवीजस्य नाङ्गुर उत्पद्य-
इत्यर्थः ॥ २९ ॥

किं बहुना ।

नाभासमात्रमपि मलिनदर्पणवत् ॥ ३० ॥

आपातज्ञानमपि मलिनचेतस्युपदेशाच्च जायते विषया-
न्तरसञ्चारादिभिः प्रतिबन्धात् । यथा मलैः प्रतिबन्धाभ्यामलि-
नदर्पणेऽर्थो न प्रतिविम्बति तद्वदित्यर्थः ॥ ३० ॥

यदि वा कश्चिज्ज्ञानं जायेत तथाप्युपदेशानुरूपं न
भवेदित्याह ।

न तज्जस्यापि तद्रूपता पक्वजवत् ॥ ३१ ॥

तस्मादुपदेशात्मातस्यापि ज्ञानस्योपदेशानुरूपता न
भवति सामग्रेणानवबोधात् । पक्वजवत् । यथा बीजस्यो-

तन्मत्वेऽपि पञ्चदोषादौकाररूपता पञ्चमस्य न भवति तद्वदि-
त्यर्थः । पञ्चस्थानीयं शिष्यचित्तम् ॥ ३१ ॥

ननु ब्रह्मलोकादिष्वैश्वर्यं यैव पुरुषार्थतासिद्ध्या किमर्थ-
मेतावता प्रयासेन मोक्षाय ज्ञाननिष्पादनं तत्राह ।

न भृतियोगेऽपि कृतकृत्यतोपास्यसिद्धि-
दुपास्यसिद्धिवत् ॥ ३२ ॥

ऐश्वर्ययोगोऽपि कृतकृत्यता कृतार्थता नास्ति क्षयाति-
शयदुःखैरनुगमात् । उपास्यसिद्धिवत् । यथोपास्यानां ब्रह्मा-
दौनां सिद्धियोगेऽपि न कृतकृत्यता तेषामपि योगनिद्रादौ
यागाभ्यासश्चवशात् तथैव तदुपासनया प्राप्ततदैश्वर्यस्यापी-
त्यर्थः । उपास्यसिद्धिवदिति वीष्णा अध्यायसमाप्तौ ॥ ३२ ॥

अध्यायत्रितयोक्तस्य विवेकस्यान्तरङ्गकम् ।

आख्यायिकाभिः सम्प्रोक्तमत्राध्याये समाप्ततः ॥

इति विज्ञानभिन्नुनिर्मिते कापिलसांख्यप्रवचनस्य

भाष्य आख्यायिकाध्यायचतुर्थः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

स्रशस्त्रसिद्धान्तः पर्याप्त इतः परं स्रशस्त्रे परिषां पूर्वं
पञ्चानपाकर्तुं पञ्चमाध्याय आरभ्यते । तत्रादावादिभूते
ऽयमर्थः न यमप्रकृतं कृतं तद्वर्धमित्यादिषु समाधत्ते ।

मङ्गलाचरणं शिष्टाचारात् फलदर्शनात्
श्रुतितच्चेति ॥ १ ॥

मङ्गलाचरणं यत् कृतं तस्यैतैः प्रमाद्यैः कर्तव्यतासिद्धि-
रित्यर्थः । इति शब्दो हेत्वन्तराकाङ्क्षानिरासार्थः ॥ १ ॥

ईश्वरासिद्धेरिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते कर्मफलदाहृतया
तत्सिद्धेरिति ये पूर्वपक्षिणस्यान्निराकरोति ।

**नेश्वराधिष्ठिते फलनिष्पत्तिः कर्मणा
तत्सिद्धेः ॥ २ ॥**

ईश्वराधिष्ठिते कारणे कर्मफलरूपपरिणामस्य निष्पत्तिर्न
युक्ता । आवाश्यकमेव कर्मणैव फलनिष्पत्तिसम्भवादित्यर्थः ॥ २ ॥

ईश्वरस्य फलदाहृत्यं न घटतेऽपीत्याह सूत्रैः ।

स्वोपकारादधिष्ठानं लोकवत् ॥ ३ ॥

ईश्वराधिष्ठाहृत्ये स्वोपकारार्थमेव लोकवदधिष्ठानं स्यादि-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

भवत्वीश्वरस्याप्युपकारः का क्षतिरित्याशङ्क्याह ।

लौकिकेश्वरवदितरथा ॥ ४ ॥

ईश्वरस्याप्युपकारस्वीकारे लौकिकेश्वरवदेव सोऽपि
संसारो स्यात् । अपूर्णकामतया दुःखादिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ४ ॥

तथैव भवत्वित्याशङ्क्याह ।

पारिभाषिको वा ॥ ५ ॥

संसारसत्त्वेऽपि चेद्वीश्वरस्तर्हि सर्गाद्युत्पन्नपुरुषे परिभा-
षामात्रमस्माकमिव भवतामपि स्यात् । संसारित्वाप्रतिवृत्ते-
च्छब्दयोर्विरोधान्नित्यै श्रुत्यानुपपत्ते रित्यर्थः ॥ ५ ॥

ईश्वरस्याधिष्ठाहृत्ये बाधकान्तरमाह ।

**न रागाहते तत्सिद्धिः प्रतिनियतकारणत्वात्
॥ ६ ॥**

किञ्च । रागं विना नाधिष्ठातृत्वं सिध्यति प्रवृत्तौ रागस्य
प्रतिनियतकारणत्वादित्यर्थः । उपकार इष्टार्थसिद्धिः । राग-
स्तूत्कटेच्छेति न पीनवृत्तयम् ॥ ६ ॥

नन्वेवमस्तु रागोऽपीच्छरे तत्राह ।

तद्योगेऽपि न नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥

रागयोगेऽपि स्वीक्रियमाणे स नित्यमुक्तो न स्यात् ततश्च
ते सिद्धान्तहानिरित्यर्थः । किञ्च । प्रकृतिं प्रत्यैश्वर्यं प्रकृति-
परिणामभूतेच्छादिना न सम्भवति । अन्धोऽन्ध्याश्रयात् ।
नित्येच्छादिकं च प्रकृतौ न युक्तं श्रुतिस्मृतिसिद्धसाध्यावस्था-
नुपपत्तेः । अतः प्रकारद्वयमवशिष्यते तद्यथा । ऐश्वर्यं किं
प्रधानशक्तित्वेनास्मदभिमतानामिच्छादौनां साक्षादेव चेत-
नसम्बन्धात् । किं वायस्कान्तमणिवत् सन्निधिसत्तामात्रेण
प्रेरकत्वादिति ॥ ७ ॥

तत्रार्थं पक्षं दूषयति ।

प्रधानशक्तियोगाच्चेत् सङ्गापत्तिः ॥ ८ ॥

प्रधानशक्तेरिच्छादेः पुरुषे योगात् पुरुषस्यापि धर्मस-
ङ्गापत्तिः । तथा च स यत् तत्र पश्यत्यनन्त्यागतस्तेन भवत्य-
सङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुतिविरोध इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्त्ये त्वाह ।

सत्तामात्राच्चेत् सर्वैश्वर्यम् ॥ ९ ॥

अप्रस्कान्तवत् सन्निधिसत्तामात्रेण चेच्चेतनैश्वर्यं तर्हि
सर्वेषामेव तत्तत्क्षणेभ्यो भोक्तृणां पुंसामविशेषैश्वर्यमस्मदभि-
प्रेतमेव सिद्धम् । अखिलभोक्तृसंयोगादेव प्रधानेन महदा-
दिसङ्गनादिति । ततश्चैक एवेकार इति भवत्सिद्धान्तहानि-
रित्यर्थः ॥ ९ ॥

स्यादेतत् । ईश्वरसाधकप्रमाणविरोधेनैतेऽसत्कर्ता एव ।
अन्यथैवंविधासत्कर्तसहस्रैः प्रधानमपि बाधितुं शक्यत इति
तत्राह ।

प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिः ॥ १० ॥

तत्सिद्धिर्नित्येश्वरे तावत् प्रत्यक्षं नास्तीत्यनुमानश-
ब्दावेव प्रमाणे वक्तव्ये ते च न सम्भवत इत्यर्थः ॥ १० ॥

असम्भवमेव प्रतिपादयति सूत्राभ्याम् ।

सम्बन्धाभावान्नानुमानम् ॥ ११ ॥

सम्बन्धो व्याप्तिः । अभावोऽसिद्धिः । तथा च महदादिकं
सकर्तृकं कार्यत्वादित्याद्यनुमानेष्वप्रयोजकत्वेन व्याप्यत्वा-
सिद्ध्या नेश्वरेऽनुमानमित्यर्थः ॥ ११ ॥

नापि शब्द इत्याह ।

श्रुतिरपि प्रधानकार्यत्वस्य ॥ १२ ॥

प्रपञ्चे प्रधानकार्यत्वस्यैव श्रुतिरस्ति न चेतनकारणत्वे ।
यथा ।

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां

बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

तद्वदे तर्ह्यव्याकृतमासौत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियतेत्या-
दिरित्यर्थः । या च तदैक्षत बहु स्यामित्यादिचेतनकारणता-
श्रुतिः सा सर्गादावुत्पन्नस्य महत्तत्त्वोपाधिकस्य मङ्गपुरुषस्य
जन्यज्ञानपरा । किं वा बहुभवनानुरोधात् प्रधान एव कूलं
पिपतिषत्वौत्सिदगौषी । अन्यथा साक्षी चेता केवलो निर्गुण-
स्वेत्यादिशुश्रूतापरिणामित्वस्य पुरुषेऽनुपपत्तेरिति । अयं
चेष्टरप्रतिषेधः ऐश्वर्य्यं वैराग्यार्थमीश्वरज्ञानं विनापि मोक्ष-
प्रतिपादनार्थं च प्रौढिवादमात्ममिति प्रागेव आख्यातम् ।

अथवा जीवव्यावृत्तस्त्रैश्वर्यनित्यत्वादेर्जीवत्वकल्पनागौरवम् ।
 औपाधिकानां नित्यज्ञानेच्छादीनां महदादिपरिणामानां
 चाङ्गौकारेण कौटल्याद्युपपत्तेरित्यादिकं ब्रह्ममीमांसायां
 द्रष्टव्यमिति ॥ १२ ॥

नाविद्यातो बन्ध इति यत् सिद्धान्तितं प्रथमपादे तत्र
 परमतं विस्तरतः प्रघट्टकेन दूषयति ।

नाविद्याशक्तियोगो निःसङ्गस्य ॥ १३ ॥

परे प्राहुः प्रधानं नास्ति किन्तु ज्ञाननाश्यानाद्यविद्याख्या
 शक्त्येतेन तिष्ठति तत एव चेतनस्य बन्धस्तद्वाशे च मोक्ष
 इति । तत्रेदमुच्यते । निःसङ्गतया चेतनस्याविद्याशक्तियोगः
 साक्षात् सञ्भवतीति । अविद्या ह्यस्मिन्सदाकारता सा च
 विकारविशेषोऽधिकारहेतुसंयोगरूपं सङ्गं विना न सञ्भव-
 तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

नन्वविद्यावशादेवाविद्यायोगो वक्तव्यः । तथा चापार-
 मार्थिकत्वान्न तथा सङ्ग इति तत्राह ।

तद्योगे तत्सिद्धावन्योऽन्याश्रयत्वम् ॥ १४ ॥

अविद्यायोगादविद्यासिद्धौ चान्योऽन्याश्रयत्वमाकाशय-
 त्वम् । अनवस्था वेति शेषः ॥ १४ ॥

ननु बीजाङ्गुरवदनवस्था न दोषायेत्याशङ्गाह ।

न बीजाङ्गुरवत् सादिसंसारश्रुतेः ॥ १५ ॥

बीजाङ्गुरवदप्यनवस्था न सञ्भवति पुरुषाणां संसार-
 स्वाविद्याद्यखिलानर्थरूपस्य सादित्वश्रुतेः । प्रलयसुषुत्या-
 दावभावश्रवणादित्यर्थः । विज्ञानजन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः ससु-
 त्याय तान्मेवानुविनश्यतीत्यादिश्रुतिभिर्हि प्रलयादौ बुद्धि-
 हन्तभावेन तदौपाधिकाविद्याविद्याद्यखिलसंसारशून्यविद्या

त्वं पुरुषाणां सिद्धमिति । तस्मादविद्यायां विद्यकीति
वाच्यत्वम् ॥ १५ ॥

नन्वस्मत्कमविद्या पारिभाषिकी न तु योगोक्तानात्मन्या-
त्मबुद्ध्यादिरूपा तथा च भवतां प्रधानवदेवाच्याकमपि तस्या
अखण्डानादितया पुरुषनिष्ठत्वेऽपि नासङ्गताहानिरित्याश-
ङ्कायां परिकल्पितमविद्याशब्दार्थं विकल्पा दूषयति ।

विद्यातोऽन्यत्वे ब्रह्मबाधप्रसङ्गः ॥ १६ ॥

यदि विद्यान्यत्वमेवाविद्याशब्दार्थस्तर्हि तस्य ज्ञाननाश-
तया ब्रह्मण आत्मनोऽपि बाधो नाशः प्रसज्यते विद्याभिन्न-
त्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

अबाधे नैष्कल्यम् ॥ १७ ॥

यदि त्वविद्यारूपमपि विद्यया न बाध्येत तर्हि विद्या-
वैष्कल्यम् । अविद्यानिवर्त्तकत्वाभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रचान्तरं दूषयति ।

विद्याबाध्यत्वे जगतोऽप्येवम् ॥ १८ ॥

यदि पुनर्विद्यया चेतने बाध्यत्वमेवाविद्यात्वमुच्यते तथा
सति जगतः प्रकृतिमहदाद्याखिलप्रपञ्चस्याप्येवमविद्यात्वं
स्यात् । अथात आदेशो नेति नेत्यखिलमनखित्यादिश्रुति-
भिर्मिथ्याज्ञानस्यैव प्रकृत्यादेरप्यात्मनि बाधितत्वादित्यर्थः ।
तथा आखिलप्रपञ्चस्यैवाविद्यात्वे सत्येकस्य ज्ञानेनाविद्याना-
शदन्यैरपि प्रपञ्चो न दृश्येतेति भावः । विद्यानाशत्वं चावि-
द्यात्वं वक्तुं न शक्यते विद्यानाशत्वेन विद्यानाशप्रहासश्च-
वादात्माश्रयादिति ॥ १८ ॥

तद्वृत्त्ये सादित्वम् ॥ १९ ॥

भवतु वा यथाकथञ्चिद्विद्याबाध्यत्वमेवाविद्यात्वं तथापि
तादृशवस्तुनः सादित्वमेव पुरुषेषु न त्वन्मादित्वं सम्भवति ।
विज्ञावघ्नन एवेत्याद्युक्तश्रुतिभिः प्रलयादौ पुरुषस्य चिन्मात्र-
त्वसिद्धेरित्यर्थः । अस्मन्मते च प्रलये पुरुषस्यासंसारित्वेऽपि
स्वतन्त्रनित्यप्रधानसंयोगात् पुनर्वन्ध उपपादितस्तथा प्रधान-
संयोगेऽपि प्राग्भववीयाविवेक एव वासनादृष्टादिद्वारा निर्मि-
तमित्यप्युक्तम् । तस्माद्योगदर्शनोक्तादन्या नास्त्यविद्या सा च
बुद्धिधर्म एव न पुरुषधर्म इति सिद्धम् ॥ १८ ॥

अत्रैवाध्याये कर्मनिमित्ता प्रधानप्रवृत्तिरिति यदुक्तं तत्र
परपूर्वपक्षं समाधत्ते प्रघट्टकेन ।

न धर्मापलापः प्रकृतिकार्य्यवैचित्र्यात् ॥ २० ॥

अप्रत्यक्षतया धर्मापलापो न सम्भवति प्रकृतिकार्य्येषु
वैचित्र्याग्न्यथानुपपत्त्या तदनुमानादित्यर्थः ॥ २० ॥

प्रमाणान्तरमप्याह ।

श्रुतिलिङ्गादिभिस्तत्सिद्धिः ॥ २१ ॥

पुण्यो वै पुण्येन भवति पापः पापेनेत्यादिश्रुतेः स्वर्गका-
मोऽश्वमेधेन यजेतेति विध्यादिरूपास्त्रिङ्गाद्योगिप्रत्यक्षादि
भिश्च तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रत्यक्षाभावाद्ब्रह्मासिद्धिरिति परस्य हेतुमाभासौकरोति ।

न नियमः प्रमाणान्तरावकाशात् ॥ २२ ॥

प्रत्यक्षाभावाद्ब्रह्मभाव इति नियमो नास्ति प्रमाणान्त-
रेणापि वस्तूनां विषयीकरणादित्यर्थः ॥ २२ ॥

धर्मवदधर्ममपि साधयति ।

उभयत्राप्येवम् ॥ २३ ॥

धर्मवदधर्मोऽप्येवं प्रमाणानौत्तर्यः ॥ २३ ॥

अर्थात् सिद्धिश्चेत् समानमुभयोः ॥ २४ ॥

ननु विध्यन्यथानुपपत्तिरूपयार्थापत्त्या धर्मसिद्धिः सा च नास्त्यधर्म इति कथं श्रौतलिङ्गातिदेशोऽधर्म इति चेन्न यतः समानमुभयोर्धर्माधर्मयोर्लिङ्गमस्ति परदाराच्च गच्छेदिति निषेधविध्यादेरेवाधर्मलिङ्गत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु धर्मादिकं चेत् स्वीकृतं तर्हि पुरुषाणां धर्मादिमत्त्वेन परिणामाद्यापत्तिरित्याशङ्कं परिहरति ।

अन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनाम् ॥ २५ ॥

आदिशब्देन वैशेषिकशास्त्रोक्ताः सर्व आत्मविशेषगुणा गृह्यन्ते । न चैवं प्रलयेऽन्तःकरणाभावाद्धर्मादिकं क्व तिष्ठ-
त्विति वाच्यम् । आकाशवदन्तःकरणस्यात्यन्तविनाशाभावात् ।
अन्तःकरणं हि कार्यकारणोभयरूपमिति प्रागेव व्याख्यातम् ।
अतः कारणावस्थे प्रकृत्यंशविशेषेऽन्तःकरणे धर्माधर्मसंस्कारा-
दिकं तिष्ठतीति ॥ २५ ॥

स्यादेतत् । प्रकृतिकार्यवैचित्र्याच्छ्रुत्यादेशे धर्मादिसिद्धि-
रिति यदुक्तं तदयुक्तम् । त्रिगुणात्मकप्रकृतेस्तत्कार्याणां च
भवतां श्रुत्यैव बाधात् । साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ।
अथात आदेशो नेति नेति ।

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा रसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

इत्यादिना । न निरोधो न श्रोतृपत्तिः । वाच्यारम्भं
विकारो नामधेयं सृष्टिकेत्येव सत्यमित्यादिना चेति । तदेतत्
परिहरति ।

गुणादीनां च नात्यन्तबाधः ॥ २६ ॥

गुणानां सत्त्वादीनां यद्धर्माणां च सुखादीनां तत्कार्या-

यामपि महदादीनां स्वरूपतो नास्ति बाधः किन्तु संसर्गत
एव चेतने बाधोऽयस्यैष्यबाधवत् । तथा कालत एवावस्था-
दिभिर्बाधोमुष्णायश्चिलपरिणामिन इत्यर्थः ॥ २६ ॥

कुतः पुनः स्वरूपत एव बाधो न भवति स्वप्नमनोरथादि-
पदार्थवदित्याकाङ्क्षायामाह ।

पञ्चावयवयोगात् सुखसंवित्तिः ॥ २७ ॥

अत्र विशिष्य पञ्चीकरणाय विवादविषयैकदेशस्य सुख-
मात्रस्य ग्रहणं सर्वविषयोपलक्षकम् । सुखादिसंवित्तिरिति
पाठस्तु समीचीनः । पञ्चावयवाश्च न्यायस्य प्रतिज्ञाहेतूदाह-
रणोपनयनिगमनानि तेषां योगात्मकेलनात् सुखाद्यश्चिल-
पदार्थसिद्धिरित्यर्थः । प्रयोगश्चायम् । सुखं सत् । अर्थक्रिया-
कारित्वात् । यद्यदर्थक्रियाकारि तत् तत् सत् । यथा चेतनाः ।
पुलकादिरूपार्थक्रियाकारि च सुखं तस्मात् सदिति । चेत-
नानां चाविकारित्वेऽपि विषयप्रकाश एवार्थक्रियेति । नास्तिकं
प्रति च व्यतिरेक्यनुमानं कर्त्तव्यं तत्र च शशशृङ्गादिर्हृष्टान्त
इति ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षातिरिक्तं प्रमाणमेव न भवति व्याप्यत्वाद्यसिद्धेरिति
चार्वाकः पुनः शङ्कते ।

न सकृद्ग्रहणात् सम्बन्धसिद्धिः ॥ २८ ॥

सकृत् सञ्चारग्रहणात् सम्बन्धो व्याप्तिर्न सिध्यति भूयस्त्व-
ज्ञाननुगतम् । अतो व्याप्तिग्रहासम्भवाच्चानुमानेनार्थसिद्धि-
रित्यर्थः ॥ २८ ॥

समाधत्ते ।

**नियतधर्मसाहित्यमुभयोरेकतरस्य वा
व्याप्तिः ॥ २९ ॥**

धर्मसाहित्यं धर्मतायां साहित्यम् । सहचार इति यावत् ।
तथा चोभयोः साध्यसाधनयोरैकतरस्य साधनमात्रस्य वा
नियतोऽव्यभिचरितो यः सहचारः स व्याप्तिरित्यर्थः । उभयो-
रिति समव्याप्तिपक्षे प्रोक्तं नियमस्यानुकूलतर्केण ग्राह्य इति ।
न व्याप्तिग्रहासम्भव इति भावः ॥ २८ ॥

व्याप्तिर्वक्ष्यमाणशक्त्यादिरूपं पदार्थान्तरं न भवतीत्याह ।

न तत्त्वान्तरं वस्तुकल्पनाप्रसक्तैः ॥ ३० ॥

नियतधर्मसाहित्यातिरिक्ता व्याप्तिर्न भवति व्याप्तित्वा-
त्रयस्य वस्तुनोऽपि कल्पनाप्रसङ्गात् । अस्माभिस्तु सिद्धवस्तुन
एव व्याप्तिवमात्रं कृतमित्यर्थः ॥ ३० ॥

परमतमाह ।

निजशक्त्युद्भवमित्याचार्याः ॥ ३१ ॥

अपरे त्वाचार्या व्याप्यस्य स्वशक्तिजन्यं शक्तिविशेषरूपं
तत्त्वान्तरमेव व्याप्तिरित्याहुः । निजशक्तिमात्रं तु यावदद्रव्य-
स्थायितया न व्याप्तिः । देशान्तरगतस्य धूमस्यापि वङ्गाव्याप्य-
त्वात् । देशान्तरगमनेन च सा शक्तिर्नाश्यत इति नोक्तलक्ष-
णेऽतिव्याप्तिः । स्वमते तूत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वेन धूमो विशे-
षणीय इति भावः ॥ ३१ ॥

आधेयशक्तियोग इति पञ्चशिखः ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यादिषु प्रकृत्यादिव्याप्यताव्यवहारादाधारताशक्तिव्या-
पकताधेयताशक्तिमत्त्वं च व्याप्यत्वमिति पञ्चशिख इत्यर्थः
॥ ३२ ॥

नन्वाधेयशक्तिः किमर्थं कल्प्यते व्याप्यस्य वस्तुनः स्वरूप-
शक्तिरेव व्याप्तिरस्तु तत्राह ।

न स्वरूपशक्तिर्नियमः पुनर्वादप्रसक्तैः ॥ ३३ ॥

स्वरूपशक्तिस्तु नियमो व्याप्तिर्न भवति पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् ।
घटः कलश इतिवदुच्चिर्व्याप्यत्वाप्यर्थाभेदेनेत्यर्थः । स्वरूप-
मिति वक्तव्ये शक्तिपदोपादानं व्याप्ते व्याप्यधर्मतोपपादनाय
॥ ३३ ॥

पौनरुक्त्यं स्वयमेव विवृणोति ।

विशेषणानर्थक्यप्रसक्तौः ॥ ३४ ॥

पूर्वसूत्र एव व्याख्यातप्रायमिदम् ॥ ३४ ॥

दूषणान्तरमाह ।

पल्लवादिष्वनुपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

पल्लवादिषु वृक्षादिव्याप्यतास्ति स्वरूपशक्तिमात्रन्तु तस्य
लक्षणं न सम्भवति । छिन्नपल्लवेऽपि स्वरूपशक्तेरनपायेन तदा-
नीमपि व्याप्यतापत्तेरित्यर्थः । आधेयशक्तिस्तु क्लेदकाले
विनष्टेति न तदानो व्याप्तिरिति भावः ॥ ३५ ॥

ननु किं पञ्चशिखेन निजशक्त्युद्भवो व्याप्तिरेव नोच्यते तर्हि
धूमस्य वङ्गाधेयत्वाभावाद्गङ्गाव्याप्यतापत्तिरिति तत्राह ।

आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समान-
न्यायात् ॥ ३६ ॥

आधेयशक्तेर्व्याप्तित्वसिद्धौ निजशक्त्युद्भवोऽपि व्याप्तित्वेन
सिद्ध एव समानन्यायात् । युक्तिसाम्यादित्यर्थः । अननुगमस्तु
नानाथेशब्दवन्न दोषाय । एवं स्वमतेऽपि नानाविधसहचारा
एव व्याप्तयो बोध्याः । न चैवमप्यनुमितिहेतुत्वे व्याप्तीनाम-
ननुगमः स्यादिति वाच्यम् । तृणारणिमस्थ्यादिवत् कार्यगत-
वैजात्याद्युपपत्तेरिति । पञ्चावयवयोगादुगुणादिसिद्धिरिति
यदुक्तं तदुपपादनाय व्याप्तिनिवर्त्तनेनानुमानप्रामाण्ये बाधक-
मपास्तम् ॥ ३६ ॥

इदानीं पञ्चावयवरूपशब्दस्य ज्ञानजनकत्वोपपत्तये शब्द-
शक्त्वादिनिर्वचनेन तदनुपपत्तिरूपं शब्दप्रामाण्ये परेषां बाध-
कमपास्यते ।

वाच्यवाचकसम्बन्धः शब्दार्थयोः ॥३७॥

• अर्थे वाच्यताख्या शक्तिः शब्दे वाचकताख्या शक्तिरस्ति
सैव तयोः सम्बन्धोऽनुयोगितावत् । तज्ज्ञानाच्छब्देनार्थोप-
स्थितिरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

शक्तिग्राहकाख्याह ।

त्रिभिः सम्बन्धसिद्धिः ॥ ३८ ॥

आप्तोपदेशो वृद्धव्यवहारः प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यम् ।
इत्ये तैस्त्रिभिरुक्तसम्बन्धो गृह्यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

न कार्ये नियम उभयथा दर्शनात् ॥३९॥

स च शक्तिग्रहः कार्य एव भवतीति नियमो नास्ति
लोके कार्यवदकार्येऽपि वृद्धव्यवहारादिदर्शनादित्यर्थः ।
यथाहि गामानयेत्यादिकार्यपरवाक्यादृढस्य गवानयनादि-
व्यवहारो दृश्यते । एवमेव पुत्रस्ते जात इत्यादिसिद्धपरवा-
क्यादपि पुलकादिव्यवहारो दृश्यत इति । सिद्धार्थशब्दप्रामा-
ण्यसिद्धौ च विवेके वेदान्तप्रामाण्यं सिद्धमित्याशयः ॥३९॥

ननु भवतु लोके सिद्धे शक्तिग्रहोऽर्थप्रत्ययादिदर्शनात् ।
वेदे तु कथं भविष्यत्यकार्यबोधनवैयर्थ्यादिति तत्राह ।

लोके व्युत्पन्नस्य वेदार्थप्रतीतिः ॥ ४० ॥

लोके शब्दशक्त्युत्पन्नस्य पुरुषस्य तदनुसारिणैव वेदार्थ-
प्रतीतिः । न हि लोके शक्तिभिन्ना वेदे च भिन्ना य एव
लौकिकास्त एव वैदिका इति न्यायात् । अतो लोके सिद्धा-
थपरत्वसिद्धौ वेदेऽपि तत् सिध्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

यश्च शङ्कते ।

न त्रिभिरपौरुषेयत्वाद्देदस्य तदर्थस्याप्यतीन्द्रि-
यत्वात् ॥ ४१ ॥

ननु त्रिभिराप्तोपदेशादिभिर्वेदशब्देन शक्तिग्रहः सम्भवति
वेदस्यापौरुषेयत्वे न तदर्थस्याप्तोपदेशासम्भवात् । तथा वेदार्थ-
स्यातीन्द्रियतया तत्र वृक्षव्यवहारस्य प्रसिद्धपदसामानाधि-
करणस्य च ग्रहीतुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

तत्तातीन्द्रियार्थत्वमादौ निराकरोति ।

न यच्चादेः स्वरूपतो धर्मत्वं वैशिष्ट्यात् ॥ ४२ ॥

यदुक्तं तत्र । यतो देवतोद्देशकद्रव्यत्वागादिरूपस्य यज्ञ-
दानादेः स्वरूपत एव धर्मत्वं वेदविहितत्वं वैशिष्ट्यात् प्रक-
फलकत्वात् । यज्ञादिकं चेच्छादिरूपत्वान्नातीन्द्रियम् । न तु
यज्ञादिविषयकापूर्वस्य धर्मत्वं येन वेदविहितस्यातीन्द्रियता
स्यादित्यर्थः । ननु तथापि देवताद्यतीन्द्रियार्थघटितत्वम-
स्तीति चेन्न । अतीन्द्रियेष्वपि पदार्थतावच्छेदकेन सामा-
न्यरूपेण प्रतीतेर्वच्यमाणत्वादिति ॥ ४२ ॥

यच्चोक्तमपौरुषेयत्वेनाप्तोपदेशाभाव इति तदपि निरा-
करोति ।

निजशक्तिर्व्युत्पत्त्या व्यवच्छिद्यते ॥ ४३ ॥

अपौरुषेयत्वेऽपि वेदानां स्वाभाविकीयार्थेषु शक्तिरस्ति
सैवाप्तैर्ब्रह्मपरम्पराभिर्युत्पत्त्यास्य शब्दस्यायमर्थ इत्येवंरूपया
व्यवच्छिद्यते शिष्येभ्योऽर्थान्तराद्भावत्योपदिश्यते न त्वाधुनि-
कशब्दवत् स्वयं सञ्ज्ञेयते येन पौरुषेयत्वापेक्षा स्यादित्यर्थः
॥ ४३ ॥

ननु तथाप्यतीन्द्रियदेवताफलादिषु कथं शक्तिग्रहो वैदि-
कपदानां स्यात् तत्राह ।

योग्यायोग्ये षु प्रतीतिजनकत्वात् तत्सिद्धिः

॥ ४४ ॥

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पदार्थेषु सामान्यधर्मपुरस्कारेण तत्सिद्धिः
शक्तिग्रहो भवति साधारण्येन पदानां प्रतीतिजनकत्वस्या-
नुभवसिद्धत्वात् । विशेषस्वतीन्द्रियोऽपूर्व एव वाक्यार्थो न च
तस्य ग्रहणं प्रागपेक्षेत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

शब्दप्रामाण्यप्रसङ्गेनैव शब्दगतं विशेषमवधारयति ।

न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ४५ ॥

स तपोऽतप्यत तस्मात् तपस्तेपानात् तयो वेदा अजायन्ते-
त्यादिश्रुतेर्वेदानां न नित्यत्वमित्यर्थः । वेदनित्यतावाक्यानि च
सजातीयानुपूर्वीप्रवाहानुच्छेदपराणि ॥ ४५ ॥

तर्हि किं पौरुषेया वेदा नेत्याह ।

न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् ॥ ४६ ॥

ईश्वरप्रतिषेधादिति शेषः । सुगमम् ॥ ४६ ॥

अपरः कर्त्ता भवत्वित्याकाङ्क्षायामाह ।

न मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात् ॥ ४७ ॥

जीवन्मुक्तधुरीणो विष्णुर्विशुद्धसत्त्वतया निरतिशयसर्वज्ञो-
ऽपि बीतरागत्वात् सङ्गसंशयवेदनिर्माणायोग्यः । अमुक्तस्व-
सर्वज्ञत्वादेवायोग्य इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

नन्वेवमपौरुषेयत्वान्नित्यत्वमेवागतं तत्राह ।

नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वमङ्कुरादिवत् ॥ ४८ ॥

सष्टम् । ४८ ॥

नन्वेकुरादिष्वपि कार्यत्वेन घटादिवत् पौरुषेयत्वमनुमेयं
तत्राह ।

तेषामपि तद्योगे दृष्टबाधादिप्रसक्तिः ॥४८॥

यत् पौरुषेयं तच्छरौरजन्यमिति व्याप्तिर्लोके दृष्टा तस्या-
बाधादिरिव सति स्यादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

नन्वादपुरुषोच्चरितत्वाद्देहा अपि पौरुषेया एवेत्याह ।

**यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजायते तत्पौरु-
षेयम् ॥ ५० ॥**

दृष्ट इवादृष्टेऽपि यस्मिन् वस्तुनि कृतबुद्धिर्बुद्धिपूर्वकत्वबुद्धि-
र्जायते तदेव पौरुषेयमिति व्यवक्षिप्यत इत्यर्थः । एतदुक्तं
भवति न पुरुषोच्चरिततामात्रेण पौरुषेयत्वं श्लासप्रश्लासयोः
सुषुप्तिकालीनयोः पौरुषेयत्वव्यवहाराभावात् । किन्तु बुद्धि-
पूर्वकत्वेन वेदास्तु निःश्वासवदेवादृष्टवशाद्बुद्धिपूर्वका एव
स्वयम्भुवः सकाशात् स्वयं भवन्ति । अतो न ते पौरुषेयाः ।
तथा च श्रुतिः ॥ तस्यैतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्य-
दृग्वेद इत्यादिरिति ॥ ५० ॥

नन्वेवं यथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वाच्छ्रुतवाक्यस्येव वेदा-
नामपि प्रामाण्यं न स्यात् तत्राह ।

निजशक्त्यभिव्यक्तैः स्वतः प्रामाण्यम् ॥५१॥

वेदानां निजा स्वाभाविकी या यथार्थज्ञानजननशक्ति-
स्तस्या मन्त्रायुर्वेदादावभिव्यक्तेरुपलब्धादखिलवेदानामेव स्वतः
एव प्रामाण्यं सिध्यति न वक्तृयथार्थज्ञानमूलकत्वादिनेत्यर्थः ।
तथा च न्यायसूत्रम् । मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्य-
मिति । गुणादीनाञ्च नात्यन्तबाध इति प्रतिज्ञायां न्यायेन
सुखादिसिद्धेरित्येको हेतुरपन्यस्तः प्रपञ्चितश्च ॥ ५१ ॥

साध्यतं तस्यामेव इत्यन्तरमाह ।

नासतः स्थानं नृष्टङ्गवत् ॥ ५२ ॥

आस्तां तावत् पञ्चावयवेन सुखादिसिद्धिः । ज्ञानमात्रा-
दपि तत्सिद्धिः । अत्यन्तासत्त्वे सुखादीनां ज्ञानमेव नोपपद्यते
नःशुद्धादीनामभानादित्यर्थः । तथा च ब्रह्मसूत्रम् । नाभाव
उपलब्धेरिति । शक्तिरजतस्वप्नमनोरथादौ च मनःपरिणा-
मरूप एवार्थः प्रतीयते नात्यन्तासन्निति वक्ष्यति ॥ ५२ ॥

नन्वेवं गुणादिरत्यन्तं सन्नेव भवतु तथा च नात्यन्तबाध
इत्यन्तपदवैयर्थ्यमिति तत्राह ।

न सतो बाधदर्शनात् ॥ ५३ ॥

अत्यन्तसतोऽपि गुणादेर्भानं न युक्तम् । विनाशादिकाले
बाधदर्शनात् । चैतन्ये भासमानस्य जगतश्चैतन्य एव बाध-
दर्शनाच्च । अथात आदेशो नेति नेति नेह नानास्ति किञ्चन
यच्च देवा न देवा माता न मातेत्यादिश्रुतिभिर्न्यायैश्चेत्यर्थः
॥ ५३ ॥

नन्वेवमपि सदसदभ्यां भिन्नमेव जगद्भवतु तथाप्यत्यन्त-
बाधप्रतिषेधोपपत्तिरिति तत्राह ।

नानिर्वचनीयस्य तदभावात् ॥ ५४ ॥

सत्त्वेनासत्त्वेन चानिर्वचनीयं तादृशस्यापि भानं न घटते
तदभावात् । सदसद्भिन्नवस्त्वप्रसिद्धेरित्यर्थः । दृष्टानुसारेणैव
कल्पनाया औचित्यादिति भावः ॥ ५४ ॥

नन्वेवं किमन्यथाख्यातिरेवेष्टा नेत्याह ।

नान्यथाख्यातिः स्ववचोव्याघातात् ॥ ५५ ॥

अन्यद्वस्त्वरूपेण भासत इत्यपि न युक्तं स्ववचो व्याघा-

तात् । अन्यत्रान्यरूपस्य नृशृङ्गपुष्पत्वमन्यथा शब्देनोच्यते-
 ऽन्यथा च तस्य भानमुच्यत इति स्रवच एव व्याहृतम् ।
 असतो भानासम्भवस्यान्यथाख्यातिवादिभिरपि वचनादि-
 त्यर्थः । पुरोवर्तिन्यसत्त्वेऽन्यत्र तत्सत्ताया भानाप्रयोजकत्व-
 मिति भावः । न च सर्वत्रासतो भाने सामग्री न सम्भवति
 सन्निकर्षाद्यभावादित्यतः क्वचित् सत्तामात्रमपेक्षत इति
 वाच्यम् । अनादिवासनाधाराया एव भ्रमहेतुत्वसम्भवादिति
 ॥ ५५ ॥

नात्यन्तबाध इति पूर्वोक्तं विद्वत्त्वानः स्रसिद्धान्तमुपसं-
 हरति ।

सदसत्ख्यातिर्बाधाबाधात् ॥ ५६ ॥

सदसत्ख्यातिरेव सर्वेषां गुणादीनां कुतो बाधाबाधात्
 तत्र स्वरूपेणाबाधः सर्ववस्तूनां नित्यत्वात् संसर्गतस्तु बाधः
 सर्ववस्तूनां चैतन्येऽस्ति यथा पटादिषु लौहित्यादेस्तद्वत् ।
 तथावस्थाभिरपि बाधोऽखिलपरिणामिनां कालादिष्वित्यर्थः ।
 बाधश्च प्रतिपन्नधर्मिणि निषेधबुद्धिविषयत्वम् । असत्त्व-
 त्वभावः सोऽप्यधिकरणस्वरूप इति । न च सदसत्त्वयोर्विरोध-
 इति वाच्यम् । प्रकारभेदेनाविरोधात् । यथाहि लौहित्यं
 विष्वरूपेण सत्स्फटिकगतप्रतिविम्बरूपेण चासदिति दृष्टम् ।
 यथा वा रजतं बहिष्बीथीस्वरूपेण सच्छुक्त्यध्यस्तरूपेण चासत्
 तथैव सर्वं जगत् स्वरूपतः सत् चैतन्यादावध्यस्तरूपेण चास-
 दिति । तदुक्तम् ।

अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्त्तते ।

ध्यायतो विषयानस्र स्रष्टेऽनर्थांगमो यथा ॥

इति । एवमेवावस्थाभेदेनापि सदसत्त्वमविरुद्धम् । यथाहि

स्रज्जादिः प्रकृदाद्यवस्थाभिः सन्नप्यङ्कुराद्यवस्थाभिरसन् भवति
तथैव प्रकृत्यादिकं सदसदात्मकमिति । तदुक्तम् ।

अव्यक्तं कारणं यत् तन्नित्यं सदसदात्मकम् ।

प्रधानं प्रकृतिश्चेति यदाहुस्तत्त्वचिन्तकाः ॥

इति । एतच्चाज्जाभिर्ब्रह्ममीमांसाभाष्ये योगवार्तिके च
प्रपञ्चितमिति दिक् ॥ ५६ ॥

अयं विचारः पर्याप्त इदानीं शब्दविचारः प्रसङ्गागत
आगन्तुकतयान्ते प्रस्तूयते ।

प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटोत्पत्तिकः शब्दः ॥ ५७ ॥

प्रत्येकवर्णभ्योऽतिरिक्तं कलश इत्यादिरूपमखण्डमेकपदं
स्फोट इति योगैरभ्युपगम्यते कम्बुध्रीवाद्यवयवभ्योऽतिरिक्तो
घटाद्यवयववैव स च शब्दविशेषः पदाख्योऽर्थस्फुटीकरणात्
स्फोट इत्युच्यते स शब्दोऽप्रामाणिकः । कुतः प्रतीत्यप्रतीति-
भ्याम् । स शब्दः किं प्रतीयते न वा । आद्ये येन वर्णसमुदा-
येनानुपूर्वीविशेषविशिष्टेन सोऽभिव्यज्यते तस्यैवार्थप्रत्यायकत्व-
मस्तु किमन्तर्गुणना तेन । अन्ये त्वज्ञातस्फोटस्य नास्त्वर्थ-
प्रत्यायनशक्तिरिति व्यर्था स्फोटकल्पनेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

पूर्वं वेदानां नित्यत्वं प्रतिसिद्धमिदानीं वर्णनित्यत्वमपि
प्रतिषेधति ।

न शब्दनित्यत्वं कार्य्यताप्रतीतिः ॥ ५८ ॥

स एवायं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलाद्वर्णनित्यत्वं न
युक्तम् । उत्पत्तौ गकार इत्यादिप्रत्ययेनानित्यत्वसिद्धेरित्यर्थः ।
प्रत्यभिज्ञा च तस्मात्तीयताविषयिणी । अन्यथा घटादेरपि
प्रत्यभिज्ञया नित्यतापत्तेरिति ॥ ५८ ॥

शङ्कते ।

पूर्वसिद्धसत्त्वस्याभिव्यक्तिर्दोषेनेव घटस्य ॥५८॥

ननु, पूर्वसिद्धसत्ताकस्यैव शब्दस्य ध्वन्यादिभिर्याभिव्यक्ति-
स्तस्मात्सुत्पत्तिः प्रतीतेर्विषयः । अभिव्यक्तौ दृष्टान्तो दोषे-
नेव घटस्येति ॥ ५८ ॥

परिहरति ।

सत्कार्यसिद्धान्तश्चेत् सिद्धसाधनम् ॥५९॥

अभिव्यक्तिर्यद्यनागतावस्थात्यागेन वर्तमानावस्थालाभ-
इत्युच्यते तदा सत्कार्यसिद्धान्तः । तादृशमित्यत्र च सर्व-
कार्याणामेवेति सिद्धसाधनमित्यर्थः । यदि च वर्तमानतया
सत एव ज्ञानमात्ररूपिण्यभिव्यक्तिरुच्यते तदा घटादौनामपि
नित्यतापत्तिः । कारणव्यापारेण ज्ञानस्यैवोत्पत्तिप्रतीतिविष-
यत्वौचित्यादिति भावः ॥ ५९ ॥

आत्माहैते पूर्वानुक्तमपि बाधकमुपन्यसनौयमित्येतदर्थ-
मात्माहैतनिरासः पुनरारभ्यते ।

नाहैतमात्मनो लिङ्गात् तद्भेदप्रतीतेः ॥६०॥

यद्यप्यात्मनामन्योऽन्यं भेदवाक्यवदभेदवाक्यान्यपि सन्ति
तथापि नाहैतं नात्यन्तमभेदः । अजादिवाक्यस्यैः प्रकृतिष्ठा-
गात्यागादिलिङ्गैर्भेदस्यैव सिद्धेरित्यर्थः । न ह्यत्यन्ताभेदे तानि
लिङ्गान्युपपद्यन्ते । अभेदवाक्यानि तु साम्यादिश्रुत्यैकवाक्य-
तया वैधर्म्यादिलक्षणाभेदपरतयोपपद्यन्ते । अभिमानादि-
निरुत्थन्यथानुपपत्त्यापि तत्परत्वावधारणाच्चेति ॥ ६० ॥

आत्मनामभेदे लिङ्गं बाधकमुक्तम् । आत्मेवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं
सर्वमिति श्रुत्यात्मनोऽनात्मभिरहैते तु प्रत्यक्षमपि बाधक-
मस्मीत्याह ।

नानात्मनापि प्रत्यक्षबाधात् ॥ ६१ ॥

अनात्मनापि भोग्यप्रपञ्चेनात्मनो नाद्वैतं प्रत्यक्षेणापि
बाधात् । आत्मनः सर्वभोग्याभेदे घटपटयोरप्यभेदः स्यात् ।
घटादेः पटाद्यभिजात्माभेदात् । स च भेदप्रादुर्भावश्च बाधित
इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्राप्तमप्यर्थं विशदयति ।

नोभाभ्यां तेनैव ॥ ६३ ॥

उभाभ्यां समुच्चिताभ्यामप्यात्मनात्मभ्यां नात्यन्ताभेदस्यो-
नैव हेतुद्वयेनेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

नन्वेवमात्मैवेदमित्यादिश्रुतीनां का गतिरिति तत्राह ।

अन्यपरत्वमविवेकानां तच्च ॥ ६४ ॥

अविवेकानामविवेकिपुरुषान् प्रति तत्राद्वैतेऽन्यपरत्वमु-
पासनार्थकानुवाद इत्यर्थः । लोके हि शरीरशरीरिणोर्भोग्य-
भोक्तृत्वाविवेकेनाभेदो व्यवह्रियतेऽहं गौरो ममात्मा भद्रसेन
इत्यादिः । अतस्तमेव व्यवहारमनूय तानेव प्रति तथोपासनां
श्रुतिर्विदधाति सत्त्वशुद्धाद्यर्थमिति । अत एव परमार्थदशा-
यामुपास्यानामात्मत्वं प्रतिषेधति श्रुतिः ।

यश्चानसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

इत्यादिनेति ॥ ६४ ॥

एकात्मवादिनां जगदुपादानकारणमपि न सम्भवतीत्याह ।

नात्माविद्या नोभयं जगदुपादानकारणं

निःसङ्गत्वात् ॥ ६५ ॥

केवल आत्मा आत्माश्रिता वाविद्या समुच्चितं वा कपाल-
हयवदुभयं न जगदुपादानं सम्भवति । आत्मनोऽसङ्गत्वात् ।
सङ्गाख्यो हि यः संयोगविशिष्यस्तेनैव द्रव्याणां विकारी भवति ।

अतोऽसंज्ञत्वात् केवलसत्त्वान्नोऽद्वितीयस्य नोपादानत्वं नावि-
द्याद्वारापि सम्भवति । असंज्ञत्वेनाविद्यायोगस्य प्रागेव
निरस्तत्वात् । प्रत्येकोपादानत्ववदेवोभयोपादानत्वमप्यसं-
ज्ञत्वादेवासम्भवीत्यर्थः । यदि चाविद्या द्रव्यरूपा पुरुषा-
श्रिता गगने वायुवदिष्यते तदात्माद्वैतहानिः । तथा प्रकृति-
रेव सेति सिद्धसाधनं च । तादृशं चाविभागेनाद्वैतमस्माकं-
मपीष्टमेव । सदेव सौम्येदमप्य आसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे-
त्यादिश्रुत्यापि चाविभागरूपमेवाद्वैतं प्रतिपाद्यते । न तु
तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येदिति श्रुत्यन्तरात् ।
तथा चोक्तम् ।

आसीज्ज्ञानमयोऽप्यर्थ एकमेवाविकल्पितम् ।

तयोरैकतरो ह्यर्थः प्रकृतिश्चोभयात्मिका ॥

ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते ।

इति । अविकल्पितमविभक्तम् । तस्माद्देवान्तानामख-
ण्डात्माद्वैतं नार्थः । तथाप्याधुनिका वेदान्तिनोऽब्रह्मपूर्वप-
क्षजातमेव ब्रह्ममीमांसासिद्धान्ततया कल्पयन्ति । तत् तु
ब्रह्मसूत्रानुक्तत्वेन प्रव्युत तद्विरोधेन चास्माभिस्तत्रैव निरा-
कृतमिति । अत्र च ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तो न दूष्यते । अपि
तु वेदान्तेष्वापाततः सम्भावितोऽर्थ एव निराक्रियत इति
स्मर्त्तव्यम् । एवमुत्तरसूत्रेष्वपि ॥ ६५ ॥

प्रकाशस्वरूप आत्मेति स्वयं सिद्धान्तितं तत्र सत्यं विज्ञा-
नमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतेरानन्दोऽप्यात्मनः स्वरूपमिति पूर्वपक्षं
निराकरोति ।

नैकस्यानन्दचिद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात् ॥ ६६ ॥

एकधर्मिण आनन्दचैतन्योभयरूपत्वं न भवति दुःखज्ञान-

काले सुखानुभवेन सुखज्ञानयोर्भेदादित्यर्थः । न च ज्ञान-
विशेषः सुखमिति वक्तुं शक्यते । आत्मस्वरूपज्ञानस्याखण्ड-
त्वात् । अत एव चैतन्यानुभवकाले सुखस्यावरणमपि वक्तुं
न शक्यते । अखण्डत्वे नानन्दावरणे दुःखं जानामीत्यनुभवा-
नुपपत्तेः । न ह्यात्मनोऽश्वमेदोऽस्ति येनानन्दांशवरणेऽपि
चैतन्यांशो मायादिति । न च श्रुतिबलेनैतेऽसत्तर्का इति
वाच्यम् । नानन्दं न निरानन्दमित्यादिश्रुत्यादुःखमसुखं ब्रह्म
भूतभय्यभवात्मकमित्यादिस्मृत्या चानन्दाभावस्यापि प्रतिपादि-
तत्वेन तर्कस्यैवात्रादर्त्तव्यत्वादिति ॥ ६६ ॥

नन्वेवमानन्दरूपताश्रुतेः का गतिस्तत्राह ।

दुःखनिवृत्तेर्गौणः ॥ ६७ ॥

दुःखनिवृत्त्याग्नि श्रौत आनन्दशब्दो गौण इत्यर्थः । तदु-
क्तम् । सुखं दुःखसुखाख्य इति । न निरानन्दमिति श्रुति-
स्त्रीपाधिकानन्दपरा सत्यसङ्कल्पत्वादिश्रुतिवदिति । यत् तु
निरुपाधिप्रियत्वेनात्मनः सुखरूपत्वानुमानं कश्चिदाह । तत्र ।
दुःखाभावरूपतयापि प्रेमोपपत्तेः । सुखत्वादिवदात्मत्वस्यापि
प्रेमप्रयोजकत्वाच्च । अन्यथा परसुखेऽपि प्रेमापत्तेरिति
॥ ६७ ॥

गौणप्रयोगे बीजमाह ।

विमुक्तिप्रशंसा मन्दानाम् ॥ ६८ ॥

मन्दान्ज्ञानं प्रति दुःखनिवृत्तिरूपामात्मस्वरूपमुक्तिं सुख-
त्वेन श्रुतिः स्तौति प्ररोचनार्थमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

अन्तःकरणोपपत्तेः पूर्वोक्ताया आसन्नस्त्रेणोपपत्तये मनो-
वैभवपूर्वपक्षमपाकरोति ।

न व्यापकत्वं मनसः करणत्वादिन्द्रियत्वाद्वा
वास्यादिवत् चक्षुरादिवत् ॥ ६९ ॥

मनसोऽन्तःकरणसामान्यस्य न विभुत्वं करणत्वात् । वास्या-
दिवत् । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पे । इन्द्रियत्वादप्यन्तःकरण-
विशेषस्य तृतीयस्य न विभुत्वमित्यर्थः । देहस्यापि ज्ञानादिकं
तु मध्यमपरिमाणेनैवोपपद्यत इति ॥ ६९ ॥

अत्राप्रयोजकत्वशङ्कायामनुकूलतर्कमाह ।

सक्रियत्वाद् गतिश्रुतेः ॥ ७० ॥

आत्मनो लोकान्तरगमनश्रवणेन तदुपाधिभूतस्यान्तःकर-
णस्य सक्रियत्वसिद्धेर्न विभुत्वं सम्भवतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

कार्यत्वोपपत्तये मनसो निरवयवत्वमपि निराकरोति ।

न निर्भागत्वं तद्योगाद्ब्रुवत् ॥ ७१ ॥

तच्छब्दः पूर्वसूत्रस्थेन्द्रियं परामृशति । मनसो न निर-
वयवत्वम् । अनेकेन्द्रियेष्वेकदा योगात् । किन्तु घटवन्मध्य-
मपरिमाणं सावयवमित्यर्थः । कारणावस्थं चान्तःकरणमखे-
वेति बोध्यम् ॥ ७१ ॥

मनःकालादीनां नित्यत्वं प्रतिषेधति ।

प्रकृतिपुरुषयोरन्यत् सर्वमनित्यम् ॥ ७२ ॥

सुगमम् । कारणावस्थं चान्तःकरणाकाशादिकं प्रकृति-
रेवोच्यते । न तु मन आदिकं व्यवसायाद्यसाधारणधर्मा-
भावात् ॥ ७२ ॥

ननु ।

मायां तु प्रकृतिं विद्याभ्यायिनं तु महेच्छरम् ।

अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

इत्यादिश्रुतिभिः पुम्प्रकृत्योरपि सावयवत्वादनित्यत्वमिति
तत्राह ।

न भागलाभो भोगिनो निर्भागत्वश्रुतेः ॥ ७३ ॥

भोगिनः पुरुषस्य प्रधानस्य चावयवो न युज्यते निरवय-
वत्वश्रुतेः ।

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरञ्जनम् ।

इत्यादिनेत्यर्थः । उक्तश्रुतिश्चाकाशजलयोरिव पितापुत्र-
चेतनयोरिव च विभाममात्रेणांशांशिभावं बोधयतीति ॥ ७३ ॥

दुःखनिवृत्तिर्मीच इत्युक्तं तदवधारणाय तत्र मोक्षे परेषां
मतानि निराकरोति ।

नानन्दाभिव्यक्तिर्मुक्तिर्निर्धर्मत्वात् ॥ ७४ ॥

आत्मन्यानन्दरूपोऽभिव्यक्तिरूपश्च धर्मो नास्ति स्वरूपं च
नित्यमेवेति न साधनसाध्यम् । अतो नानन्दाभिव्यक्तिर्मीच
इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

न विशेषगुणोच्छ्रित्तिस्तद्वत् ॥ ७५ ॥

अशेषविशेषगुणोच्छेदोऽपि न मुक्तिस्तद्वत् निर्धर्मत्वादे-
वेत्यर्थः । ननु तर्हि दुःखनिवृत्तिरेव कथं मोक्ष उक्तो दुःखा-
भावस्यापि धर्मत्वादिति चेन्न । अस्माभिर्भोग्यतासम्बन्धेनैव
दुःखाभावस्य पुरुषार्थतावचनादिति ॥ ७५ ॥

न विशेषगतिर्निष्क्रियस्य ॥ ७६ ॥

ब्रह्मलोकगतिरपि न मोक्षः । आत्मनो निष्क्रियत्वेन गत्य-
भावात् । लिङ्गशरीराभ्युपगमे च न मोक्षो घटत इत्यर्थः
॥ ७६ ॥

नाकारोपरागोच्छ्रितः क्षणिकत्वादिदो-
षात् ॥ ७७ ॥

क्षणिकज्ञानमेवात्मा तस्य विषयाकारता बन्धस्तदासना-
ख्योपरागस्य नाशो मोक्ष इति यन्नास्तिकमेतत् तदपि न क्षणि-
कत्वादिकोषेण मोक्षस्यापुरुषार्थत्वादित्यर्थः ॥ ७७ ॥

नास्तिकस्यैव मुख्यन्तरं दूषयति ।

न सर्वोच्छ्रितिरपुरुषार्थत्वादिदोषात् ॥ ७८ ॥

ज्ञानरूपस्यात्मनः सामग्रेणैवोच्छ्रितिरपि न मोक्षः ।
आत्मनाशस्य लोके पुरुषार्थत्वादशनादिभ्य इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

एवं शून्यमपि ॥ ७९ ॥

ज्ञाने ज्ञेयात्मकाखिलप्रपञ्चनाशोऽप्येवमात्मनाशेनापुरुषा-
र्थत्वाच्च मोक्ष इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

संयोगाच्च वियोगान्ता इति न देशादिला-
भोऽपि ॥ ८० ॥

प्रकटदेशधनाङ्गनादिसाम्यमपि न मोक्षो यतः ।

संयोगाच्च वियोगान्ता मरणान्तं च जीवनम् ।

इति श्रूयत इत्यर्थः । तथा च विनाशित्वात् साम्यं न
मुक्तिरिति ॥ ८० ॥

न भागियोगो भागस्य ॥ ८१ ॥

भागस्त्वांशस्य जीवस्य भागिनि अंशिनि परमात्मनि सत्यो
न मोक्षः । संयोगाच्च वियोगान्ता इत्युक्तहेतोः । ईश्वरान-
भ्युपगमाच्च । तथा सत्त्वयज्ञापुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

नाणिमादियोगोऽप्यवश्यंभावित्वात् तदु-
च्छित्तेरितरयोगवत् ॥ ८२ ॥

अणिमाद्यैश्वर्यसम्बन्धोऽपि न मुक्तिः । ऐश्वर्यान्तरसम्ब-
न्धवदेव तस्माद्युच्छेदनियमादित्यर्थः ॥ ८२ ॥

नेन्द्रादिपदयोगोऽपि तद्वत् ॥ ८३ ॥

इन्द्राद्यैश्वर्यलाभोऽपि न मुक्तिरितरैश्वर्यवत् क्षयिण्युत्पा-
दित्यर्थः ॥ ८३ ॥

इन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वं यदुक्तं तत्र परविप्रतिपत्तिं
निराकरोति ।

न भूताप्रकृतित्वमिन्द्रियाणामाहङ्कारिक-
त्वश्रुतेः ॥ ८४ ॥

सुगमा योजना । पूर्वं चैतद्व्याख्यातम् ॥ ८४ ॥

शक्त्यादिकमपि तत्त्वमस्तीत्यायेन परेषां पदार्थप्रति-
नियमं तस्मादज्ञानान्मुक्तिं च निराकरोति ।

न षट्पदार्थनियमस्तद्वोधान्मुक्तिः ॥ ८५ ॥

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया एव पदार्था इति
यद्वैशेषिकाणां नियमो यस्य तज्ज्ञानान्मोक्ष इत्यभ्युपगमः ।
सोऽप्रामाणिकः । शक्त्याद्यतिरेकात् । पृथिव्यादिनवद्रव्येभ्यः
प्रकृतेरतिरेकाच्चेत्यर्थः । गन्धादिमत्त्वेनैव हि पृथिव्यादिव्यव-
हारो गन्धादिषु साम्यावस्थायां नास्ति । अतः पृथिवीत्वादि-
जातिरपि षट्त्वादिवत् कार्यमात्रवृत्तिरिति । तदुक्तम् ।

नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमि-

र्नासीत् तमो ज्योतिरभूत् चान्यत् ।

शब्दादिब्रह्माद्यपञ्चभवेकं

प्राधानिकं ब्रह्म बुभुक्षदासीत् ॥

इति ॥ ८५ ॥

षोडशादिष्वप्येवम् ॥ ८६ ॥

न्यायपाशपतादिमतेषु षोडशादिष्वपि न नियमो न वा तन्मात्रज्ञानाभ्युक्तिः । उक्तरूपेण पदार्थाधिक्यादित्यर्थः । अस्म-
न्मते तु नित्यं पदार्थद्वयमेव । नित्यानित्यसाधारणास्तु पदार्थाः पञ्चविंशतिरेवेति नियमः । पञ्चविंशतिद्वयेष्वेव गुण-
कर्मसामान्यशक्त्यादौनामस्तर्भाव इति ॥ ८६ ॥

पञ्चभूतानां पूर्वोक्तकार्यत्वोपपत्त्यर्थं वैशेषिकाद्यभ्युपगतं पार्थिववायुनित्यत्वमपाकरोति ।

नाणुनित्यता तत्कार्यत्वश्रुतेः ॥ ८७ ॥

पृथिव्याद्यणूनां नित्यता नास्ति तेषामणूनामपि कार्यत्व-
श्रुतेरित्यर्थः । यद्यप्यस्माभिः सा श्रुतिर्न दृश्यते काललुप्तत्वा-
दिना तथाप्याचार्यवाक्यान्नुस्मरणाच्चानुमेया । यथा मनुः ।

अख्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां च याः स्मृताः ।

ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं सञ्चलत्यनुपूर्वशः ।

इति । दशार्धानां पृथिव्यादिपञ्चभूतानाम् । न चात्र वाक्येऽणुशब्देन द्व्यणुकाद्येव ग्राह्यमिति वाच्यम् । सहोचे प्रनाशाभावादिति । अत्राणुशब्दो भूतपरमाणुपर एव । वैशे-
षिकाद्यभिमतं च तस्य नित्यत्वमनेन सूत्रेण निराक्रियते । न त्वणुपरिमाणद्वयसामान्यस्य नित्यत्वं रजोगुणस्य चाक्षत्वा-
नुरोधेनाणुत्वसिद्धेः । मध्यमपरिमाणत्वे नित्यत्वस्य विभुत्वे च क्रियाया अनुपपत्तेरिति ॥ ८७ ॥

ननु निरवयवस्य परमाणोः कार्यं कार्यत्वं घटते तत्राह ।

न निर्भागत्वं कार्यत्वात् ॥ ८८ ॥

श्रुतिसिद्धकार्यत्वात्तदनुपपत्त्या पृथिव्याद्यणूनां न निरवयवत्वमित्यर्थः । अत एव तस्मात्तावत्सूक्ष्मद्रव्याण्येव पार्थिव्याद्यणूनामवयवा इति पातञ्जलभाष्ये व्यासदेवैः प्रतिपादितम् । पृथिवीपरमाणुजलपरमाणुरित्यादिव्यवहारस्तु पृथिव्यादीनामपकर्षकाष्ठाभिप्रायेणैव । अतः प्रकृतिपर्यन्तमणुत्वेऽपि न क्षतिरिति । यद्यपि तस्मात्त्रेष्वपि गन्धाद्यस्ति तथापि तस्मात्प्रत्यक्षतया न पृथिवीत्वादिनियामकत्वम् । व्यङ्ग्यगन्धादेरेव पृथिवीत्वादिसिद्धेः । अतो न तस्मात्तावन्नि पृथिव्यादयः । तेषु च सूक्ष्मभूतव्यवहारो भूतसाक्षात्कारणत्वादिनैवेत्यपि बोध्यम् ॥ ८८ ॥

प्रकृतिपुरुषसाक्षात्कारो न सम्भवति रूपस्य द्रव्यसाक्षात्कारहेतुत्वादिति नास्ति काचेपं निराकरोति ।

न रूपनिबन्धनात् प्रत्यक्षनियमः ॥ ८९ ॥

रूपादेव निमित्तात् प्रत्यक्षतेति नियमो नास्ति । धर्मादिनापि साक्षात्कारसम्भवादित्यर्थः । व्यञ्जकानियमस्याञ्जनादौ दृष्टत्वेनादोषत्वात् । अतो वहिर्द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षं प्रत्येवोद्भूतरूपं व्यञ्जकमिति भावः ॥ ८९ ॥

नन्वेवं किमणुपरिमाणं वस्त्वस्ति न वेत्याकाङ्क्षायां परिमाणनिर्णयं करोति ।

न परिमाणचातुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्योगात् ॥ ९० ॥

अणु महद्दीर्घं ऋक्षमिति परिमाणचातुर्विध्यं नास्ति । द्वैविध्यं तु वर्तत एव । द्वाभ्यां तद्योगात् । द्वाभ्यामेवाणुमहत्परिमाणाभ्यां चातुर्विध्यसम्भवादित्यर्थः । महत्परिमाणस्यान्तरमेदावेव हि ऋक्षदीर्घौ । अन्यथा वक्रादिरूपैः परि-

माषानन्वप्रसङ्गादिति । तत्रास्मद्वयेऽणुपरिमाणमाकाशस्य
कारणं गुणविशेषं वर्जयित्वा भूतेन्द्रियाणां मूलकारणेषु सत्त्वा-
दिगुणेषु मन्तव्यम् । अन्यत्र यथायोग्यं मध्यमादिपरममहत्त्वा-
न्तपरिमाणानि तानि च महत्त्वस्यैवावान्तरभेदा इति ॥८०॥

पुरुषैकत्वं सामान्येनेति कण्ठत एवोक्तं प्रकृतेरेकत्वं
सामान्येनेत्यर्थादुक्तं तदर्थं सामान्येषु नास्तिकविप्रतिपत्तिं
निराकरोति ।

**अनित्यत्वेऽपि स्थिरतायोगात् प्रत्यभिज्ञानं
सामान्यस्य ॥ ८१ ॥**

व्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि स एवायं घट इति स्थिरतायोगेन
यत् प्रत्यभिज्ञानं तत् सामान्यस्य सामान्यविषयकमेव तत्
प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः ॥८१॥

तस्मान्न सामान्यापलापो युक्त इत्याह ।

न तदपलापस्तस्मात् ॥ ८२ ॥

पुगमम् ॥ ८२ ॥

नन्वेतद्व्यावृत्तिरूपेणाभावेनैव प्रत्यभिज्ञोपपादनीया सैव
च सामान्यशब्दार्थोऽस्तु तत्राह ।

नान्यनिवृत्तिरूपत्वं भावप्रतीतेः ॥ ८३ ॥

स एवायमिति भावप्रत्ययानिवृत्तिरूपत्वं न सामान्यस्ये-
त्यर्थः । अन्यथा हि नायमघट इत्येव प्रतीयेत । किञ्चान्य-
व्यावृत्तिशब्दस्याघटव्यावृत्तिरित्यर्थो वाच्यः । तत्राघटत्वं घट-
सामान्यभिन्नत्वमिति सामान्याभ्युपगम एवापत्तित इति ॥८३॥

अनु सादृश्यनिबन्धना प्रत्यभिज्ञा भविष्यति तत्राह ।

न तत्त्वान्तरं सादृश्यं प्रत्यक्षोपलब्धेः ॥ ८४ ॥

भूयोऽवयवादि सामान्यादतिरिक्तं न सादृश्यमस्ति प्रत्यक्षत एव सामान्यरूपतयोपलब्धादित्यर्थः ॥ ८४ ॥

ननु स्वाभाविकी शक्तिरेव सादृश्यमस्तु न तु तत् सामान्यमित्याशङ्कामपाकरोति ।

निजशक्त्यभिव्यक्तिर्वा वैशिष्ट्यात् तदुपलब्धेः

॥ ८५ ॥

वस्तुनः स्वाभाविकशक्तिविशेषोत्पादोऽपि न सादृश्यं शक्त्युपलब्धितः सादृश्योपलब्धेर्विलक्षणत्वात् । शक्तिज्ञानं हि नान्यधर्मिज्ञानसापेक्षं सादृश्यज्ञानं पुनः प्रतियोगिज्ञानमपेक्षतेऽभावज्ञानवदिति ज्ञानयोर्विलक्षणमित्यर्थः । किञ्च धर्मिणः शक्तिसामान्यं न सादृश्यं बाल्यावस्थायामपि युवसादृश्यापत्तेः । किन्तु युवादिकालीनः शक्तिविशेषो युवादिसादृश्यमिति वक्तव्यं तथा च प्रतिव्यक्त्यनन्तशक्तिकल्पनापेक्षया सर्वव्यक्तिसाधारणैकसामान्यकल्पनैव युक्तेति ॥ ८५ ॥

ननु तथापि घटादिसंज्ञकत्वमेव घटादिव्यक्तीनां सादृश्यमस्तु तत्राह ।

न संज्ञासंज्ञिसम्बन्धोऽपि ॥ ८६ ॥

यद्योक्तः संज्ञासंज्ञिनोः सम्बन्धोऽपि न सादृश्यं वैशिष्ट्यात् तदुपलब्धेरेवेत्यर्थः । संज्ञासंज्ञिभावमजानतोऽपि सादृश्यज्ञानादिति ॥ ८६ ॥

अपि च ।

न सम्बन्धनित्यतोभयानित्यत्वात् ॥ ८७ ॥

संज्ञासंज्ञिनोरनित्यत्वात् सत्सम्बन्धस्यापि न नित्यता । अतः कथं तेनातीतवस्तुसादृश्यं वर्तमानवस्तुनि स्यादित्यर्थः

॥ ८७ ॥

ननु सम्बन्धनित्यत्वेऽपि सम्बन्धो नित्यः स्यात् किमत्र बाधकं तत्राह ।

नातः सम्बन्धो धर्मिग्राहकप्रमाणबाधात् ॥६८॥

कादाचित्कविभागे सत्येव सम्बन्धः सिध्यति । अन्यथा वक्ष्यमाणरीत्या स्वरूपेणैवोपपत्तौ सम्बन्धकल्पनानवकाशात् । स च कादाचित्को विभागो न सम्बन्धनित्यत्वे सम्भवति । अतः सम्बन्धग्राहकप्रमाणेनैव बाधान्न नित्यः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥६८॥

नन्वेवं नित्ययोर्गुणगुणिनोर्नित्यः समवायो नोपपद्येत तत्राह ।

न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात् ॥ ६९ ॥

सुगमम् ॥ ६९ ॥

ननु वैशिष्ट्यप्रत्यक्षं विशिष्टबुद्धान्यथानुपपत्तिश्च प्रमाणं तत्राह ।

उभयत्राप्यन्यथासिद्धेर्न प्रत्यक्षमनुमानं वा

॥ १०० ॥

उभयत्रापि वैशिष्ट्यप्रत्यक्षे तदनुमाने च स्वरूपेणैवान्यथासिद्धेर्न तदुभयं समवाये प्रमाणमित्यर्थः । अयं भावः । यथा समवायवैशिष्ट्यबुद्धिः समवायस्वरूपेणैवेष्ट्यतेऽनवस्थाभयादिति तत्र प्रत्यक्षानुमाने अन्यथासिद्धे । एवं गुणगुणिप्रभृतीनां विशिष्टबुद्धिरपि गुणादिस्वरूपेणैवेष्ट्यताम् । अतस्तत्रापि प्रत्यक्षानुमाने अन्यथासिद्धे इति । नन्वेवं संयोगोऽपि न सिध्यति भूतलादौ घटादिप्रत्ययस्यापि स्वरूपेणैवान्यथासिद्धेरिति चेन्न । त्रियोगकालेऽपि भूतलघटयोः स्वरूपतादवस्थेन विशिष्टबुद्धिप्रसङ्गात् । समवायस्थले च समवेतस्य कदापि स्वाश्रयवि-

योगो नास्तीति नायं दोषः । कश्चित् तु तादात्म्यसम्बन्धेनात्र समवायस्यान्यथासिद्धिमाह तत्र । शब्दमात्रभेदात् । तादात्म्यं ह्यत्र नात्यन्तं वक्तव्यम् । गुणवियोगेऽपि गुणिसत्त्वात् । वैशिष्ट्या-
प्रत्ययाच्च । किन्तु भेदाभेदबुद्धिनियामकः सम्बन्धविशेष एव
अगत्या वक्तव्यः । तथाच तस्य समवाय इति वा तादात्म्यमिति
वा नाममात्रं भिन्नम् । सम्बन्धद्वयातिरिक्तः सम्बन्धस्तु सिद्ध
एवेति । यदि च तादात्म्यं स्वरूपमेवोच्यते तदास्माभिरपि
तदेवोक्तमिति शब्दमात्रभेद इति ॥ १०० ॥

प्रकृतः चोभात् प्रकृतिपुरुषसंयोगस्तस्मात् सृष्टिरिति
सिद्धान्तः । तत्रायं नास्तिकानामाक्षेपो नास्ति चोभाख्या
कस्यापि क्रिया सर्वं वस्तु क्षणिकं यत्नोत्पद्यते तत्रैव विनश्य-
तीत्यतो न देशान्तरसंयोगोन्नेया क्रिया सिध्यतीति तत्राह ।

नानुमेयत्वमेव क्रियाया नेदिष्ठस्य तत्तद्वतो-
रेवापरोक्षप्रतीतेः ॥ १०१ ॥

न देशान्तरसंयोगादिना क्रियाया अनुमेयत्वमेव । यतो
नेदिष्ठस्य निकटस्थस्य द्रष्टुः क्रियाक्रियावतोः प्रत्यक्षेणापि
प्रतीतिरस्ति हृच्छलतीत्यादिरित्यर्थः ॥ १०१ ॥

द्वितीयाध्याये शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वादिरूपैर्मतभेदा-
एवोक्ता न तु विशेषोऽवधृतः । अत्रापरपक्षं प्रतिषेधति ।

न पाञ्चभौतिकं शरीरं बहूनामुपादाना-
योगात् ॥ १०२ ॥

बहूनां भिन्नजातीयानां चोपादानत्वं घटपटादिस्थले
न दृष्टमिति सजातीयमेवोपादानम् । इतरञ्च भूतचतुष्टय-

मुषष्टम्भकमित्याशयेन पाञ्चभौतिकव्यवहारः । एकोपादान-
कत्वेऽपि पृथिव्येवोपादानं सर्वशरीरस्येति वक्ष्यति ॥ १०२ ॥

स्थूलमेव शरीरमिति केचित् तन्निराकरोति ।

न स्थूलमिति नियम आतिवाहिकस्यापि
विद्यमानत्वात् ॥ १०३ ॥

इन्द्रियाश्रयत्वं शरीरत्वम् ।

यस्मून्त्यं वयवाः सूक्ष्मास्तस्य मान्याश्रयन्ति षट् ।

तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्त्तिं मनोषिणः ॥

इति मनुवाक्यात् । एतादृशं च शरीरं स्थूलं प्रत्यक्षमे-
वेति न नियमः । कुतः । आतिवाहिकस्याप्रत्यक्षतया सूक्ष्मस्य
भौतिकस्य शरीरान्तरस्यापि सत्त्वादित्यर्थः । लोकास्त्र्यलोकान्तरं
लिङ्गदेहमतिवाहयतौत्वातिवाहिकम् । भूताश्रयतां विना
चित्रादिवदुपगमनाभावस्य प्रागेवोक्तत्वात् । इदं च सूत्रं तस्यैव
स्पष्टीकरणमात्रार्थम् । लिङ्गस्य च शरीरत्वं भोगाश्रयतया
पुरुषप्रतिविम्बाश्रयतया वेति बोध्यम् । आतिवाहिकशरीरे
च प्रमाणम् ।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्नि-
विष्टः ।

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्षं बलाद्यमः ।

इति श्रुतिस्मृतौ । न हि लिङ्गशरीरस्य सकलशरीर-
व्यापिनः स्वतोऽङ्गुष्ठमात्रत्वं सम्भवति । अत आधारस्याङ्गुष्ठ-
मात्रमर्थात् सिध्यति । यथा दीपस्य सर्वगृहस्यापित्वेऽपि
कलिकाकारत्वं तैलवर्त्यादिस्पर्शाश्रय दशोपरि सम्पिण्डितस्य
पार्थिवभागस्य कलिकाकारतया तथैव लिङ्गदेहस्य देहस्यापि-

त्वेऽप्यङ्गुष्ठपरिमाणत्वं सूक्ष्मभूतस्याङ्गुष्ठपरिमाणत्वे नानुमेय-
मिति ॥ १०३ ॥

गोलकेभ्योऽतिरिक्तानीन्द्रियाणि प्रागुक्तानि तदुपपादना-
येन्द्रियाणामप्राप्तप्रकाशकत्वं निराकरोति ।

**नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणामप्राप्तेः सर्व-
प्राप्तेर्वा ॥ १०४ ॥**

स्वासम्बद्धानीन्द्रियाणि न प्रकाशयन्ति । अप्राप्तेः ।
प्रदीपादीनामप्राप्तप्रकाशकत्वादर्शनात् । अप्राप्तप्रकाशकत्वे
व्यवहितादिसर्ववस्तुप्रकाशकत्वमसङ्गाच्चेत्यर्थः । अतो दूरस्थ-
सूर्यादिसम्बन्धार्थं गोलकातिरिक्तमिन्द्रियमिति भावः । कर-
णानां चार्थप्रकाशकत्वं पुरुषेऽर्थसमर्पणद्वारैव । स्वतो जड-
त्वात् । दर्पणस्य सुखप्रकाशकत्ववत् । अथवार्थप्रतिबिम्बोद्-
ग्रहणमेवार्थप्रकाशकत्वमिति ॥ १०४ ॥

नन्वेवं चक्षुषस्तैजसत्वमेव युक्तं तैजस एव किरणरूपेणाशु
दूरापसर्पणदर्शनादिति शङ्कां निराकरोति ।

**न तेजोऽपसर्पणात् तैजसं चक्षुर्दृष्टितस्तत्-
सिद्धेः ॥ १०५ ॥**

तेजसोऽपसर्पणं दृष्टमिति कृत्वा तैजसं चक्षुर्न वाच्यम् ।
कुतः । अतैजसत्वेऽपि प्राणवदेव वृत्तिभेदेनापसर्पणोपपत्तेरि-
त्यर्थः । यथा हि प्राणः शरीरं सन्त्यज्यैव नासाग्राद्वहिः किय-
द्दूरं प्राणनाख्यदृष्ट्यापसरति । एवमेवातैजसद्रव्यमपि चक्षुर्देह-
मसन्त्यज्यापि तृत्याख्यपरिणामविशेषेण भट्टित्येव दूरस्थं
सूर्यादिकं प्रत्यपसरति ॥ १०५ ॥

नन्वेवम्भूतं तैजसं प्राणवदपि ।

प्राप्तार्थप्रकाशलिङ्गाद्बुद्धिसिद्धिः ॥ १०६ ॥

सुगमम् ॥ १०६ ॥

देहमपरित्यज्यापि गमनोपपत्तये वृत्तेः स्वरूपं दर्शयति ।

भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः सम्बन्धार्थं
सर्पतीति ॥ १०७ ॥

सम्बन्धार्थं सर्पतीति हेतोश्चक्षुरादेर्भागो विस्फुलिङ्गवद्भि-
भक्तांशो रूपादियद्गुणश्च न वृत्तिः । किन्तु तदेकदेशभूता
भागगुणाभ्यां भिन्ना वृत्तिः । विभागे हि सति तद्वारा चक्षुषः
सूर्यादिसम्बन्धो न घटते गुणत्वे च सर्पणाख्यक्रियानुपपत्ते-
रित्यर्थः । एतेन बुद्धिवृत्तिरपि प्रदीपशिखावद्द्रव्यरूप एव
परिणामः स्वच्छतयार्थाकारतोद्ग्राहौ निर्मलवस्त्रवदिति
सिद्धम् ॥ १०७ ॥

नन्वेवं वृत्तीनां द्रव्यत्वे कथमिच्छादिरूपबुद्धिगुणेषु वृत्ति-
व्यवहारस्तत्राह ।

न द्रव्ये नियमस्तद्योगात् ॥ १०८ ॥

वृत्तिर्द्रव्यमेवेति नियमो नास्ति । कुतः । तद्योगात् ।
तत्र वृत्तौ योगार्थसत्त्वात् । वृत्तिर्वर्त्तनजीवन इति हि यौगि-
कोऽयं शब्दः । जीवनं च स्वस्थितिहेतुर्व्यापारः । जीवबलप्राण-
धारणयोरित्यनुशासनात् । वैश्यवृत्तिः शूद्रवृत्तिरित्यादिव्यव-
हाराच्च । तत्र यथा द्रव्यरूपया वृत्त्या बुद्धिर्जीवति तथेच्छा-
दिभिरपीति तेषां वृत्तयः सर्वनिरोधेनैव चित्तमरणादित्यर्थः
॥ १०८ ॥

इन्द्रियाणां भौतिकत्वस्यापि श्रवणात् कदाचिन्नोक्तविशेष-
भेदेन श्रुतिव्यवस्था शङ्कते तत्राह ।

न देशभेदेऽप्यन्योपादानताश्चादादिवन्नि-
यमः ॥ १०६ ॥

न ब्रह्मलोकादिदेशभेदतोऽपीन्द्रियाणां महङ्कारातिरिक्तो-
पादानकत्वं किन्त्वस्मदादीनां भूर्लोकस्थानामिव सर्वेषामेवा-
हङ्कारिकत्वनियमः । देशभेदेनैकस्यैव लिङ्गशरीरस्य सञ्चार-
मात्रश्रवणादित्यर्थः ॥ १०६ ॥

नन्वेवं भौतिकत्वश्रुतिः कथमुपपद्यतां तत्राह ।

निमित्तव्यपदेशात् तद्व्यपदेशः ॥ ११० ॥

निमित्तेऽपि प्राधान्यविवक्षयोपादानत्वव्यपदेशो भवति ।
यद्येवनादग्निरिति । अतो भूतोपादानत्वव्यपदेश इत्यर्थः ।
तेज आदिभूतोपष्टम्भेनैव हि तदनुगताहङ्काराच्चक्षुरादीन्द्रि-
याणि सम्भवन्ति । यथा पार्थिवोपष्टम्भेन तदनुगतात् तेज-
सोऽग्निर्भवतीति । अन्नमयं हि सौम्य मन इत्यादिश्रुतिस्त-
दुक्तयुक्तिश्चात्र प्रमाणम् ॥ ११० ॥

स्थूलशरीरगतं विशेषं प्रसङ्गादवधारयति ।

ऊष्णजाण्डजजरायुजोद्भिज्जसाङ्गल्लिकसां-

सिद्धिं चेति न नियमः ॥ १११ ॥

तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति । अण्डजं
जीवजमुद्भिज्जमितिश्रुतावण्डजादिरूपं शरीरत्रैविध्यं प्रायि-
काभिप्रायेणोक्तं न तु नियमः । यत ऊष्णजादि षड्विधमेव
शरीरं भवतीत्यर्थः । तत्रोष्णजा दग्धशूकादयः । अण्डजाः
पक्षिसर्पादयः । जरायुजा मनुष्यादयः । उद्भिजाः वृक्षा-
दयः । सङ्कल्पजाः सनकादयः । सांसिद्धिका मन्त्रतप आदि-
सिद्धिजाः । यथा रक्तबीजशरीरोत्पन्नशरीरादय इति ॥ १११ ॥

शरीरस्यैकसात्रभूतोपादानकत्वं पूर्वोक्तमनेनैव प्रसङ्गेन
विशिष्याह ।

सर्वेषु पृथिव्युपादानमसाधारण्यात् तद्व्यप-
देशः पूर्ववत् ॥ ११२ ॥

सर्वेषु शरीरेषु पृथिव्येवोपादानम् । असाधारण्यात् ।
आधिकादिभिरुत्कर्षात् । अत्रापि शरीरे पञ्चचतुरादिभौति-
कत्वव्यपदेशः पूर्ववत् । इन्द्रियाणां भौतिकत्ववदुपपन्नकत्व-
मात्रेणेत्यर्थः ॥ ११२ ॥

ननु प्राणस्य शरीरे प्राधान्यात् प्राण एव देहारम्भकोऽस्तु
तत्राह ।

न देहारम्भकस्य प्राणत्वमिन्द्रियशक्तितस्त-
त्सिद्धेः ॥ ११३ ॥

प्राणो न देहारम्भकः । इन्द्रियं विना प्राणानवस्थानेनान्व-
यव्यतिरेकाभ्यामिन्द्रियाणां शक्तिविशेषादेव प्राणसिद्धेः प्राणो-
त्पत्तेरित्यर्थः । अयं भावः । करणवृत्तिरूपप्राणः करणवियोगे
न तिष्ठति । अतो मृतदेहे करणाभावेन प्राणाभावान्न प्राणा
देहारम्भक इति ॥ ११३ ॥

नन्वेवं प्राणस्य देहाकारणत्वे प्राणं विनापि देह उत्पद्येत
तत्राह ।

भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूति-
भावप्रसङ्गात् ॥ ११४ ॥

भोक्तुः प्राणिनोऽधिष्ठानाद्व्यापारादेव भोगायतनस्य शरी-
रस्य निर्माणं भवति । अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्रशोणि-
तयोः पूतिभावप्रसङ्गात् । मृतदेहवदित्यर्थः । तथा च रस-

सञ्चारादिव्यापारविशेषैः प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धार-
कत्वादिति भावः ॥ ११४ ॥

ननु प्राणस्यैवाधिष्ठानत्वं सम्भवति व्यापारवत्त्वात् । न
प्राणिनः कूटस्थत्वात् । निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभावा-
च्चेति तत्राह ।

भृत्यद्वारा स्वाभ्यधिष्ठितिर्नैकान्तात् ॥ ११५ ॥

देहनिर्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनश्चेतनस्यैका-
न्तात् साक्षात्तास्ति किन्तु प्राणरूपभृत्यद्वारा । यथा राज्ञः पुर-
निर्माण इत्यर्थः । तथा च प्राणस्याधिष्ठातृत्वं साक्षात् पुरु-
षस्याधिष्ठातृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणेति सिद्धम् । कुलालादीनां
घटादिनिर्माणेष्वप्येवम् । विशेषस्तु यं तत्र चेतनस्य बुद्ध्यादे-
स्याप्युपयोगोऽस्ति बुद्धिपूर्वकसृष्टित्वादिति । यद्यपि प्राणाधि-
ष्ठानादेव देहनिर्माणं तथापि प्राणद्वारा प्राणिसंयोगोऽप्य-
पेक्ष्यते पुरुषार्थमेव प्राणेन देहनिर्माणादित्याशयेन भोक्तुरधि-
ष्ठानादित्युक्तम् ॥ ११५ ॥

विमुक्तमोक्षार्थं प्रधानस्येत्युक्तं प्राक् तत्र कथमात्मा नित्य-
मुक्तो बन्धमुक्तो बन्धदर्शनादिति परेषामाक्षेपे नित्यमुक्तिमुप-
पादयितुमाह ।

समाधिमुष्मिन्मोक्षेषु ब्रह्मरूपता ॥ ११६ ॥

समाधिरसंमन्नातावस्था । सुषुप्तिश्चात्र समग्रसुषुप्तिः ।
मोक्षश्च विदेहकैवल्यम् । आस्रवस्यासु पुरुषाणां ब्रह्मरूपता
बुद्धिवृत्तिविलयतस्तदौपाधिकपरिच्छेदविगमेन स्वस्वरूप-
पूर्णतयावस्थानम् । यथा घटध्वंसे घटाकाशस्य पूर्णतत्त्वर्थः ।
तदेतदुक्तम् । तद्विद्वत्तावुपशान्तोपरामः स्वस्थ इति । तथा च
ब्रह्मत्वमेव पुरुषाणां स्वभावो नैमित्तिकत्वाभावात् स्मृतिकस्य

शोक्तामिव । बुद्धिवृत्तिसम्बन्धकाले तु परिच्छिन्नचिद्रूपत्वेना-
भिव्यक्त्या परिच्छेदाभिमानः । तथा वृत्तिप्रतिविम्बवशाद्,-
खादिमालिन्यमिव च भवतीति तत् सर्वमौपाधिकमेव ।
उपाध्याख्यनिमित्तान्वयव्यतिरेकानुविधानात् स्फाटिकलौहित्य-
वदिति भावः । तथा च योगसूत्रम् । वृत्तिसारूप्यमितरचेति ।
अस्मच्छास्त्रे च ब्रह्मशब्द औपाधिकपरिच्छेदमालिन्यादिरं-
हितपरिपूर्णचेतनसामान्यवाची न तु ब्रह्ममीमांसायामिवै-
श्वर्योपलक्षितपुरुषमात्रवाचीति विवेक्तव्यम् । अत्रैते श्लोकाः
श्रव्यव्युत्पत्त्यर्थमुच्यन्ते ।

चिदाकाशेऽनभिव्यक्ते नानाकारैरितस्ततः ।

धीरटन्ती सह व्यक्त्या चिदटन्तीं प्रदर्शयेत् ॥

वस्तुतस्तु सदा पूर्णमेकरूपं च चिन्नमः ।

वृत्तिशून्यप्रदेशेषु दृश्याभावान्न पश्यति ॥

चक्षुषो रूपवत् पुंसो दृश्या वृत्तिर्हि नेतरत् ।

समाध्यादौ च सा नास्त्यौत्थतः पूर्णः पुमांस्तदा ॥११६॥

तर्हि कः सुषुप्तिसमाधिभ्यां मोक्षस्य विशेषस्तत्राह ।

द्वयोः सवौजमन्यच तद्वृत्तिः ॥ ११७ ॥

द्वयोः समाधिसुषुप्तयोः सवौजं बन्धवौजसहितं ब्रह्मत्वम-
न्यत्र मोक्षे वौजस्याभाव इति विशेष इत्यर्थः । ननु चेत् समा-
ध्यादौ बन्धवौजमस्ति तर्हि तेनैव परिच्छेदात् कथं ब्रह्मत्व-
मिति चेन्न । बन्धवौजस्य कर्मादेस्तदानौमुपाधावेवाव-
स्थानात् । न तु चेतनेषु पुरुषे च तेषामप्रतिविम्बनादिति ।
जाग्रदाद्यवस्थायां तु बुद्धिवृत्तिप्रतिविम्बवशादौपाधिको बन्ध
इत्यसक्तदावेदितम् ॥ ननु पातञ्जले तद्भाष्ये चासम्प्रज्ञात-
योगो निर्वीज उक्तः । अत्र कथं सवौज उच्यत इति चेन्न ।

असम्प्रज्ञाते क्रमेण वीजक्षयो भवतीत्याशयेनैव तत्र निर्वीज-
त्ववचनात् । अन्यथा सर्वासामेवासम्प्रज्ञातव्यक्तीनां निर्वीजत्वे
व्युत्थानानुपपत्तेरिति ॥ ११७ ॥

ननु समाधिसुषुप्ती दृष्टे स्तो मोक्षे तु किं प्रमाणमिति
नास्तिकाक्षेपं परिहरति ।

द्वयोरिव त्रयस्यापि दृष्टत्वान्न तु द्वौ ॥ ११८ ॥

समाधिसुषुप्तदृष्टान्तं न मोक्षस्यापि दृष्टत्वादनमितत्वान्न
तु द्वौ सुषुप्तिसमाधौ एव । किन्तु सोक्षोऽप्यस्तीत्यर्थः । अनु-
मानं चेत्थम् । सुषुप्त्यादौ यो ब्रह्मभायस्तत्त्यागश्चित्तागताद्रा-
गादिदाषवशादेव भवति । स चेद्दोषो ज्ञानेन नाशितस्तर्हि
सुषुप्त्यादिसदृशस्येवावस्था स्थिरा भवति सैव मोक्ष इति ॥ ११८ ॥

ननु वासनाख्यबीजसत्त्वेऽपि वैराग्यादिना वासनाकौ-
ण्ड्यादयोकारा ह्रात्तः समाधौ मा भवतु सुषुप्ते तु वासना-
प्राबल्यादर्थज्ञानं भविष्यत्येवेति न सुषुप्ती ब्रह्मरूपता युक्तेति
तत्राह ।

वासनयानर्थस्थापनं दोषयोगेऽपि न निमि-

त्तस्य प्रधानबाधकत्वम् ॥ ११९ ॥

यथा वैराग्ये तथा निद्रादोषयोगेऽपि सति वासनया
न स्वार्थस्थापनं स्वविषयस्मारणं भवति । यतो न निमित्तस्य
गुणौभूतस्य संस्कारस्य बलवत्तरनिद्रादोषबाधकत्वं सम्भव-
तीत्यर्थः । बलवत्तर एव हि दोषो वासनां दुर्बलां स्वकार्यः
कुण्ठां करोतीति भावः ॥ ११९ ॥

संस्कारक्षेपतो जीवन्मुक्तस्य शरीरधारणमिति तृतीया-
ध्याये प्रोक्तम् । तत्रायमाक्षेपः । जीवन्मुक्तस्य शश्वदेकस्मि-
न्प्राप्यर्थेऽस्मदादीनामिव भोगो दृश्यते सोऽनुपपन्नः प्रथमं भोग-

मुत्पाद्यैव पूर्वसंस्कारनाशात् संस्कारान्तरस्य च ज्ञानप्रतिब-
न्धेन कर्मवदनुदयादिति तत्राह ।

एकः संस्कारः क्रियानिर्वर्तको न तु प्रति-
क्रियं संस्कारभेदा बहुकल्पनाप्रसक्तः ॥ १२० ॥

येन संस्कारेण देयादिशरीरभोग प्रारब्धः स एक एव
संस्कारस्तच्छरीरसाध्यस्य प्रारब्धभोगस्य समापकः । स च
कर्मवदेव भोगसमाप्तिनाशो न तु प्रतिक्रियं प्रतिभोगव्यक्ति-
संस्कारनानात्वं बहुव्यक्तिकल्पनागौरवप्रमङ्गादित्यर्थः । कुला-
लचक्रभ्रमणस्य लेऽप्येवं वेगाख्यः संस्कार एक एव भ्रमणसमा-
प्तिपर्यन्तस्थायी बोध्यः ॥ १२० ॥

उद्भिज्जं शरीरमस्तीत्युक्तं तत्र बाह्यबुद्ध्यभावाच्छरीरत्वं
नास्तीति नास्तिकाक्षेपमपाकरोति ।

न बाह्यबुद्धिनियमो वृक्षगुल्मलतौषधिवन-
स्पतितृणवीरुधादीनामपि भोक्तृभोगायतनत्वं
पूर्ववत् ॥ १२१ ॥

न बाह्यज्ञानं यत्रास्ति तदेव शरीरमिति नियमः किन्तु
वृक्षादीनामन्तःसज्जानामपि भोक्तृभोगायतनत्वं शरीरत्वं
मन्तव्यम् । यतः पूर्ववत् पूर्वोक्तो यो भोक्तृधिष्ठानं विना भु-
ञ्ज्यादिशरीरस्य पूतिभावस्तद्वदेव वृक्षादिशरीरेष्वपि शुष्कता-
दिकामित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । अस्य यदेकां शाखां जीवो
जहात्यथ सा शुष्कतीत्यादिरिति । न बाह्यबुद्धिनियम इत्य-
स्य पृथक्सूत्रत्वेऽपि सूत्रद्वयमेकीकृत्येत्येव व्याख्येयम् ।
सूत्रभेदस्तु दैर्घ्यभयादिति बोध्यम् ॥ १२१ ॥

श्रुतेश्च ॥ १२२ ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्योति स्थावरतां नरः ।

वाचिकैः पश्चिमगतां मानसैरन्ध्रजातिताम् ॥

इत्यादिस्मृतेरपि वृक्षादिषु भोक्तृभोगायतनत्वमित्यर्थः

॥ १२२ ॥

ननु वृक्षादिष्वप्येवं चेतनत्वेन धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसङ्गस्त-
त्राह ।

न देहमात्रतः कर्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यश्रुतेः

॥ १२३ ॥

न देहमात्रेण धर्माधर्मोत्पत्तियोग्यत्वं जीवस्य । कुतः ।
वैशिष्ट्यश्रुतेः । ब्राह्मणादिदेहविशिष्टत्वेनैवाधिकारश्रवणादि-
त्यर्थः ॥ १२३ ॥

देहभेदेनैव कर्माधिकारं दर्शयन् देहत्रैविध्यमाह ।

त्रिधा त्रयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोगदेहो-
भयदेहाः ॥ १२४ ॥

त्रयाणामुत्तमाधममध्यमानां सर्वप्राणिनां त्रिप्रकारो देह-
विभागः । कर्मदेहभोगदेहोभयदेहा इतीत्यर्थः । तत्र कर्म-
देहः परमर्षीणां भोगदेह इन्द्रादीनामुभयदेहश्च राजर्षीणा-
मिति । अत्र प्राधान्येन त्रिधा विभागः । अन्यथा सर्वस्यैव
भोगदेहत्वापत्तेः ॥ १२४ ॥

अतुर्थमपि शरीरमाह ।

न किञ्चिदप्यनुशयिनः ॥ १२५ ॥

विद्यादनुशयं द्वेषं पश्चात्तापानुतापयोः ।

इतिवाक्यादनुशयो वैराग्यम् । विरक्तानां शरीरमेतत्तय-
विलक्षणमित्यर्थः । यथा दत्तात्रेयजडभरतादीनामिति ॥ १२५ ॥

उक्तस्वैश्वराभावस्य स्थापनाय पराभ्युपगतं ज्ञानेच्छाक-
त्यादिनित्यत्वं प्रतिषेधति ।

न बुद्ध्यादिनित्यत्वमाश्रयविशेषेऽपि वङ्गि-
वत् ॥ १२६ ॥

बुद्धिरत्वाध्यवसायाख्या वृत्तिः । तथा च ज्ञानेच्छाकृत्या-
दीनामाश्रयविशेषे परैरौश्वरोपाधितयाभ्युपगतेऽपि नित्यत्वं
नास्ति । अस्मदादिबुद्धिदृष्टान्तेन सर्वेषामेव बुद्धीच्छादीनाम-
नित्यत्वानुमानात् । यथा लौकिकवङ्गिदृष्टान्तेनावरणतेजसो-
ऽप्यनित्यत्वानुमानमित्यर्थः ॥ १२६ ॥

आस्तां तावज्ज्ञानेच्छादेर्नित्यत्वं तदाश्रय ईश्वरोपाधिरे-
वासिद्ध ईश्वरस्यासिद्धेरित्यत आह ।

आश्रयासिद्धे च ॥ १२७ ॥

सुगमम् ॥ १२७ ॥

नन्वेवं ब्रह्माण्णादिसर्जनसमर्थं सर्वज्ञत्वादिकं कथं जन्मं
सम्भाव्येतापि लोके तपश्चादिभिरेवमैश्वर्यादर्शनादिति
तत्राह ।

योगसिद्धयोऽप्यौषधादिसिद्धिवन्नापलप-
नीयाः ॥ १२८ ॥

औषधादिसिद्धिदृष्टान्तेन योगजा अप्यणिमादिसिद्धयः
सृष्ट्याद्युपयोगिन्यः सिध्यन्तीत्यर्थः ॥ १२८ ॥

पुरुषसिद्धिप्रतिकूलतया भूतचैतन्यवादिनं प्रत्याचष्टे ।

न भूतचैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः सांहत्येऽपि च
सांहत्येऽपि च ॥ १२९ ॥

संहतभावावस्थायामपि पञ्चभूतेषु चैतन्यं नास्ति विभाग-
काले प्रत्येकं चैतन्यादृष्टेरित्यर्थः । तृतीयाध्याये चेदं स्वसिद्धान्त-
विधयोक्तम् । अत्र च परमतनिराकरणायेति न पौनरुक्त्यं
दोषायेति । वीष्ठाध्यायसमाप्तौ ॥ १२८ ॥

स्वसिद्धान्तविरुद्धार्थभाषिणो ये कुवादिनः ।

पञ्चमे तान् निराकृत्य स्वसिद्धान्तो दृढीकृतः ॥

इति विज्ञानभित्तुनिर्मिते कापिलसांख्यप्रवचनस्य
भाष्ये परपक्षनिर्जयाध्यायः पञ्चमः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अध्यायचतुष्केण समस्तशास्त्रार्थं प्रतिज्ञाय पञ्चमाध्याये
परपक्षनिराकरणेन प्रसाध्येदानीं तमेव सारभूतशास्त्रार्थं षष्ठा-
ध्यायेन सङ्कलयन्नुपसंहरति । उक्तार्थानां हि पुनस्तन्त्राख्ये
विस्तरे कृते शिष्याणामसन्दिग्धाविपर्ययोस्तो दृढतरो बोध उत्प-
द्यत इत्यतः स्थूणानिखननन्यायादनुक्तयुक्त्याद्युपन्यासाच्च नात्र
पौनरुक्त्यं दोषाय ।

अस्त्र्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात् ॥ १ ॥

जानामीत्येवं प्रतीयमानतया पुरुषः सामान्यतः सिद्ध-
एवास्ति बाधकप्रमाणाभावात् । अतस्त्वद्विवेकमात्रं कर्तव्य-
मित्यर्थः ॥ १ ॥

तच्च विवेके प्रमाणद्वयमाह सूत्राभ्याम् ।

देहादिव्यतिरिक्तोऽसौ वैचित्यात् ॥ २ ॥

असावात्मा द्रष्टा देहादिप्रकृत्यन्तर्भ्योऽत्यन्तं भिन्नो वैचि-
त्र्यात् । परिणामित्वापरिणामित्वादिवैधर्म्यादित्यर्थः । प्रक-

त्यादयस्तावत् प्रत्यक्षानुमानागमैः परिणामितयैव सिद्धाः पुरुषस्यापरिणामित्वं तु सदा ज्ञातविषयत्वादनुमीयते । तथाहि यथा चक्षुषो रूपमेव विषयो न सन्निकर्षसाम्येऽपि रसादिरेवं पुरुषस्य बुद्धिबुद्धित्तिरेव विषयो न तु सन्निकर्षसाम्येऽप्यव्यवस्थिति फलबलात् कृतम् । बुद्धिबुद्ध्याकूटतयैव त्वन्यङ्गोऽयं भवति पुरुषस्य न स्वतः । सर्वदा सर्वभानापत्तेः । ताश्च बुद्धिबुद्धित्तयो नाज्ञातास्तिष्ठन्ति ज्ञानेच्छासुखादौनामज्ञातसत्तास्तीकारे तेष्वपि घटादाविव संशयादिप्रसङ्गादहं अहं जानामि न वा सुखी न वेत्यादिरूपेण । अतस्तेषां सदा ज्ञातत्वात् तद्द्रष्टा चेतनोऽपरिणामीत्यायातम् । चेतनस्य परिणामित्वे कदाचिदान्धपरिणामेन सत्या अपि बुद्धिबुद्धेरेदर्शनेन संशयाद्यापत्तेरिति । एवं पारार्थ्यापारार्थ्यादिकमपि पूर्वोक्तं वैधर्म्यजातं बोध्यम् ॥ २ ॥

षष्ठीव्यपदेशादपि ॥ ३ ॥

ममेदं शरीरं ममेयं बुद्धिरित्यादेर्विदुषां षष्ठीव्यपदेशादपि देहादिभ्य आत्मा भिन्नः । अत्यन्तामेदे षष्ठ्यनुपपत्तेरित्यर्थः । तदुक्तं विष्णुपुराणे ।

त्वं किमेतच्छिरः किन्तु शिरस्तव तथोदरम् ।

किमु पादादिकं त्वं वै तवैतद्भि महीपते ! ॥

समस्तावयवैभ्यस्त्व' पृथग्भूय व्यवस्थितः ।

कोऽहमित्यत्र निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव ! ॥

इति । न च सूक्ष्मोऽहमित्यादिरपि विद्वद्ग्रन्थेऽस्तीति वाच्यम् । श्रुत्या बाधिततया ममात्मा भद्रसेन इतिवदुपपत्तेर्नैव तदुपपत्तेरिति ॥ ३ ॥

ननु पुरुषस्य चैतन्यं राहोः शिरः शिलापुत्रस्य शरीर-
मित्यादिव्यपदेशवदयमपि भवतु तत्राह ।

न शिलापुत्रवद्धर्मिग्राहकमानबाधात् ॥ ४ ॥

शिलापुत्रस्य शरीरमित्यादिवदयं षष्ठीव्यपदेशो न भवति
शिलापुत्रादिस्थले धर्मिग्राहकप्रमाणेन बाधादिकल्पमात्रम् ।
मम शरीरमिति व्यपदेशे तु प्रमाणबाधो नास्ति देहात्मताया
एव बाधादित्यर्थः । यस्तु शास्त्रेषु ममकारप्रतिषेधः न स्वात्म-
स्यानित्यतया वाचारम्भणमात्रत्वेनासत्यतापर एवेति भावः ।
पुरुषस्य चैतन्यमित्यत्राप्यस्ति धर्मिग्राहकमानबाधः । अन-
वस्थाभयेन लाघवाच्च देहादिव्यतिरिक्ततयात्मसिद्धौ चैतन्य-
स्वरूपतावगाहनादिति ॥ ४ ॥

देहादिव्यतिरिक्ततया पुरुषमवधार्य तन्नुक्तिमवधारयति ।

अत्यन्तदुःखनिवृत्त्या कृतकृत्यता ॥ ५ ॥

सुगमम् ॥ ५ ॥

ननु दुःखनिवृत्त्या सुखस्यापि निवर्त्तनात् तुल्यायव्ययत्वेन
न सा पुरुषार्थ इति तत्राह ।

यथा दुःखात् क्लेशः पुरुषस्य न तथा सुखा-
दभिलाषः ॥ ६ ॥

विषयविधया हेतुतायां पञ्चम्यौ क्लेशश्चात्र द्वेषः । यथा
दुःखे द्वेषो बलवत्तरो नैवं सुखेऽभिलाषो बलवत्तरोऽपि तु
तदपेक्षया दुर्बल इत्यर्थः । तथा च सुखाभिलाषं बाधित्वापि
दुःखद्वेषो दुःखनिवृत्तावेवेच्छां जनयतीति न तुल्यायव्ययत्व-
मिति । तदुक्तम् ।

अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्वस्यमिष्टेऽप्यवस्यतेऽर्थे ।

इति । या तु नरकादिदुःखदर्शनेऽपि क्षुद्रसुखप्रवृत्तिः स्या
रागादिदोषवशादेवेति ॥ ६ ॥

सुखापेक्षया दुःखस्य बहुलत्वादपि दुःखनिवृत्तिरेव पुरु-
षार्थ इत्याह ।

कुत्रापि कोऽपि सुखीति ॥ ७ ॥

अनन्तलक्षणवृत्तपशुपक्षिमनुष्यादिमध्ये स्वल्पो मनुष्यदेवा-
दिरेव सुखी भवतीत्यर्थः । इति हेतौ ॥ ७ ॥

तदपि कादाचित्कं क्वाचित्कसुखं मधुविषसम्पृक्तान्नवडि-
चारकाणां हेयमेवेत्याह ।

तदपि दुःखशबलमिति दुःखपक्षे निःक्षि-
पन्ते विवेचकाः ॥ ८ ॥

तदपि पूर्वसूत्रोक्तं सुखमपि दुःखमिश्रितमित्यतो दुःख-
कोटौ सुखदुःखविवेचका निःक्षिपन्त इत्यर्थः । तदुक्तं योग-
सूत्रेण ।

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुण-

वृत्तिविरोधाच्च सर्वमेव दुःखं विवेकिनः ।

इति । विष्णुपुराणेऽपि ।

यद्यत् प्रीतिकारं पंसां वस्तु भैत्रेय ! जायते ।

तदेव दुःखवृत्तस्य बीजत्वमुपगच्छति ॥

इति ॥ ८ ॥

केवला दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः किन्तु सुखोपरक्तेति मत-
मपाकरोति ।

सुखलाभाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेन्न द्वैवि-
ध्यात् ॥ ९ ॥

सुखलाभाभावोच्चात्सुखदुःखाभावस्यापुरुषार्थत्वमिति चेन्न । पुरुषार्थस्य द्वैविध्यात् । द्विप्रकारत्वात् । सुखत्वदुःखाभावत्वाभ्यामित्यर्थः । सुखी स्यां दुःखी न स्यामिति हि पृथगेव लोकानां प्रार्थना दृश्यत इति ॥ ८ ॥

शङ्कते ।

निर्गुणत्वमात्मनोऽसङ्गत्वादिश्रुतेः ॥ १० ॥

नन्वात्मनो निर्गुणत्वं सुखदुःखमोहाद्याखिलगुणशून्यत्वं नित्यमेव सिद्धम् । असङ्गत्वश्रुतेः । विकारहेतुसंयोगाभावश्रवणात् । तं विना च गुणाख्यविकारासम्भवात् । अतो न दुःखनिवृत्तिरपि पुरुषार्थो घटत इत्यर्थः । ननु संयोगं विना स्वयमेव विकारो भवत्विति चेन्न ।

दाहाय नानलो वङ्गेनापः क्रीदाय चाश्वसः ।

तदद्भ्यमेव तदद्भ्यविकाराय न वै यतः ॥

स्त्रिंशच्च स्वयं विकारित्वे भोक्षो नैवोपपद्यते ।

स्वयं मोहविकारेण पुनर्बन्धप्रसङ्गतः ॥

इति । तथा चोक्तं कौर्मै ।

यद्यात्मा मलिनोऽस्वच्छो विकारी स्यात् स्वभावतः ।

न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तराद्यतैरपि ॥

इति ॥ १० ॥

समाधत्ते ।

परधर्मत्वेऽपि तत्सिद्धिरविवेकात् ॥ ११ ॥

सुखदुःखादिगुणानां चित्तधर्मत्वेऽपि तत्रात्मनि सिद्धिः प्रतिविम्बरूपेणावस्थितिः । अविवेकान्निमित्तात् । प्रकृतिपुरुषसंयोगद्वारेत्यर्थः । एतच्च प्रथमाध्याये प्रतिपादितम् । निमित्तत्वमविवेकस्य न दृष्टवान्निरिति तृतीयाध्यायसूक्ते

चेति । तथा च स्फटिके लोहित्यमिव पुरुषे प्रतिविम्बरूपेण दुःखसत्त्वात् सन्निरुप्तिरेव पुरुषार्थः । प्रतिविम्बहारकदुःख-
सम्बन्धस्यैव भोगतया प्रतिविम्बरूपेणैव दुःखस्य हेयत्वादिति ॥ ११ ॥

अविवेकमूलः पुरुषे गुणबन्धोऽविवेकस्तु किमूलक इत्या-
काङ्क्षायामाह ।

अनादिरविवेकोऽन्यथा दोषद्वयप्रसक्तेः ॥ १२ ॥

अगृहीतासंसर्गकमुभयविषयकज्ञानमविवेकः । स च प्रवाहरूपेणानादिस्वित्तधर्मः प्रलये वासनारूपेण तिष्ठति । अन्यथा तस्य सादित्वे दोषद्वयप्रसङ्गात् । सादित्वे हि स्वत एवोत्पादे मुक्तस्यापि बन्धापत्तिः । कर्मादिजन्यत्वे च कर्मादिकं प्रत्यपि कारणत्वेनाविवेकान्तरान्वेषणेऽनवस्थेत्यर्थः । अयं चाविवेको वृत्तिरूपः प्रतिविम्बात्मना पुरुषधर्म इव भवतीत्यतः पुरुषस्य बन्धप्रयोजक इति प्रागेवोक्तं वक्ष्यते च ॥ १२ ॥

ननु चेदनादिस्तर्हि नित्यः स्यादिति तत्राह ।

न नित्यः स्यादात्मवदन्यथानुच्छित्तिः ॥ १३ ॥

आत्मवन्नित्योऽखण्डानादिर्न भवति किन्तु प्रवाहरूपेणा-
नादिः । अन्यथानादिभावस्योक्तेदानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

बन्धकारणमुक्त्वा मोक्षकारणमाह ।

प्रतिनियतकारणनाश्रयत्वमस्य ध्वान्तवत् ॥ १४ ॥

अस्य बन्धकारणस्याविवेकस्य शुक्तिरजतादिस्थले प्रति-
नियतं यत्राशकारणं विवेकस्तत्राश्रयत्वं तमोवत् । अन्यकारो
हि प्रतिनियतेनालोकेनैव नाश्रयते नान्यसाधनेनेत्यर्थः ।
तदुक्तं विश्वपुराणे ।

अन्धन्तम इवाज्ञानं दीपवच्चन्द्रियोद्भवम् ।

यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे विवेकजम् ॥

इति ॥ १४ ॥

विवेकेनैवाविवेको नाशयत इति प्रतिनियमस्य ग्राहकम-
प्याह ।

अत्रापि प्रतिनियमोऽन्वयव्यतिरेकात् ॥ १५ ॥

ध्वान्तालोकयोरिव प्रकृतेऽपि प्रतिनियमः शुक्तिरजतादि-
ध्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव ग्राह्य इत्यर्थः । अथैवं व्याख्येयम् ।
ननु विवेकस्यापि किं प्रतिनियतं कारणं तत्राह । अत्रापि
विवेकेऽपि कारणनियमोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सिद्धः । अव-
णमनननिदिध्यासनरूपमेव कारणं न तु कर्मादीनि । कर्मा-
दिकं तु बहिरङ्गमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

बन्धस्य स्वाभाविकत्वादिकं न सम्भवतीति प्रथमपादोक्तं
स्मारयति ।

प्रकारान्तरासम्भवादविवेक एव बन्धः ॥ १६ ॥

बन्धोऽत्र दुःखयोगाख्यबन्धकारणम् । शेषं सुगमम् ॥ १६ ॥

ननु मुक्तोरपि कार्म्यतया विनाशापत्त्या पुनर्बन्धः स्यादिति
तत्राह ।

न मुक्तस्य पुनर्बन्धयोगोऽप्यनादृत्तिश्रुतेः ॥ १७ ॥

भावकार्यस्यैव विनाशितया मोक्षस्य नाशो नास्ति न
स पुनरावर्त्तत इति श्रुतेरित्यर्थः । अपिशब्दः पूर्वसूत्रोक्तार्थ-
समुच्चये ॥ १७ ॥

अपुरुषार्थत्वमन्यथा ॥ १८ ॥

अन्यथा मुक्तस्यापि पुनर्बन्धे प्रलयवद्देव मोक्षस्यापुरुषा-
र्थत्वं परमपुरुषार्थत्वाभावो वा स्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

अपुरुषार्थत्वे हेतुमाह ।

अविशेषापत्तिरुभयोः ॥ १८ ॥

भाविवन्धत्वसाम्येनोभयोर्मुक्तबन्धयोर्विशेषो न स्यात् । तत-
श्चापुरुषार्थत्वमित्यर्थः ॥ १८ ॥

नन्वेवं बन्धमुक्तयोर्विशेषाभ्युपगमे नित्यमुक्तत्वं कथमुच्यते
तत्राह ।

मुक्तिरन्तरायध्वस्तेर्न परः ॥ २० ॥

वक्ष्यमाणान्तरायस्य ध्वंसादतिरिक्तः पदार्थो न मुक्तिरि-
त्यर्थः । यथाहि स्वभावशुक्लस्य स्फटिकस्य जपोपाधिनिमित्तं
रक्तत्वं शोक्लावरकरूपं विघ्नमात्रं न तु जवोपधानेन शोक्ला
नश्यति जवापाये चोत्पद्यते । तथैव स्वभावनिर्दुःखस्यात्मनो
बुद्ध्युपाधिकं दुःखप्रतिविम्बं तदावरकरूपं विघ्नमात्रं न तु
बुद्ध्युपधानेन दुःखं जायते तदपाये च नश्यतीति । अतो
नित्यमुक्त आत्मा बन्धमोक्षौ तु व्यावहारिकावित्यविरोध इति
॥ २० ॥

नन्वेवं बन्धमोक्षयोर्मिथ्यात्वे मोक्षस्य पुरुषार्थताप्रतिपाद-
कश्रुत्यादिविरोध इत्याह ।

तत्राप्यविरोधः ॥ २१ ॥

तत्राप्यन्तरायध्वंसस्य मोक्षत्वेऽपि पुरुषार्थत्वाविरोध-
इत्यर्थः । दुःखयोगवियोगावेव हि पुरुषे कल्पितौ न तु दुःख-
भोगोऽपि । भोगश्च प्रतिविम्बरूपेण दुःखसम्बन्ध इत्यत प्रति-
विम्बरूपेण दुःखनिवृत्तिर्यथार्थैव पुरुषार्थः । स एवान्तराय-
ध्वंसः । तादृशश्च मोक्षो यथार्थ एवेति भावः ॥ २१ ॥

नन्वन्तरायध्वंसमात्रं चेन्मुक्तिस्तर्हि अवयवमात्रेणैव तत्सि-
द्धिः स्यात् । अत्रानप्रतिबन्धकण्ठचामौकरसिद्धिवदिति तत्राह ।

अधिकारिवैविध्यान्न नियमः ॥ २२ ॥

उत्तममध्यमाधमास्त्रिविधा ज्ञानाधिकारिणः । तेन अव-
णमात्रानन्तरमेव मानससाक्षात्कारः सर्वेषामिति न नियम
इत्यर्थः । अतो मन्दाधिकारदोषाद्विरोचनादीनां अवणमा-
त्राच्चित्तविलायनक्षमं मानसज्ञानं नोत्पन्नम् । न तु अव-
णस्य ज्ञानजननासामर्थ्यादिति ॥ २२ ॥

न केवलं अवणमात्रं ज्ञाने दृष्टकारणमन्यदपीत्याह ।

दाढ्यार्थमुत्तरेषाम् ॥ २३ ॥

अवणादुत्तरेषां मनननिदिध्यासनादीनामन्तरायध्वंस-
स्यात्यन्तिकत्वरूपदाढ्यार्थं नियम इत्यनुषज्यते ॥ २३ ॥

उत्तराण्येव साधनान्याह ।

स्थिरसुखमासनमिति न नियमः ॥ २४ ॥

आसने पद्मासनादिनियमो नास्ति । यतः स्थिरं सुखं च
यत् तदेवासनमित्यर्थः ॥ २४ ॥

मुख्यं साधनमाह ।

ध्यानं निर्विषयं मनः ॥ २५ ॥

वृत्तिशून्यं यदन्तःकरणं भवति तदेव ध्यानं योगश्चित्तवृत्ति-
निरोधरूप इत्यर्थः । एतत्साधनत्वेन ध्यानस्य वक्ष्यमाणत्वा-
दिति ॥ २५ ॥

ननु योगायोगयोः पुरुषस्यैकरूप्यात् किं योगिनेत्याशङ्क्य
समाधत्ते ।

उभयथाप्यविशेषश्च नैवमुपरागनिरोधादि-
शेषः ॥ २६ ॥

उपरागनिरोधाद्वृत्तिप्रतिविम्बापरागमाद्योगावस्थायामयो-

गावस्थातो विशेषः पुरुषस्येति सिद्धान्तदलार्थः । शेषं व्याख्या-
तप्रायम् ॥ २६ ॥

ननु निःसङ्गे कथमुपरागस्तच्चाह ।

निःसङ्गेऽप्युपरागोऽविवेकात् ॥ २७ ॥

निःसङ्गे यद्यपि पारमार्थिक उपरागो नास्ति तथाप्युप-
राग इव भवतीति कृत्वा प्रतिविम्ब एवोपराग इति व्यव-
ह्रियते उपरागविवेकिभिरित्यर्थः ॥ २७ ॥

एतदेव विवृणोति ।

जवास्फटिकयोरिव नोपरागः किन्त्वभि-
मानः ॥ २८ ॥

यथा जवास्फटिकयोर्नोपरागः किन्तु जवाप्रतिविम्बवशा-
दुपरागाभिमानमात्रं रक्तः स्फटिक इति तथैव बुद्धिपुरुषयो-
र्नोपरागः । किन्तु बुद्धिप्रतिविम्बवशादुपरागाभिमानोऽविवे-
कवशादित्यर्थः । अत उपरागतुल्यतया वृत्तिप्रतिविम्ब एव
पुरुषोपराग इति सूत्रद्वयपर्यवसितोऽर्थः । स एव च दुःखा-
त्मकवृत्तेरुपरागो दुःखनिवृत्त्याख्यमोक्षस्यान्तरायस्तस्य च ध्वंस-
श्चित्तलयात् सोऽपि च चित्तवृत्तिनिरोधाख्ये नासम्भ्रान्तयो-
गेनेत्यतो योगादेवान्तरायध्वंसो भवतीति योगशास्त्रस्यापि
सिद्धान्तः ॥ २८ ॥

ध्यानं निर्विषयं मन इति योग उक्तस्तस्य साधनाभ्यास-
च्चाप्येव यथोक्तोपरागस्य निरोधोपायमाह ।

ध्यानधारणाभ्यासवैराग्यादिभिस्तन्निरोधः

॥ २९ ॥

समाधिद्वारा ध्यानं योगस्य कारणं ध्यानस्य च कारणं

धारणा तस्याञ्च कारणमभ्यासश्चित्तस्थैर्यसाधनानुष्ठानमभ्या-
सस्यापि कारणं विषयवैराग्यं तस्यापि दोषदर्शनयमनियमा-
दिकमिति पातञ्जलोक्तप्रक्रियया तन्निरोध उपरागनिरोधो
भवति चित्तवृत्तिनिरोधाख्ययोगद्वारेत्यर्थः ॥ २९ ॥

चित्तनिष्ठध्यानादिना पुरुषस्योपरागनिरोधे पूर्वाचार्य-
सिद्धं द्वारं दर्शयति ।

लयविज्ञेययोर्व्यावृत्त्येत्याचार्याः ॥ ३० ॥

ध्यानादिना चित्तस्य निद्रावृत्तेः प्रमाणादिवृत्तेश्च निवृत्त्या
पुरुषस्यापि वृत्त्युपरागनिरोधो भवति । विम्बनिरोधे प्रति-
विम्बस्यापि निरोधादिति पूर्वाचार्या आहुरित्यर्थः । यथा
प्रतञ्जलिर्योगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं वृत्ति-
सारूप्यमितरत्रेति सूत्रत्रयेणैतदेवाह । तथा ।

नित्यः सर्वत्रगो ज्ञात्मा बुद्धिसन्निधिमत्तया ।

यथा यथा भवेद्बुद्धिरात्मा तद्वदिहेष्यते ॥

इत्यादिस्मृतयोऽप्येतदाहुरिति । तदेवमसम्प्रज्ञातयोगादेव
मोक्षान्तरायध्वंस इति प्रघट्टकार्यः ॥ ३० ॥

ध्यानादौ गुहादिस्थाननियमो नास्तीत्याह ।

न स्थाननियमश्चित्तप्रसादात् ॥ ३१ ॥

चित्तप्रसादादेव ध्यानादिकम् । अतस्तत्र न गुहादिस्थान-
नियम इत्यर्थः । शास्त्रे त्वौत्सर्गिकाभिप्रायेणैवारण्यगिरिगुहा-
दिस्थानं योगस्योद्दिष्टमिति । अत एव ब्रह्मसूत्रमपि । यत्रै-
काग्रता तत्राविशेषादिति ॥ ३१ ॥

समाप्तो मोक्षविचार इदानीं पुरुषापरिणामित्वाय जग-
त्कारणं विचारयति ।

प्रकृतेराद्योपादानतान्येषां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ३२ ॥

महदादीनां कार्यत्वस्येवमात् तेषां मूलकारणतया प्रकृतिः
सिध्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

पुरुष एवोपादानं भवतु तत्राह ।

नित्यत्वेऽपि नात्मनो योगत्वाभावात् ॥ ३३ ॥

गुणवत्त्वं सङ्गित्वं चोपादानयोग्यता तयोरभावात् पुरुषस्य
नित्यत्वेऽपि नोपादानत्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

ननु बह्वीः प्रजाः पुरुषात् सम्प्रसूता इत्यादिश्रुतेः पुरुषस्य
कारणत्वावगमाद्विवर्त्तादिवादा आशयणीया इत्याशङ्काह ।

श्रुतिविरोधान्न कुतर्कापिसदस्यात्मलाभः ॥ ३४ ॥

पुरुषकारणतायां ये ये पक्षाः सम्भावितास्ते सर्वे श्रुति-
विरुद्धा इत्यतस्तदभ्युपगन्तॄणां कुतार्किकाद्यधमानामात्म-
स्वरूपज्ञानं न भवतीत्यर्थः । एतेनात्मनि सुखदुःखादिगुणो-
पादानत्ववादिनोऽपि कुतार्किका एव तेषामप्यात्मयथार्थज्ञानं
नास्तीत्यवगन्तव्यम् । आत्मकारणताश्रुतयश्च शक्तिशक्तिमद-
भेदेनोपासनार्था एव । अजामेकामित्यादिश्रुतिभिः प्रधान-
कारणतासिद्धेः । यदि चाकाशस्याभ्राद्यधिष्ठानकारणतावदा-
त्मनः कारणत्वमुच्यते तदा तन्न निराकुर्मः परिणामस्यैव प्रति-
वेधादिति ॥ ३४ ॥

स्थावरजङ्गमादिषु पृथिव्यादीनामेव कारणत्वदर्शनात् कथं
प्रकृतेः सर्वोपादानत्वं तत्राह ।

पारम्पर्येऽपि प्रधानानुवृत्तिर्यावत् ॥ ३५ ॥

स्थावरादिषु परम्परया कारणत्वेऽपि तेषु प्रधानस्यानु-
मानादुपादानत्वमक्षतम् । यथाङ्कुरादिह्यारकत्वेऽपि स्थावरा-
दिषु पार्थिवव्यूहानामनुगमादुपादानत्वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

वनव्यायेन प्रकृतैर्व्यापकत्वे प्रमादमाह ।

सर्वत्र कार्यदर्शनादिभुत्वम् ॥ ३६ ॥

अव्यवस्थया सर्वत्र विकारदर्शनात् प्रधानस्य विभुत्वम् ।
यथाणोर्घटादिव्यापित्वमित्यर्थः । एतच्च प्रागेव व्याख्यातम्
॥ ३६ ॥

ननु परिच्छिन्नत्वेऽपि यत्र कार्यमुत्पद्यते तत्र गच्छतीति
वक्तव्यं तथाह ।

गतियोगेऽप्याद्यकारणताहानिरणुवत् ॥ ३७ ॥

गतिस्वीकारेऽपि परिच्छिन्नतया मूलकारणत्वाभावः
पार्थिवाद्यणुदृष्टान्तेनेत्यर्थः । अथवेत्यं व्याख्येयम् । ननु
त्रिगुणात्मकप्रधानस्यान्योऽन्यसंयोगार्थं श्रुतिस्मृतिषु क्रिया लो-
भाख्या श्रूयते क्रियावत्त्वाच्च तत्त्वादिदृष्टान्तेन मूलकारणत्वा-
भाव इत्याशङ्क्य परिहरति । गतियोगेऽप्याद्यकारणताहानि-
रणुवत् । गतिः क्रिया तत्त्वत्वेऽपि मूलकारणताया अहा-
निर्यथा वैशेषिकमते पार्थिवाद्यणुनामित्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु पृथिव्यादौनां नवानामेव द्रव्याणां दर्शनात् कथं
पृथिवीत्वादिशून्यं प्रधानाख्यं द्रव्यं घटेत । न च प्रधानं द्रव्य-
मेव सास्त्विति वाच्यम् । संयोगविभागपरिणामादिभिर्द्रव्यत्व-
सिद्धेरिति तत्राह ।

प्रसिद्धाधिक्यं प्रधानस्य न नियमः ॥ ३८ ॥

प्रसिद्धनवद्रव्याधिक्यमेव प्रधानस्यातो नवेव द्रव्याणीति
न नियम इत्यर्थः । अष्टानामेव कार्यत्वश्रवणं चात्र तर्क इति
भावः ॥ ३८ ॥

किं सत्त्वादयो गुणा एव प्रकृतिरथवा गुणत्रयरूपद्रव्य-
त्रयाधारभूता प्रकृतिरिति संशयेऽवधारयति ।

सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वात् ॥ ३६ ॥

सत्त्वादिगुणानां प्रकृतिधर्मत्वं नास्ति प्रकृतिस्वरूपत्वा-
दित्यर्थः । यद्यपि श्रुतिस्मृतिषूभयमेव श्रूयते तथापि तर्कतः
स्वरूपत्वमेवावधार्यते न तु धर्मत्वम् । तथाहि सत्त्वादित्रयं
किं प्रकृतेः कार्यरूपो धर्मोऽथवाकाशस्य यायुवत् संयोगमा-
त्रेण नित्य एव धर्मः स्यात् । आद्ये एकस्या एव प्रकृतेर्द्रव्या-
न्तरसङ्गं विना विचित्रगुणत्रयोत्पत्त्यसम्भवः । दृष्टविरुद्धक-
ल्पनानौचित्यं च । अन्ये नित्येभ्य एव सत्त्वादिभ्योऽन्योऽन्य-
सङ्गेन विचित्रसकलकार्योपपत्तौ तदतिरिक्तप्रकृतिकल्पना-
वेयर्थमिति सत्त्वादीनां प्रकृतिकार्यत्वादिवचनानि चांशतः
प्रकाशादिकार्योपहितयाभिव्यक्त्यादिकमेव बोधयन्ति । यथा
पृथिवीतो द्वौपोत्पत्तिरिति ॥ ३६ ॥

प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनमवधारयति निष्प्रयोजनप्रवृत्त्य-
भ्युपगमे मोक्षानुपपत्तेरिति ।

**अनुपभोगेऽपि पुमर्थं सृष्टिः प्रधानस्योद्भू-
कुङ्कुमवहनवत् ॥ ४० ॥**

तृतीयाध्यायस्य प्रधानसृष्टिः परार्थत्वादिसूत्रे व्याख्या-
तमिदम् ॥ ४० ॥

विचित्रसृष्टौ निमित्तकारणमाह ।

कर्मवैचित्यात् सृष्टिवैचित्र्यम् ॥ ४१ ॥

कर्म धर्माधर्मौ । सुगममन्यत् ॥ ४१ ॥

ननु भवतु प्रधानात् सृष्टिः प्रलयस्तु कस्मात् । न ह्येक-
स्मात् कारणाद्विरुद्धकार्यद्वयं घटते तत्राह ।

साम्यवैषम्याभ्यां काय्यद्वयम् ॥ ४२ ॥

सत्त्वादिगुणत्रयं प्रधानं तेषां च वैषम्यं न्यूनातिरिक्त-
भावेन संहननं तदभावः साम्यं ताभ्यां हेतुभ्यामेकस्मादेव
सृष्टिप्रलयरूपं विरुद्धकार्यद्वयं भवतीत्यर्थः । स्थितिस्तु सृष्टि-
मध्ये प्रविष्टेत्याशयेन तत्कारणत्वं प्रधानस्य न पृथग्विचारि-
तम् ॥ ४२ ॥

ननु प्रधानस्य सृष्टिस्वाभाव्याज्ज्ञानोत्तरमपि संसारः
स्यात् तत्राह ।

विमुक्तबोधान्न सृष्टिः प्रधानस्य लोकवत्

॥ ४३ ॥

विमुक्ततया पुरुषसाक्षात्काराद्देतोः प्रधानस्य तत्पुरुषार्थं
पुनः सृष्टिर्न भवति । कृतार्थत्वात् । लोकवत् । यथा लोका
अमात्यादयो राज्ञोऽर्थे सम्पाद्य कृतार्था सन्तो न पुनः राजार्थं
प्रवर्तन्ते तथैव प्रधानमित्यर्थः । विमुक्तमोक्षार्थं हि प्रधान-
प्रवृत्तिरित्युक्तम् । स च ज्ञानाधिष्यन्न इति भावः ॥ ४३ ॥

ननु प्रधानस्य सृष्ट्युपरमो नास्ति । अज्ञानां संसारदर्श-
नात् । तथा च प्रधानसृष्ट्यामुक्तस्यापि पुनर्बन्ध स्यात् तत्राह ।

नान्योपसर्पणेऽपि मुक्तोपभोगो निमित्ता-

भावात् ॥ ४४ ॥

कार्यकारणसङ्घातादिसृष्ट्यान्वान् प्रति प्रधानस्योपसर्प-
णेऽपि न मुक्तस्योपभोगो भवति । निमित्ताभावात् । उप-
भोगे निमित्तानां स्वीपाधिसंयोगविशेषतत्कारणाविवे-
कादीनामभावादित्यर्थः । इदमेव हि मुक्तं प्रति प्रधानसृष्ट्यु-
परमो यत् तद्भोगहेतोः स्वीपाधिपरिणामविशेषस्य जन्मास्थ-
स्यानुत्पादनमिति ॥ ४४ ॥

नन्विद्यं व्यवस्था तदा घटेत यदि पुरुषबहुत्वं स्यात् तदेव
त्वात्माद्वैतश्रुतिबाधितमित्याशङ्काह ।

पुरुषबहुत्वं व्यवस्थातः ॥ ४५ ॥

ये तदिदुरस्यतास्यो भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्तीत्यादि-
श्रुत्युक्तः बन्धमोक्षव्यवस्थात एव पुरुषबहुत्वं सिद्ध्यतीत्यर्थः
॥ ४५ ॥

ननूपाधिभेदाहन्धमोक्षव्यवस्था स्यात् तत्राह ।

उपाधिष्वेत् तत्सिद्धौ पुनर्द्वैतम् ॥ ४६ ॥

उपाधिष्वेत् स्वीक्रियते तर्ह्युपाधिसिद्धेरेव पुनर्द्वैतभङ्ग
इत्यर्थः वस्तुतस्तूपाधिभेदेऽपि व्यवस्था न सम्भवतीति प्रथमा-
ध्याय एव प्रपञ्चितम् ॥ ४६ ॥

ननूपाधयोऽप्याविद्यका इति न तैरद्वैतभङ्ग इत्याशङ्काया-
माह ।

हाभ्यामपि प्रमाणविरोधः ॥ ४७ ॥

पुरुषोऽविद्येति हाभ्यामप्यङ्गीकृताभ्यामद्वैतप्रमाणस्य
श्रुतेर्विरोधस्तदवस्थ एवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अपरमपि दूषणद्वयमाह ।

**हाभ्यामप्यविरोधान्न पूर्वमुत्तरं च साधका-
भावात् ॥ ४८ ॥**

हाभ्यामप्यङ्गीकृताभ्यां हेतुभ्यां पूर्वं पूर्वपक्षो भवतां न
घटते । अस्याभिरपि प्रकृतिः पुरुषश्चेति द्वयोरेवाङ्गीकारात् ।
विकारस्यानित्यतया वाचारभ्यमात्रताया अस्याभिरपीष्ट-
त्वात् । ननु पुरुषनानात्वस्वीकारात् प्रकृतेर्नित्यत्वस्वीकारा-

आस्येवाद्यादिरोध इत्याशङ्क्य दूषणान्तरमाह । उत्तरं चेत्यादिना । अद्वैतवादिनामुत्तरं सिद्धान्तश्च न घटते । आत्मसाधकप्रमाणस्याभावात् । तदङ्गीकारे च तेनैवाद्वैतहानिरिति जितं नैरात्म्यवादिभिरित्यर्थः ॥ ४८ ॥

ननु स्वप्रकाशत आत्मा सेव्यति तत्राह ।

प्रकाशतस्त्वस्मिद्धौ कर्मकर्तृविरोधः ॥४९॥

चेतन्यरूपप्रकाशतश्चेतन्यस्मिद्धौ कर्मकर्तृविरोध इत्यर्थः । प्रकाश्यप्रकाशसम्बन्धे हि प्रकाशनमालोकादिषु दृष्टं स्वस्य साक्षात् स्वस्मिन् सम्बन्धश्च विरुद्ध इति । अस्मन्मते तु बुद्धि-हत्याख्यप्रमाणाङ्गीकारात् तद्वारा प्रतिविम्बरूपस्य स्वस्य विम्बरूपे स्वास्मिन् सम्बन्धो घटते । यथा सूर्ये जलद्वारा प्रतिविम्बरूपस्वसम्बन्ध इति भावः । आत्मनः स्वप्रकाशत्वश्रुतिस्त्वनन्योपाधिकप्रकाशादिपरा बोध्या ॥ ४९ ॥

ननु नास्ति कर्मकर्तृविरोधः स्वनिष्ठप्रकाशधर्मद्वारा स्वस्य स्वसम्बन्धसम्भवात् । यथा वैशेषिकाणां स्वनिष्ठज्ञानद्वारा स्वस्य स्वयं विषय इति तत्राह ।

जडव्यावृत्तौ जडं प्रकाशयति चिद्रूपः ॥५०॥

चेतने प्रकाशरूपधर्मः सूर्यादिष्विव नास्ति किन्तु चित्स्वरूप एव पदार्थी जडं प्रकाशयति । यतो जडव्यावृत्तिमात्रेण चिदित्युच्यते न तु जडविलक्षणधर्मवत्तयेत्यर्थः । अत एव निर्धर्मतया स एष नेति नेतीत्येव श्रुत्योपदिश्यते न तु विधिमुखतयेति । तथा च स्मृतिरपि ।

इदं तदिति निर्देष्टुं गुरुणापि न शक्यते ।

इति । जडव्यावृत्ताविति पाठेऽपि हेतौ सप्तम्यायमेवाशङ्कः । अस्मिन् सूत्रे जडमेव प्रकाशयति चिद्रूपो नत्वात्मानमिति

नार्थः । तथा सति हि तस्याङ्गेयत्वेन साधकाभावरूपं बाधकं परेषूपन्यासानर्हम् । स्वस्यापि तुल्यन्यायत्वादिति ॥ ५० ॥

नन्वेवं प्रमाणाद्यनुरोधेन द्वैतसिद्धावद्वैतश्रुतेः का गति-
स्तत्राह ।

न श्रुतिविरोधो रागिणां वैराग्याय तत्सिद्धेः

॥ ५१ ॥

अद्वैतश्रुतिविरोधस्तु नास्ति रागिणां पुरुषातिरिक्ते वैरा-
ग्यायैव श्रुतिभिरद्वैतसाधनात् । पुरुषज्ञान इव द्वैताभावज्ञानं
स्वतन्त्रफलान्तराश्रवणात् । तच्च वैराग्यं सदद्वैतेनैवोपपद्यते
सत्त्वं च कूटस्थत्वमित्यर्थः । अत एव श्रुतिरपि सदद्वैतमेव
छान्दोग्ये प्रतिपादितवतीति भावः ॥ ५१ ॥

न केवलमुक्तयुक्त्यैवाद्वैतवादिनो हेया अपितु जगदसत्य-
ताग्राहकप्रमाणाभावेनापीत्याह ।

जगत्सत्यत्वमदुष्टकारणजन्यत्वाद्बाधकाभा-

वात् ॥ ५२ ॥

निद्रादिदोषदुष्टान्तःकरणादिजन्यत्वेन स्वाप्नविषयशङ्क-
पीतिमादौनामसत्यत्वं लोके दृष्टं तच्च महदादिप्रपञ्चे नास्ति ।
तत्कारणस्य प्रकर्तार्हिरण्यगर्भबुद्धेसादुष्टत्वात् । यथापूर्वम-
कल्पयदित्यादिश्रवणात् । ननु नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादि-
श्रुत्या बाधितत्वेनाविद्यादिनामा कश्चनानादिर्दोषः कल्पनी-
यस्तत्राह । बाधकाभावादिति । अयं भावः । नेह नानास्ति
किञ्चनेत्यादिश्रुतयो याः परैः प्रपञ्चबाधकतयाभिप्रेयन्ते ताः
प्रकरणानुसारेण विभागादिप्रतिषेधिका एव न तु प्रपञ्चात्य-
न्तश्रुतः पराः । सस्यापि बाधपत्त्या स्वार्थासाधकत्वप्रस-

ज्ञात् । न हि स्वप्नकालीनशब्दस्य बाधे तज्ज्ञापितोऽप्यर्थः पुनर्न सन्दिह्यत इति । तस्मादात्माविघातकतया श्रुतयो न प्रपञ्चस्यात्यन्तबाधपरा इति । तत्र नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादिश्रुतब्रह्मविभक्तं किमपि नास्तीत्यर्थः । सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वं इत्यादिस्मृत्येकवाक्यत्वात् । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रुतेस्तु नित्यतारूपपारमार्थिकसत्ताविरहोऽर्थः अन्यथा मृत्तिकादृष्टान्तासिद्धेः न हि लोके मृत्तिकाविकाराणामत्यन्ततुच्छत्वं सिद्धं येन दृष्टान्तता स्यादिति ।

न निरोधो न चीत्यत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

इत्यादिश्रुतेस्वात्मातिरिक्तस्य कूटस्थनित्यतारूपातिपरमार्थसत्ताविरहोऽर्थः । किञ्चात्मनो निरोधाद्यभावोऽर्थः । अन्यथैतादृशज्ञानस्य मोक्षफलकत्वप्रतिपादनविरोधात् । न हि मोक्षो मिथ्येति प्रतिपाद्य मोक्षस्य फलत्वमप्रमत्तः प्रतिपादयतीति । याश्चाल्मैक्यश्रुतयस्तास्तु प्रथमाध्याय एव व्याख्याताः । ब्रह्ममीमांसाभाष्ये चैता अन्याश्च श्रुतयोऽस्माभिरव्याख्याता इति दिक् ॥ ५२ ॥

न केवलं वर्तमानदशायामेव प्रपञ्चः सन्नपितु सदैवेत्याह ।

प्रकारान्तरासम्भवात् सदुत्पत्तिः ॥५३॥

पूर्वोक्तयुक्तिभिरसदुत्पादासम्भवात् सूक्ष्मरूपेण सदेवोत्पद्यतेऽभिव्यक्तं भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

कर्तृत्वमोक्षत्वयोर्वैयधिकरण्येऽपि व्यवस्थामुपपादयति सूत्राभ्याम् ।

अहङ्कारः कर्ता न पुरुषः ॥ ५४ ॥

ज्ञानसिद्धौ सत्त्वां विमुक्तिश्रवणम् । न तु साक्षाद्गतिमा-
त्रेणेत्यर्थः । प्रायिकत्वादभ्यलोकाद्विशेष इति ॥ ५८ ॥

परिपूर्णत्वेऽप्यात्मनो गतिश्रुतिमुपपादयति ।

गतिश्रुतेष्व व्यापकत्वेऽप्युपाधियोगाद्भोगदे-
शकाललाभो व्योमवत् ॥ ५९ ॥

व्यापकत्वेऽप्यात्मनो गतिश्रवणानुरोधेन भोगदेशस्य काल-
वशात्लाभः सिध्यति । व्योमवदुपाधियोगेनेत्यर्थः । यथा ह्याका-
शस्य पूर्णत्वेऽपि देशविशेषगतिर्घटाद्युपाधियोगाद्व्यवह्रियते
तथैवेति । तथा च श्रुतिः ।

घटसंहतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।

घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥

इति ॥ ५९ ॥

भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमिति यदुक्तं तत् प्रपञ्च-
यति सूत्राभ्याम् ।

अनधिष्ठितस्य पूतिभावप्रसङ्गान्न तत्सिद्धिः

॥ ६० ॥

भोक्तृनधिष्ठितस्य शुक्रादेः पूतिभावप्रसङ्गाच्च पूर्वोक्त-
भोगायतनं सिद्धिरित्यर्थः ॥ ६० ॥

नन्वधिष्ठानं विनैवादृष्टद्वारा भोक्तृभ्यो भोगायतननिर्माणं
भवतु तत्राह ।

अदृष्टद्वारा चेदसम्बद्धस्य तदसम्भवाज्जला-

दिवत्कुरे ॥ ६१ ॥

शुक्रादौ साक्षादसम्बद्धस्य दृष्टस्य शरीरादिनिर्माणे भोक्तृ-
द्वारत्वासम्भवाद्भोगासम्बद्धानां जलादीनामङ्गुरोत्पत्तौ कर्ष-

कादिद्वारत्ववदित्यर्थः । अतः स्वाश्रयसंयोगसम्बन्धेनैवादृष्ट-
सम्बन्धः शुक्रादिषु वक्तव्यः । तथा च सिद्धमदृष्टवदात्मसंयोग-
रूपेणाधिष्ठानस्य भोगोपकरणनिर्माणहेतुत्वमिति भावः ॥६१॥

वैशेषिकादिनयेनादृष्टस्य सम्बन्धघटकतयात्मनोऽधिष्ठा-
त्वं स्थापितं स्वसिद्धान्ते त्वदृष्टादीनामात्मधर्मत्वाभावात्
तद्वारा भोक्तृहेतुत्वमेव न सम्भवतीत्याह ।

निर्गुणत्वात् तदसम्भवादहङ्कारधर्मा ह्येते

॥ ६२ ॥

भोक्तृनिर्गुणत्वेनादृष्टासम्भवाच्च नादृष्टद्वारकत्वम् । हि यस्मा-
देतेऽदृष्टादयोऽहङ्कारस्यान्तःकरणसामान्यस्यैव धर्मा इत्यर्थः ।
तथा चास्मन्मते द्वारनैरपेक्ष्येण संयोगमात्रेण साक्षादेव भोक्तृ-
रधिष्ठानं सिध्यतीति भावः ॥ ६२ ॥

ननु चेत् पुरुषो व्यापकस्तर्हि

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्याय कल्पते ॥

इति श्रुतिप्रतिपादितं जीवपरिच्छिन्नत्वमनुपपन्नम् तथे-
श्वरप्रतिषेधात् पुरुषाणां चैकरूप्याज्जीवात्मपरमात्मविभागो-
ऽपि शास्त्रीयोऽनुपपन्न इति । तामिमामाशङ्कं परिहर्तुमाह

✓ विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेकात् ॥६३॥

जीवब्रह्मप्राणधारणयोरिति व्युत्पत्त्या जीवत्वं प्राणित्वं
तच्चाहङ्कारविशिष्टपुरुषस्य धर्मो न तु केवलपुरुषस्य । कुतः ।
अन्वयव्यतिरेकात् । अहङ्कारवतामेव सामर्थ्यातिशयप्राणधा-
रणयोर्दर्शनात् । तच्छून्यानां च चित्तवृत्तिनिरोधस्यैव दर्श-
नात् । प्रवृत्तिहेतुरागोत्पादकस्याहङ्कारस्याभावादित्यर्थः ।

तथा चान्तःकरणोपाधिकं जीवस्य परिच्छिन्नत्वं परमात्मा-
ख्यात् केवलपुरुषाद्विचलत्वं चेति भावः । अनेन सूत्रेण विंश-
ष्टस्य भोक्तृत्वं वा त्वमहम्प्रत्ययगोचरत्वं वा नोक्तम् । साक्षात्-
काररूपस्य भोगस्याहङ्कारधर्मत्वाभावात् । त्वमहन्मिपुर-
स्कारेण विवेकानुपपत्तेश्च । किन्तु ।

यदा त्वभेदविज्ञानं जीवात्मपरमात्मनोः ।

भवेत् तदा मुनियेष्टाः पाशच्छेदो भविष्यति ॥

आत्मानं द्विविधं प्राहुः परापरविभेदतः ।

परस्तु निर्गुणः प्रोक्त अहङ्कारयुतोऽपरः ॥

इत्यादिवाक्यशतौ जीवात्मपरमात्मविभाग एव प्रद-
र्शितः । तत्र जीवतायामहङ्कार उपलक्षणमेवेति ॥ ६३ ॥

इदानीं महदहङ्कारयोः कार्यभेदं प्रतिपिपादयिषुराव-
हङ्कारकार्यमाह ।

अहङ्कारकर्तृधीना कार्यसिद्धिर्नेश्वराधीना

प्रमाणाभावात् ॥ ६४ ॥

अहङ्काररूपो यः कर्त्ता तदधीनैव कार्यसिद्धिः सृष्टिसंहा-
रनिष्पत्तिर्भवति । तादृशबलस्याहङ्कारकार्यत्वात् । अनह-
ङ्कृतषु तत्सामर्थ्यादर्शनात् । न तु वैशेषिकाद्युक्तानहङ्कृतपर-
मेश्वराधीना । अनहङ्कृतसृष्टृत्वे नित्येश्वरे च प्रमाणाभावा-
दित्यर्थः । अहं बहु स्यां प्रजायेयेति अहङ्कारपूर्विकैव सृष्टिः
अय्यते तत्राहंशब्दस्यानुकरणमात्रत्वे प्रमाणाभाव इति ।
अनेन सूत्रेणाहङ्कारोपाधिकं ब्रह्मरूपयोः सृष्टिसंहारकर्तृत्वं
श्रुतिस्मृतिसिद्धमपि प्रतिपादितम् ॥ ६४ ॥

ननु भवत्वहङ्कारोऽन्येषां कर्त्ताहङ्कारस्य तु कः कर्त्ता
तत्राह ।

अदृष्टोद्भूतिवत् समानत्वम् ॥ ६५ ॥

यथा सर्गादिषु प्रकृतिजोभककर्माभिव्यक्तिः कालविशेष-
मात्राद्भवति तदुद्बोधककर्मान्तरस्य कल्पनेऽनवस्थाप्रमङ्गात्
तथैवाहङ्कारः कालमात्रनिमित्तादेव जायते न तु तस्यापि
कर्त्तन्तरमस्तीति समानत्वमावयोरित्यर्थः ॥ ६५ ॥

महतोऽन्यत् ॥ ६६ ॥

अहङ्कारकार्यात् सृष्ट्यादेर्यदन्यत् पालनादिकं तन्महत्त-
त्वाद्भवति । विशुद्धसत्त्वतयाभिमानरागाद्यभावेन परानुग्रह-
मात्रप्रयोजनकत्वादित्यर्थः । अनेन च सूत्रेण महत्तत्त्वोपा-
धिकं विष्णोः पालकत्वमुपपादितम् । महत्तत्त्वोपाधिकत्वात्
तु विष्णुर्महान् परमेश्वरो ब्रह्मेति च गीयते तदुक्तम् ।

यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् ।

इति । अत्र शास्त्रे कारणब्रह्म तु पुरुषसामान्यं निर्गुण-
मेवेत्यते । ईश्वरानभ्युपगमात् । तत्र च कारणशब्दः स्वश-
क्तिप्रकृत्युपाधिको वा निमित्तकारणतापरो वा पुरुषार्थस्य
प्रकृतिप्रवर्त्तकत्वादिति मन्तव्यम् ॥ ६६ ॥

अविवेकनिमित्तकः प्रकृतिपुरुषयोर्भोग्यभोक्तृभाव इति
प्रागुक्तम् । तत्राविवेक एव किञ्चिन्मित्तक इत्याकाङ्क्षायामवि-
वेकधाराकल्पनेऽनवस्थाप्रतिरित्याशङ्कायाः प्रामाणिकत्वे न
परिहारः सर्ववासुदेवाधारण इत्याह ।

कर्मनिमित्तः प्रकृतेः स्वस्वामिभावोऽप्यना- दिर्वीजाङ्कुरवत् ॥ ६७ ॥

येषां साङ्ख्यैकदेशिनां प्रकृतेः पुरुषस्य च स्वस्वामिभावो
भोग्यभोक्तृभावः कर्मनिमित्तकस्तस्मैऽपि स प्रवाहरूपिणाना-

दिरेव । वीजाङ्गुरवत् प्रामाणिकत्वादित्यर्थः । आकस्मिकत्वे
मुक्तस्यापि पुनर्भोगापत्तेरिति ॥ ६७ ॥

अविवेकनिमित्तकत्वमतेऽप्येतदनादित्वं समानमित्याह ।

अविवेकनिमित्तो वा पञ्चशिखः ॥ ६८ ॥

अविवेकनिमित्तो वा स्वस्वामिभाव इति पञ्चशिख आह ।
तन्मतेऽप्यनादिरित्यर्थः । एतदेव स्वमतं प्रागुक्तत्वात् । अविवे-
कश्च प्रलयेऽपि कर्मवदेवास्ति वासनारूपेणेति । विवेकप्राग-
भावोऽविवेक इति मते तु वीजाङ्गुरवदनादित्वं न घटते ।
अखण्डप्रागभावस्यैवाखिलभोगहेतुत्वादिति ॥ ६८ ॥

लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्यः
॥ ६९ ॥

सनन्दनाचार्यस्तु लिङ्गशरीरनिमित्तकः प्रकृतिपुरुषयो-
र्भोग्यभोक्तृभाव इत्याह । लिङ्गशरीरद्वारैव भोगादिति । तन्मते-
ऽप्यनादिः स इत्यर्थः । यद्यपि प्रलये लिङ्गशरीरं नास्ति तथापि
तत्कारणमविवेककर्मादिकं पूर्वसर्गीयलिङ्गशरीरजन्यमस्ति
तद्द्वारा वीजाङ्गुरतुल्यत्वं स्वस्वामिभावलिङ्गशरीरयोरित्या-
शयः ॥ ६९ ॥

शास्त्रवाक्यार्थमुपसंहरति ।

यद्वा तद्वा तदुच्छिन्तिः पुरुषार्थस्तदुच्छिन्तिः
पुरुषार्थः ॥ ७० ॥

कर्मनिमित्तो वाविवेकादिनिमित्तो वा भवतु प्रकृतिपु-
रुषयोर्भोग्यभोक्तृभावः सर्वथाप्यनादितया दुरुच्छेद्यस्य तस्यो-

क्वेदः परमपुरुषार्थ इत्यर्थः । तदेतदादौ प्रतिज्ञातं त्रिवि-
धदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थ इति । नन्वत्र सुखदुःख-
साधारणभोगनिवृत्तिः पुरुषार्थ उच्यते तत्र दुःखमात्रनिवृत्ति-
रिति कथं तत्रोक्तस्यात्रोपसंहार इति चेन्न । शब्दभेदेऽप्यर्था-
भेदात् । सुखं हि तावद्दुःखपक्षे निक्षिप्तमिति सुखभोगोऽपि
दुःखभोग एव दुःखभोगोऽपि प्रतिविम्बरूपेण पुरुषे दुःख-
मन्वन् एव स्वतो नित्यनिर्दुःखत्वेन च प्रथमसूत्रेऽपि प्रति-
विम्बरूपेणैव दुःखनिवृत्तिर्विचक्षितेत्येक एवार्थ उपक्रमोप-
संहारसूत्रयोरिति । बहुलांशस्य विराट्तिः शास्त्रसमा-
स्यर्था ॥ ७० ॥

शास्त्रमुख्यार्थविस्तारस्तन्माख्येऽनुक्तपूरणैः ।

षष्ठाध्याये कृतः पञ्चाहाकार्यस्योपसंहृतः ॥

तदिदं सांख्यशास्त्रं कपिलमूर्तिर्भगवान् विष्णुरखिललो-
कहिताय प्रकाशितवान् यत् तत्र वेदान्तिभुवः कश्चिदाह ।
सांख्यप्रणेतार कपिलो न विष्णुः । किन्त्वन्यवतारः कपिला-
न्तरम् ।

अग्निः स कपिलो नाम सांख्यशास्त्रप्रवर्तकः ।

इति स्मृतंरिति । तत्रोक्तव्यामोहनमात्रम् ।

एतन्मे जन्म लोकेऽस्मिन् मुमुक्षूणां दुराशयात् ।

प्रसूयानाय तत्त्वानां सम्यक्तायात्मदर्शनम् ॥

इत्यादिसृतिषु विष्णुवतारस्य देवहूतिपुत्रस्यैव सांख्योप-
देष्टृत्वावगमात् । कपिलइयकल्पनागौरवाच्च । तत्र चाग्नि-
शब्दोऽन्व्याख्यशक्त्यावेशादेव प्रयुक्तः । यथा

कासोऽस्मि लोकत्रयकृत् प्रवृष्टः ।

इति त्रीकण्यवाक्यकालशक्त्यावेशादेव कालशब्दः ।

अन्यथा विष्णुरूपप्रदर्शककृष्णस्यापि विष्णुवतारकृष्णाङ्गे दा-
पत्तेरिति दिक् ।

सांख्यकुल्याः समापूर्य वेदान्तमथितानृतैः ।

कपिलर्षिर्ज्ञानयज्ञ ऋषीनापाययत् पुरा ॥

तद्वचः श्रद्धया तस्मिन् गुरौ च स्थिरभावतः ।

तत्प्रसादलवेनेदं तच्छास्त्रं विवृतं मया ॥

इति श्रीविज्ञानभित्तुविरचिते कापिलसांख्यप्रवचनस्य

भाष्ये तन्त्राध्यायः षष्ठः ॥

इति सांख्यप्रवचनभाष्यं समाप्तम् ॥

